

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

June-2021 Volume-11 Issue-19

***Changing Perspectives of Language, Literature,
Science and Social Science***

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

**'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)**

Dr. Mahadeo Walunj

Principal

**College of Arts, Bhigwan, Indapur, Dist.
Pune Maharashtra**

Dr. Ranjan Kalita

Principal

**Rangapara College, Amaribari,
Rangapara, Assam**

Executive Editors

Dr. Prashant Chavare, Rakesh Ch. Sarkar, Mr. Santosh P. Mane

Address

**'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102**

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	A Study on Performance of Recovery Channels of Non-Performing Assets of Scheduled Commercial Banks in India in The Last Decade Raval Vatsal Bharathbhai	1-5
2	Consumer Preference towards Eco-friendly Products in Coimbatore city Dr.M.Vidya, Dr.K.Meenakshi	6-8
3	NAAC A Private Society Mr. Govardhan K. Dikonda	9-11
4	An Investigation of Zooplankton Diversity in Anjaneri Dams, Nashik (M. S.), India Varsharnal A. Ghatule, Hemant K. Bhagwan, Bhagwat W. Chavre	12-15
5	Covid-19 Pandemic and its impact on Social Science Research Nipan Haloi	16-18
6	Language in Dalit Autobiographies: A Critical Study of Malagatti's <i>Government Brahmins</i> Poonam Jain	19-21
7	Education in the Present Context and the Way Forward: The Challenges and Opportunities Dr. Prakash Jyoti Saikia	22-24
8	Comparative Studies of Aerospora over Capsicum Annum L. In Open Field Cultivation during Monsoon and Winter Season R.K.Patil	25-27
9	A View of Investors on Asset Management Companies' Performance P. Devika, Dr. K. Meenatchisomasundari	28-30
10	Humanism and Posthumanism: A Theoretical Approach Ms. Romy Tuli, Dr. Nancy	31-33
11	Migration and Impact on Children of Migrant Labourers in India Dr. Rupraj Ukandraj Galkwad	34-36
12	Digitization of the Teaching-Learning Process in the Covid-19 Era – Impact on Foreign Language Learning Dr. Walter Hugh Parker, Pritha Basu	37-41
13	Philosophy and Literature : Studying feminism through Christina Rossetti Ms. Garima, Ms. Romy Tuli	42-43
14	Geographical Assessment of Tourism Potential in Agro Tourism and Major Forts and Its Effect on Rural Development in Pune District, Maharashtra Dr. Shivaji B. Shinde	44-46
15	Response of GPS-TEC during severe Geomagnetic Storm over Low Latitude Hyderabad and Bangalore Stations D.J. Shetti	47-49
16	Status of Covid -19 Pandemic In Indapur Tehsil Dr.Tannaji Kashe, Dr.Gajanan Dhole	50-56
17	Soil Variety Impact on Fruits Cultivation in Dhule District (MS) Dr. Ahire Suresh Chintaman	57-59
18	'Construction & Standardization of Pivoting Skill Test in Netball' Padmakar Dattatray Gadekar	60-63
19	The Poverty in India – facts and remedies Dr. Prashant M. Puranik, Prof. Sachin G. Karnewar	64-66
20	Role of Embedded Technology in 21st Century Prof. Anil C. Bansode	67-70
21	Water Budget of the Indapur Tehsil Gajanan Dhole	71-77
22	"The Role of Farm ponds in Agricultural Development; A Case study of Wudule village in Patner tehsil of Ahmednagar District (M.S.)" Dr. Dattatray Sheshrao Ghungarde	78-81
23	A Profound Review On Employee Welfare In Private Banking Sector With Spotlight On South India's Manchester City Dr. J. Marysaranya	82-85
24	Studies on biodiversity of airborne fungal spores in the Onion field at Nashik S.V.Gosavi	86-89
25	Impact of Covid 19 on Economy Mrs Swati Venkatraj Adde	90-92
26	Covid-19 and Its Impact On Indian Economy Abu Shama Ahmed	93-95
27	The Impact Of Agricultural Practices On Environment Mrs. S. Manjula	96-99
28	Reducing Income inequality in India and Sustainable Development Goals (SDGs): A Theoretical Approach Iragdao Raja Basumatary	100-102
29	Advancement and Environmental Aspects of Synthetic Dyes Chandrakant D. Bhenki	103-104

An Investigation of Zooplankton Diversity in Anjaneri Dam, Nashik (M. S.), India

Varsharani A. Ghatule¹ Hemant K. Bhagwan² Bhugwat W. Chavre³

¹Department of Zoology, H.P.T. Arts, & R.Y.K. Science College, Nashik (M.S.), India.

²Department of Zoology, S.M. Dnyandeo Mohekar College, Kalamh, Dist. Osmanabad, (M.S.), India.

³Department of Botany Arts, Commerce and Science College, Nandgaon, Dist. Nashik, (M.S.), India.

E-Mail- chavrebhugwat@gmail.com

Abstract

Zooplanktons are very sensitive group of organisms because they respond even at a small environmental changes. They act as indicator for pollutions and plays a key role in aquatic food webs because they are primary consumers and are food for other invertebrates, vertebrate including fishes. Most of the zooplankton species are cosmopolitan in nature. In the present investigation, authors studied diversity of different zooplanktons in the water of Anjaneri dam during February 2015 to January 2017. In the study period, total 54 species of different zooplanktons were recorded and are categorized into four major groups viz. Rotifera > Cladocera > Copepoda > Ostracoda. Rotifera was the major group comprising 48 % of total number of zooplanktons recorded with respect to diversity.

Key Words- Investigation, Zooplankton, Diversity, Anjaneri, Dam, Nashik

Introduction

Planktons are the most important and main components of aquatic food chain and also very sensitive floating community, which is primarily affected by anthropogenic impacts. Thus any undesirable change in aquatic ecosystem affects diversity as well as biomass of this community. The quantification of plankton's productivity helps to understand conservation ratio at different trophic level and resources as an important input for correct management of water body. Study of Plankton is beneficial in the prediction of long-term changes in a pond ecosystem, because these communities are highly sensitive to environmental variations. The occurrence and abundance of zooplankton depend on productivity of water body which in turn is influenced by biotic and abiotic factors. They link the primary producer, phytoplankton with higher large trophic level organisms. Zooplankton community affected by physicochemical changes occur in the water body. Zooplankton plays a key role in aquatic food chain (Sharma, 1998). Due to these reasons zooplanktons have brought the attention of many researchers all over the world. Many lakes and ponds are important to nearby areas as sources of fresh water supply for various reasons such as household purpose irrigations, and commercial fishing. Therefore, major environmental fluctuations may have affected economy and social implications of the local population. Through the study of these important lakes and ponds could aid in preparing for these human impacts, as well as improving our understanding of how climatic change may affect these high latitude freshwater bodies (e.g., Vincent and Hobbie, 2000).

Though, numerous studies are taken place in the field of hydrobiology on the different water bodies of India and most specifically in Maharashtra, some of the most important water bodies remained unexplored regarding their Hydrobiological point of view. Anjaneri dam of Nashik district is one of such a dam remained unexplored, so authors concentrated on it and conducted a systematic study on the dam water.

Material and Methods

1 Study area Anjaneri is an earth fill dam located at Anjaneri village near Nashik -Tryambakeshwar highway. The location of the dam is about 750 meters from mean sea level and is located at 19° 56' 20" latitude and 73° 55' 36" longitudes. This water body was constructed by using soil in the year 2006. The total storage capacity is 3242 cu. M. From the foundation its height is 28.19 m and length of entire project is 715 m. It Posses water throughout the year.

Satellite View of Anjaneri dam

- Zooplankton Collection, Preservation and Identification-** The study of zooplankton was carried out by the monthly collection of water samples of the selected water from three sampling sites (W₁, W₂ & W₃) for the period of two years. Water sampling done once in each month between 7:00 am to 11:00 am. The water samples for zooplankton were collected by filtering 100 liters of surface water through net of bolting silk cloth No. 25 having mesh size 63 micrometer.
- Preservation of plankton**
The collected plankton samples are preserved in 4% formalin in 100 ml bottles. A label is affixed to the bottles indicating the site number, date of sampling, water temperature, transparency, pH etc. The

Lugol's iodine solution is added in each bottle and is kept in dark for 24 hours to settle down the plankton. After 24 hours the supernatant is removed with the help of pipette and plankton (sediment) is collected. The sediment plankton is diluted by adding few ml of diluted water. The plankton samples are again preserved in Lugol's iodine solution for further investigation.

4. Concentration of sample

The concentration of sample is done by sedimentation technique. The sample was concentrated in series of steps by quantitatively transferring the sediment from the initial container to sequentially smaller one. The setting chamber was filled without forming vortex and kept over a vibration free surface. The supernatant was siphoned out.

5. Mounting and preparation of slides

0.1ml of each sample is taken on separate glass slides and cover slip was kept over the sample by rinsing the cover slip with an adhesive (clear nail polish) to prevent evaporation. For semi-permanent slides glycerin was mixed with sample, as the sample age evaporates, leaving the organisms embedded in glycerin.

6. Identification

The planktons were identified using methodology by APHA (1981) and Kodarkar (1992). The preserved samples were studied for the diversity of zooplanktons under the research binocular microscope by using standard keys and literature (Pennak, 1953, Altaf, 2004, and Kodarkar et. al.2006).

Result And Discussion

Zooplankton Diversity- In Anjaneri dam, the zooplanktons are observed in different four groups viz. rotifera (26 species), Cladocera (17 species), copepoda (10 species) and Ostracoda (01 species) as shown in table No.1. It is clear that; rotifera is the dominant group of zooplanktons in Anjaneri water body. Total 54 species of zooplanktons have been observed during the study period from three sampling sites (A₁, A₂ and A₃). From sampling site A₁, total 46 species were recorded. 41 species are recorded from site A₂ and site A₃ showed total 36 species of zooplanktons. Data is given in table No. 20 & 22.

Many researchers also recorded nearly similar results throughout the country R. Anbalagan et.al (2019) according to their research on Freshwater zooplankton biodiversity and physico chemical parameters of Mayanur dam, Tamil Nadu. They observed that, total 22 species of zooplankton belonging to Protozoa, Rotifera, Cladocera, Copepoda, Ostracoda and Anostraca. Among the various groups of zooplankton, the most dominant one was rotifers representing 50%. Krishna et.al (2017) studied seasonal variations of zooplankton community in selected ponds at Lake Kolleru region of Andhra Pradesh. According to their study, total number 16 species recorded of which 9 are Rotifera, 3 are Cladocera and 4 are Copepods. In the rotifers the genus *Brachionus* is the dominant group.

Sandhya et.al (2016), explored Bhogaon Reservoir in Parbhani District of Maharashtra and observed that all the zooplanktons are found to be minimum in monsoon period and maximum in post-monsoon period. Banerjee et.al (2014) made a study on the zooplankton production in ponds under different fish farming system in West Bengal. They identified zooplanktons from 4 different orders namely copepoda, rotifera, cladocera, and Diaptomus. Dominant groups of the zooplankton available in all the samples were observed to be Copepoda and Cladocera represented by *Cyclops sp.* and *Daphnia sp.*, respectively. Verma et.al (2013) recorded the zooplanktons which are represented by five groups of organisms in order Rotifera > Crustacean > Cladocera > Protozoa > Copepoda.

Table.1 Zooplankton's observed in Anjaneri pond for the period February 2015 to February 2017

Sr No	Name of Zooplankton	Anjaneri pond		
		A-1	A-2	A-3
A	Rotifera			
1	<i>Anuraeopsis navicula</i>	+	+	+
2	<i>Asplanchna sp</i>	+	+	+
3	<i>Brachionus angularis</i>	+	+	-
4	<i>Brachionus calyciflorus</i>	+	+	-
5	<i>Brachionus caudatus</i>	-	+	+
6	<i>Brachionus dividiatus</i>	+	+	-
7	<i>Brachionus diversicornis</i>	+	+	+
8	<i>Brachionus forficula</i>	-	+	+
9	<i>Brachionus fuscatus</i>	+	+	+
10	<i>Brachionus havannaensis</i>	+	-	+
11	<i>Brachionus quadridentata</i>	+	+	+
12	<i>Brachionus bidentata</i>	+	+	-
13	<i>Collotheca edentata</i>	+	+	-
14	<i>Herringia sp.</i>	+	+	-

15	<i>Hexarthra sp.</i>	+	-	+
16	<i>Keratella cochlearis</i>	+	+	+
17	<i>Keratella tecta</i>	+	+	+
18	<i>Keratella tropica</i>	+	+	-
19	<i>Keratella valga</i>	+	-	+
20	<i>Lacane sp.</i>	+	+	-
21	<i>Lepadella heterodactyla</i>	+	+	+
22	<i>Notommata sp.</i>	+	+	-
23	<i>Ploimata sp.</i>	+	+	-
24	<i>Polyarthra sp.</i>	+	+	+
25	<i>Testudinella sp.</i>	+	+	+
26	<i>Wigrella wieszniowski</i>	+	-	-
B Cladocera				
1	<i>Bosmina longirostris</i>	+	+	-
2	<i>Ceriodaphnia cornuta</i>	+	-	+
3	<i>Ceriodaphnia reticulata</i>	-	-	+
4	<i>Ceriodaphnia rigaudi</i>	+	+	+
5	<i>Chydoridae pleuraxta denticulatus</i>	+	-	+
6	<i>Daphnia pulex</i>	+	-	+
7	<i>Daphnia magna</i>	+	+	+
8	<i>Daphnia sp.</i>	+	+	+
9	<i>Diaphanosoma brachyurum</i>	+	+	-
10	<i>Eubosmina hagmanni</i>	+	+	+
11	<i>Ilyocryptus spinifer</i>	+	+	+
12	<i>Leptodora kindtii</i>	+	+	-
13	<i>Leptodora sp.</i>	-	-	+
14	<i>Macrothrix sp.</i>	+	+	+
15	<i>Moina sp.</i>	+	+	+
16	<i>Polypheumus pediculus</i>	+	+	+
17	<i>Pseudosida bidentata</i>	+	-	-
C Copepoda				
1.	<i>Calanoid sp.</i>	+	+	+
2.	<i>Cyclops strenuus</i>	-	+	+
3.	<i>Cyclops viridis</i>	-	+	-
4.	<i>Diaicyclois thomasi</i>	+	-	-
5.	<i>Diaicyclois sp.</i>	+	+	+
6.	<i>Diaptomus sp.</i>	+	+	+
7.	<i>Eucyclops serrulatus</i>	+	+	-
8.	<i>Haliencyclois sp.</i>	-	-	+
9.	<i>Harpacticoida sp.</i>	+	+	+
10.	<i>Tropocyclops prasinus</i>	+	+	+
D Ostracoda				
1	<i>Cypris sp.</i>	-	-	+

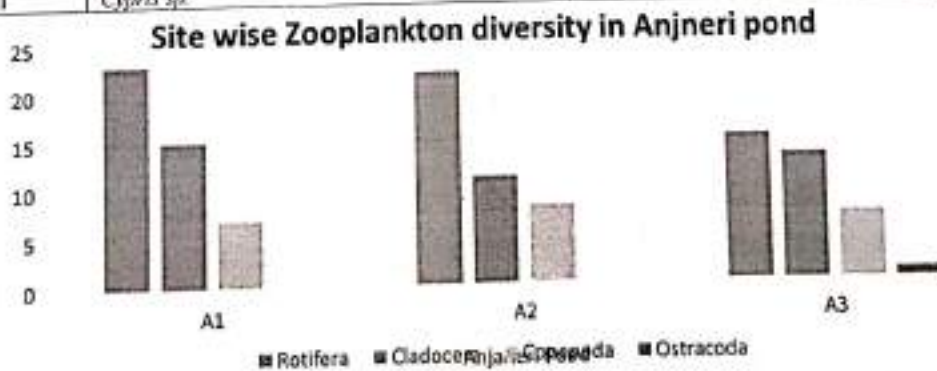

Fig. 2. Graph indicating Site wise and class wise species of Zooplanktons diversity in Anjaneri pond.

Conclusion
 According to above observations, it is concluded that, the water of Anjaneri pond exhibits rich and diversified zooplanktons dominated by Rotifera throughout the study period. This is very suitable for aquaculture because, zooplanktons are known the major source of food for fishes and other aquatic

animals. This water body should be conserved and maintained as it is and should be protected from pollution.

References

1. Anbalagan R. & R. Sivakani (2019), *Freshwater zooplankton biodiversity and physico chemical parameters of Mayanar dam, Tamil Nadu, India. IJRAR- International Journal of Research and Analytical Reviews*, Vol. 6(1); 2349-5138
2. Krishna* P.V. and Hemanth Kumar(2017). *Seasonal Variations of Zooplankton Community in Selected Ponds at Lake Kollera Region of Andhra Pradesh, India, Int.J.Curr.Microbiol.App.Sci (2017) 6(8): 2962-2970*
3. Kadam S. S. (2016), *Diversity of Bhogaon Reservoir in Parbhani District Maharashtra, India International Journal of Research & Review*, 3 (8)
4. Kar S* and Kar D.,(2016) *Zooplankton Diversity of a freshwater Pond in a Cachar district of Assam, India Int. J. of Life Sciences*, 2016, Vol. 4 (1): 125-128
5. Banerjee S. R. Nur and S. Barat (2014) *Study on the Zooplankton Production in ponds Under Different Fish Farming System in West Bengal, Journal of Krishi Vigyan*.
6. Vermal H. , N. Devendra Pandey and S. K. Shukla (2013) *Monthly variations of zooplanktons in a freshwater body, fitera anthropogenic ponds of Damoh District(M.P.) International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology*
7. Vincent W.F. and J.E. Hobbie (2000), *Ecology of Arctic lakes and rivers*. 197-231.
8. Kodarkar, M.S. (1992), *Methodology for water analysis, physico-chemical, Biological and Microbiological*, Indian Association of Aquatic Biologists, Hyderabad.
9. Pennak R.W. (1953), *Fresh- water Invertebrates of United States*, Ronald Press Co., New York.
10. Rajgopal T. A. Thangamani, S.P. Sevarhodyane, M. Sekar and G. Archunan (2010), *Zooplankton diversity and physico-chemical conditions in three perennial ponds of Virudhunagar district, Tamilnadu, J. Environmental Biology*, 31, 265-272.
11. Sehgal K., G.G. Phadke, S.K. Chakrabarty and Vijay Kumar Reddy (2013), *Studies on Zooplankton diversity in Dimbhe reservoir, Maharashtra, India, Advances in Applied Science Research*, 4 (1): 417-420.
12. Sharma B. K. (1998), *faunal diversity in India, Zoological survey of India*, 57-70.
13. Ferrara, O., Vagaggini, D. and Margaritora, F. G. (2002). *Zooplankton abundance and diversity in Lake Bracciano, Latium, Italy. Journal of Limnology*, 61(2), 169-17
14. Goswami A.P.1 and Mankadi, P.C.2(2012) *Study on Zooplankton of Fresh Water Reservoir Nyari – II Rajkot district,Gujarat, India ISCA J. Biological Sci*.Vol. 1(1), 30-34.

Study on Prevalence of Cestode Parasites *Moniezia* *sp* of *Capra Hircus L.* From Nashik District, (M. S.) India.

Tribhuwan, A. P*, Gaikwad, R. B., Pawar, V. D. and Bhagwan, H. K.

Department of Zoology, S. M. D. Mohekar Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad, M. S. india

Abstract:

The present research deals with the preliminary survey of cestode parasites *Moniezia sp.* collected from the intestine of Goat i.e., *Capra hircus* (L.) from Nashik district (M.S.) India during June, 2014 to May, 2015. The high incidence of infection of this *Moniezia sp.* was recorded in winter season (62.85 %) followed by summer season (48.71 %) whereas infection was low in summer season (35 %). The results of present study clearly indicate that environmental factors and feeding habitat influence the seasonality of parasitic infection either directly or indirectly.

Key words: Prevalence, *Capra hircus* L., *Moniezia sp.* Nashik.

Introduction

Goat rearing is an important part of Livestock in India, which is economically important through milk and meat products to the farmers and also contributes for the national and international economy. Parasitic disease in livestock is the factor that can decrease the livestock productivity. Gastro intestinal parasitic worm infection is the big causes for dropping of meat production Parasitism is among the major problems faced by farmers.

Most of the valuable information's are also available in the field of seasonal variation, prevalence and population dynamics of cestode parasites of vertebrates from various countries like Austria, Bulgaria, France, Germany, Japan, U.K. and Russia. Many authors worked considerably on the seasonal variation, prevalence and population dynamics like Cole, 1954; Dobson, 1985 and 1994; Dogiel et.al. 1961; Johnson, 1954; Anderson, 1974; Kenddey, 1975; Holes, 1983 and Moller et al., 1995. In India seasonal variation or population dynamics of helminth parasites of vertebrates were done by R.P.Mittal, 1980 on rats and mice; Aruna Kumari, 1985 on

birds; Susheela, 1987 on Parasites of rates; Raghavendra Rao, 1978 on snakes; Md.Hafeez on parasites on mammals; Rama Reddy, 1980 on garden lizard; Shinde G. B.; 1968-1999 on different vertebrates, Jadhav B. V.; since 1977-2009 on vertebrates specially fishes, mammals and birds, Sunita Borde; since 2008 on different vertebrates specially fishes, sheep, goats and birds.

Schimidt and Roberts, (2000) states that the endoparasitic helminths, with indirect life cycles, involve one or more hosts. Dogiel et al. (1961), stated that adverse periodical changes in water such as temperature, pH and conductivity effect on the occurrence of parasites from aquatic host. These climatic conditions host behaviour influenced by habitat and seasonal, while physical state external factors affect internal conditions. The studies have been carried out on the helminth parasites and population dynamics of those occurring in mammalian hosts and work on different aspects of parasites. The study of population dynamics can be used as the biological basis of method to regulate population of parasites. The current investigation deals with the study of seasonal population dynamics of cestode parasites from *Capra hircus* L.

Materials and methods

The Goat intestines were collected from slaughter houses from different places of Nashik district during June, 2014 to May, 2015. covering the three different seasons of the year i.e., winter, summer and monsoon from Nashik district covering all areas. the small intestine, and caecum were kept in separate petri dishes containing normal saline. The organs observed and recorded the data of infected and normal hosts examined. After separating and counting the population of different Cestode parasites from goats, the parasites were preserved in separate bottles. Some of these were used for the taxonomic study. The drawings are made with the aid of Camera Lucida and measurements taken in mm. The identification of these parasites were made by using keys "Systema Helminthum" (Yamaguti, S. 1957). Prevalence of infection calculations were based on the following formula.

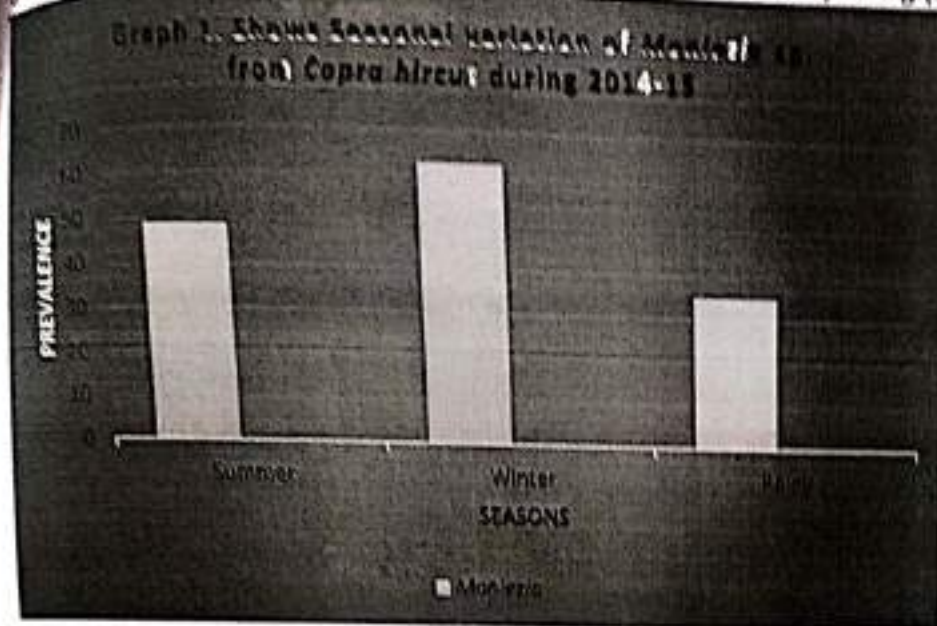
$$\text{Incidence of infection} = \frac{\text{Infected host}}{\text{Total host Examined}} \times 100$$

Table 1. Showing Seasonal variation of cestode *Moniezia sp.* From *Capra hircus L.*

S.N.	Month & Year	Host dissected	Host infected	Parasites Collected	Prevalence in %	Genera	Locality
1	Jun-14	10	02	06	20	<i>Moniezia</i>	Nashik
2	Jul-14	09	04	04	44.44	<i>Moniezia</i>	Niphad
3	Aug-14	10	03	06	30	<i>Moniezia</i>	Yeola
4	Sep-14	10	05	07	50	<i>Moniezia</i>	Niphad
5	Oct-14	09	06	06	66.66	<i>Moniezia</i>	Nandgaon
6	Nov-14	08	05	05	62.50	<i>Moniezia</i>	Yeola
7	Dec-14	08	06	07	75	<i>Moniezia</i>	Nandgaon
8	Jan-15	10	05	05	50	<i>Moniezia</i>	Nandgaon
9	Feb-15	10	06	06	60	<i>Moniezia</i>	Yeola
10	Mar-15	09	06	06	66.66	<i>Moniezia</i>	Niphad
11	Apr-15	10	04	05	40	<i>Moniezia</i>	Niphad
12	May-15	10	03	04	30	<i>Moniezia</i>	Niphad
		113	55	67			

Table 2. Showing Prevalence (Percentage) of Seasonal Variation of cestode *Moniezia sp.* From *Capra hircus L.*

Seasons	No. of Host Examined	No. of host infected	No. of Parasites collected	Prevalence (%)
Monsoon (June to sept 2014)	39	14	15	35
Winter Oct, 2014 to Jan 2015)	35	22	25	62.85
Summer Feb2015 to May 2015	39	19	23	48.71

Result and Discussion

The present study indicates that prevalence of cestodes is presented in Table No. 1 and Graph No. 1 of cestode parasites was recorded as *Moniezia sp.* It was found that, high incidence of infection of *Moniezia sp.* were recorded in winter (62.85 %) followed by summer season (48.71%) whereas infection was low in. Monsoon (35 %)

The infection of cestode parasites in *Capra hircus* an important because they cause economic losses due to condemnation of infection (Bekele et al. 1992). Sissay, et al. (2007), described same results in *Capra hircus* and *Ovis bhoral* from Eastern, Ethiopia. Experimental studies by Kennedy (1976) shown the cestode *Coryophylloceous lattices* can establish in fish and survive for longer period at low temperature is a major controlling factor of seasonal periodicity of infection

According to the Kennedy (1971, 1975 and 1977) and Rodhe (1993) the temp, humidity and rainfall, feeding habits of host, availability of infective host and parasite maturation, such factors are responsible for influencing the parasitic infections. Jadhav, (1976, 2005 and 2006) explained the development of parasites should be needed high temperature, low rainfall and sufficient moisture. Hence the high prevalence's occurs in monsoon followed by another season. Jadhav and Bhure, (2006) reported high temperature, low rainfall and sufficient moisture are necessary for development of parasite

Conclusion

After the analysis of data, the present study can be concluded that the high infection of cestode parasites i.e. *Moniezia sp.* Incidence, is occurred in winter season followed by summer where as low in rainy season. This type of results indicated that environmental factors and feeding habitat are influencing the seasonality of parasitic infection either directly or indirectly.

- ... R. M., 1976. Seasonal variation in the population dynamics of *Caryophyllacus*. *Parasitology* 1976;72:281-395. *Caryophyllacus lacticeps*. *Parasitology* 1976;72:281-395.
- ... et al., 1958. *Parasitology of Fishes*. Leningrad University press, Oliver and Boyd, Edinburgh and 1958.
- ... V.A., 1935. The present tasks of ecological Parasitology. *Tud Paterng of Biol Inst* 1935;15:2.
- ... BV, Bhure DB., 2006. Population dynamics of Helminth parasites in freshwater fishes from ... region (M. S.) India. *Flora and Fauna an International Research Journal* 2006;12(2):143-148.
- ... edy CR, Hine DM. 1970. Population biology of the cestode *Proteocephalus torulosis* (Bat Sch) in dace ... *leucifusa* (L.) of the river Avon. *Jr Fish Biol* 1970;1(3):209- 219.
- ... edy CR., 1974. A checklist of British and Irish freshwater fish parasites with notes on their distribution. *J ...* 1974;6(5):613-644.
- ... edy CR., 1976. *Ecological aspects of Parasitology*. North Holland publishing company Amsterdam 10x 1976.
- ... edy CR., 1977. The regulation of fish parasite populations. In regulation of parasite population ... (a):61-109.
- ... Schmidt Gerald D., 1934. *Handbook of Tapeworm Identification*. CRC Press, Inc. Boca Raton, Florida, 1934, 1-5.
- ... Yamaguti S., 1959. *Systema Helminthum. II. The Cestodes of Vertebrates*. Int. science Publ., N.Y. 1959, 860.
- ... Hekele T Woldeab T, tahlak Kassl A and Sherington J. 1992. Factors affecting morbidity and mortality on ... and on station in the Ethiopian highland sheep. *Acto Tropico*. 52:99-109
- ... 2. Binay M.M. 2007. Prevalence and seasonal incidence of Nematode parasites and fluke infections of Sheep and Goats in Eastern Ethiopia. *Trop. Anlm. Health Prod.* 39:521-531.

IJRASET

International Journal For Research in
Applied Science and Engineering Technology

INTERNATIONAL JOURNAL FOR RESEARCH

IN APPLIED SCIENCE & ENGINEERING TECHNOLOGY

Volume: 10 Issue: VI Month of publication: June 2022

DOI: <https://doi.org/10.22214/ijraset.2022.45000>

www.ijraset.com

Call: ☎08813907089 | E-mail ID: ijraset@gmail.com

Biochemical Studies on Cestode Parasites *Cotugnia jadhavii* in *Gallus Gallus Domesticus* from Nashik District, M.S (India)

Tribhuwan, A. P.¹, Gaikwad, R. B.², Pawar, V. D.³, Bhagwan, H. K.⁴

Department of Zoology, S. M. D. Mahakar Mahavidyalaya, Kalamh, Dist. Osmanabad, M. S. India

The present investigation deals with the biochemical estimation of cestode parasite Cotugnia jadhavii and its host tissue Le. normal and infected intestinal tissue of Gallus gallus domesticus in Nashik district. The result obtained an amount of glycogen and protein percentage is low in parasite but the amount of lipid percentage is high in parasite as compared to their hosts.

Keywords: Biochemistry, *Gallus gallus domesticus*, *cotugnia jadhavii*, Nashik District.

I. INTRODUCTION

Poultry meat production growth rate is fastest recorded in India. Poultry consider as agro based cottage industry in the world has recorded from last 4 decades. Intensive rising of poultry in commercial farms inevitably exposes flock to the various diseases which cause mortality and loss to the farmers. Diseased birds can also be hazardous to the human health; there may be possibilities of damage to the human body due to intake of diseased birds.

In animal husbandry now a day's farmer reared the *Gallus gallus domesticus* bird for allied business but due to parasitic infection birds are not well developed. Many problems of helminth impact on the body of animal host in natural population remain unstudied. This is also true for the domesticated bird *Gallus*. Some negative impact of parasites on their host is assumed a prior; however little valid data available on its physiological mechanism.

Parasitism is a natural way of life, among the large number of organism and parasitic diseases are the major public health problem, which results into morbidity and mortality in tropical countries, particularly in the socio economically under developed societies in the world. Tapeworms completely lack alimentation in all stages of life history. The cestode parasites utilize the food from the intestinal gut of host. The metabolism depends on the feeding habits and the rich nourishment available in the gut of the host. The parasites use this nourishment for their normal development and growth.

Glucose is an important source of energy for cestodes, inhabiting the alimentary tract of vertebrates (Mishra et al 1991). Cestode possess stored carbohydrate metabolism, with enormous amount of store carbohydrate (Daughtery 1966, Fairbairn, Werthein, Harpurt Schiller 1961, Read 1957b) cestode parasites stores relatively large quantities of polysaccharides, which in most cases has been assumed to be glycogen (Reid 1942).

Proteins have many different biological functions. Proteins are fundamental units for all metabolic activities; they are most important agents for expression of the genetic material. Proteins are the most abundant organic molecules in cells constituting 50 percent or more of their dry body weight. They are found in every part cell; since they are fundamental in all aspects of cell structure and function. The proteins are absorbed by the parasites by diffusion and transfusion. They are ubiquitous in their distribution and there is really no satisfactory scheme of classifying them. The largest gr. of proteins is the enzyme proteins provide rich environment for the nourishment of cestodes. The cestodes utilize different degrees of protein for producing energy. John Barrett reveals that the parasite able to adapt themselves to the parasitic mode of life, only due to protein (John Barrett 1981). The higher content of lipid is found in older proglottids (Brand and Vurt 1952). It is revealed from the present study that there is high content of lipids in the parasites and also the parasites are taking advantages of host and absorbing most of the nourishing materials. There are various workers who work on the impact of helminth on host organism Pronina and Pronin, Kuklina and V.V.Kuklin, Silkina and Mikryakov, etc.

In animal husbandry now a day's farmer reared the *Gallus gallus domesticus* bird for allied business but due to parasitic infection birds are not well developed. Many problems of helminth impact on the body of animal host in natural population remain unstudied. This is also true for the domesticated bird *Gallus*. Some negative impact of parasites on their host is assumed a prior; however little valid data available on its physiological mechanism. There are various workers who work

on the impact of helminth on host organism (Pronina and Pronin, 1988, Kuklina and V.V.Kuklin, 2007, Silkina and Mikryakov, 2005a, 2005b, etc.).

II. MATERIALS AND METHODS

The worms were collected from the alimentary tract of *Gallus gallus domesticus* and then washed with distilled water. collected worms were dried on the blotting paper keeping them to remove excess water and transformed to watch glass and weighed on sensitive balance. After 50-60 °C for 24hrs, the dry weight was also taken. The estimation of protein content in the cestode parasites were carried out by Lowrys method (1951) the glycogen estimation was carried out by Kemp *et al.* (1954) method and lipid estimation by folch *et al.* (1957) method.

A. Observations

Sr.No.	Tissue	Glycogen (mg/ml of sol.)	Protein mg/gm wt. of tissue)	Lipid mg/gm
1	Normal Intestine	18.37	21.55	13.80
2	Infected Intestine	17.22	19.34	13.65
3	<i>Cotugnia jadhavi</i>	11.20	13.45	14.20

Table No.1: Biochemical contents in the intestine of *Gallus gallus* & *Cotugnia*

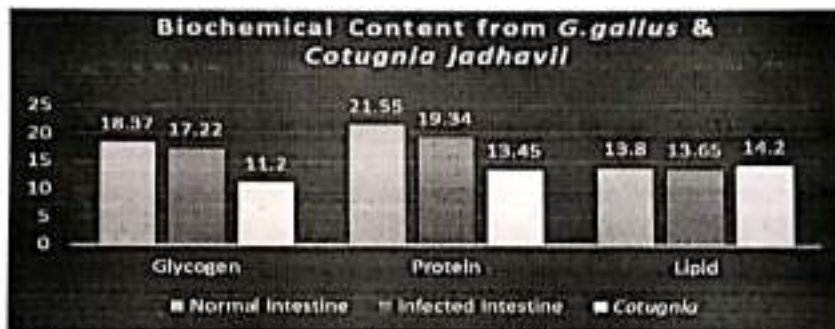

Chart No 1: Biochemical Content from normal and Infected *Gallus gallus domesticus* & *Cotugnia jadhavi*.

III. RESULT AND DISCUSSION

The quantitative values of biochemical estimation in *cotugnia jadhavi* shown in the table no 1. It shows that the amount of protein present in the host intestine is 21.55 mg/gm of the wet weight of tissue. While in parasite 13.45 mg/gm wet weight of tissue. Hence it can be concluded that *cotugnia jadhavi* would maintain a good balance in protein content with their host *Gallus gallus domesticus*. Glycogen content in *cotugnia jadhavi* showed 11.20 mg/100 ml of solution of the tissue where as in host intestine 18.37 mg/100ml of solution and infected intestine shows 17.22 mg/100ml of solution. Observing the result, it is seen that the worm *cotugnia jadhavi* is quite successfully in obtaining a sufficient amount of glycogen. Lipid content in *cotugnia jadhavi* showed 14.20 mg/100 ml of solution of the tissue where as in host intestine 13.80 mg/100ml of solution and infected intestine shows 13.65 mg/100ml of solution. Observing the result, it is seen that the worm has higher amount of lipid as compare to its host. *cotugnia jadhavi* is quite successfully in obtaining higher amount of lipid. In few cestodes developmental history changes the growth of parasites is rapid at the first 18-24 hrs and then slows down even if the concentration is high as it was in the early stage.

The similar result also reported by Jadhav *et al.* from *Davainea shindei* amount of protein present in *Davainea shindei* 13.20 mg/mg wt. of tissue where as in host intestine is 15.42 mg/mg of tissue. The distribution of protein content shown in the present study is an agreement with the result of Jadhav *et al.*, 2007, Nunware *et al.*, 2010, and Bhure *et al.*, 2011

Study indicates that the amount of proteins present in cestode parasites is lower as compared to protein present in infected intestine as well as in host normal and infected intestine. This is summarized in table no. 1.

The total protein content of Acanthocephalon parasites *Pallisentis nagpurensis* shows the female parasites were having higher protein content than males.

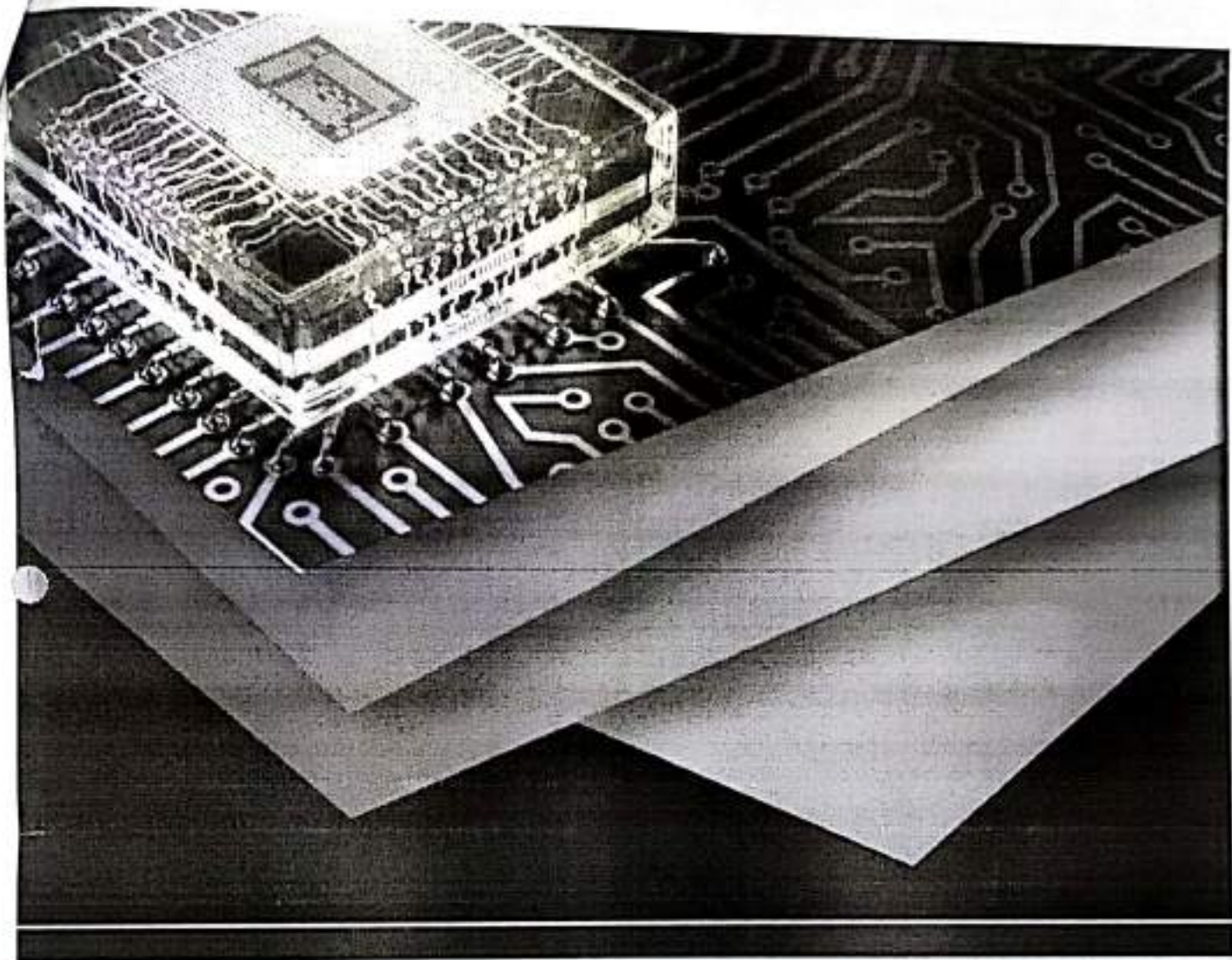
The similar result also reported by Jadhav *et al.* from *Davainea shindei* amount of protein present in *Davainea shindei* 13.20 mg/mg wt. of tissue where as in host intestine is 15.42 mg/mg of tissue. The distribution of protein content shown in the present study is an agreement with the result of Jadhav *et al.*, 2007, Nanware *et al.*, 2010, and Bhure *et al.*, 2011.

IV. CONCLUSION

From above biochemical estimation, it is concluded that amount of protein and glycogen in Parasite *Cotugnia jadhavii* found lower as compare to host while the amount of lipid is higher than the host *Gallus gallus domesticus*.

REFERENCES

- [1] Barrett, J. 1976. Bioenergetic in helminths in biochemistry of parasite and host parasite relationship (Van den Bossche, H. Ed.) pp. 67-80 Amsterdam: North-Holland.
- [2] Brand T Von. Chemical physiology of end parasitic animals, Academic press, New York. 1952.
- [3] Daugherty, J.W., 1958. Comparative studies on amino acid absorption by cestodes Expt. Parasit 7: 99-107.
- [4] Deep S Misra *et al.* Quantitative estimation of alpha amylase E.C. (3.2.1.1) in four species of cestode parasites. Indian journal of Helminthology. 1991; XXXXIII:92-95.
- [5] Folch J, Lees Mand Sloane Stanley GH. The method of lipid estimation. J Biol Chem. 1957; 228:497.
- [6] Hirani, C.J. and Jadhav, B.V. 2002. Quantitative studies on Protein in some cestodes collected from different hosts and localities of Western Maharashtra. Vol. Zool. Socia. Ind. Vol. Zool. Society India 152-156.
- [7] Jadhav BV *et al.* Biosystematic studies of *Davainea shindei* n. sp. (Cestoda: Davainidae Fuhrmüll, 1907) from *Gallus gallus domesticus*. NATL ACAD SCI LETT, 2008, 3(11):7-8.
- [8] Jadhav, B. V. Shivesh P. Singh, Bhure, D. B. and Padwal, N. D. 2008. Biosystematic studies of *Davainea shindei* n.sp. (Cestoda- Davainidae) Fuhrmann, 1907 from *Gallus gallus domesticus*. National Academy of Science Letter Vol-31 No- 7&8 pp 245-250
- [9] John Barrett. Biochemistry of parasitic helminths. 1981.
- [10] Kemp A Vankits, Haljnungem AJM. A colorimetric method for the determination of glycogen in tissue. Biochem J. 1954. 646-648.
- [11] Lowry OH, Rosebrough NJ, Farr AL, Randall RJ. The method of protein estimation J Biol Chem. 1951; 193:265. (The original method) of the present study is impact of infection with on some indices of protein metabolism in *Gallus* on the impact of helminth parasitic worms on the parasites on their host is assumed a prior, physiological mechanism. There are various
- [12] Reid WM. 1942. Certain nutritional requirements of the fowl cestode, *Ruobictans cesticollis* (Molin) as demonstrated by short periods of starvation of the host. *J parasitol* 28:319-340.

10.22214/IJRASET

INDEX
COPERNICUS
45.98

IMPACT FACTOR:
7.129

TOGETHER WE REACH THE GOAL
IMPACT FACTOR:
7.429

INTERNATIONAL JOURNAL FOR RESEARCH

IN APPLIED SCIENCE & ENGINEERING TECHNOLOGY

Call : 08813907089 (24*7 Support on Whatsapp)

Short communication

Giardia lamblia infection and associated risk factors among patients attending Kochore Health Center, Ethiopia

S.T. Hajare^{a,*}, A. Betcha^a, R.J. Sharma^b, S.B. Bhosale^c, V.J. Upadhye^d, M. Kuddus^e, F. Erluo^a

^a Department of Biology, College of Natural and Computational Sciences, Dilla University, Dilla 410, SNNPR, Ethiopia

^b Associate Professor & Head, Department of Biotechnology, VJSSC College, Baramati, India

^c Assistant Professor, S.M. Dnyandee Mahakar College, Kallam, Dist. Chennarayana, India

^d Deputy Director & Associate Professor (CD-41), Parul Institute of Applied Sciences, Vadodra, Gujarat, India

^e Department of Biochemistry, College of Medicine, University of Hail, Hail, Kingdom of Saudi Arabia

ARTICLE INFO

Article history:

Available online 25 April 2022

Keywords:

Giardia lamblia
 Ethiopia
 Prevalence
 Health center
 ELISA

ABSTRACT

Objective: To measure the prevalence of *Giardia lamblia* infection and the associated risk factors among patients attending Kochore town health center, Ethiopia.

Methods: Stool samples were collected and assessed by direct microscopy, and antigen detection was performed using the ELISA technique. Data were analyzed using the Chi-Square test and a P-value < 0.05 was considered statistically significant.

Results: Ninety-eight out of 422 (23.22%) stool samples were positive by microscopy. Using the ELISA technique in stool samples, 160 of 422 (37.91%) samples were positive. Risk factors such as health center level, occupation, monthly income, educational status, toilet availability at home, water source, drinking water treatment, container type, waste disposal system, and eating unwashed fruits and vegetables were significantly associated with *G. lamblia* infection.

Conclusion: Implementation of health education campaigns and emphasis on the importance of environmental sanitation and personal hygiene will help reduce the health burden.

© 2022 Elsevier Masson SAS. All rights reserved.

1. Introduction

The main risk factors for these infections were: type of health care center, occupation, monthly income, educational status, toilet availability at home, source of water, method for treating drinking water, type of container for storing water, dry waste disposal method, and eating unwashed fruits and vegetables.

Antigen detection assays in stool samples proved to be very useful in the diagnosis of *Giardia lamblia* compared to microscopy.

Giardia lamblia is an enteric parasite that causes giardiasis, a frequent cause of diarrhea in humans [1]. The parasite is reported globally, and children are at higher risk of infection than adults, with rates of detection between 2% and 5% in developed countries and between 20% and 30% in developing countries [2]. In areas of particularly poor environmental sanitation and water quality, such as parts of Mexico and Russia, this figure can be as high as 95% [3]. Most of the time, *G. lamblia* infection is asymptomatic. Infectious diarrhea is a major cause of death in children under 5 years of age

in Africa [2]. A study from Malaysia reported that *G. lamblia* infection was associated with protein-energy malnutrition and vitamin A deficiency in children [4].

Intestinal parasitic infection (IPIs) rates are expected to be higher in developing countries, possibly due to low income, lack of clean water, inadequate sanitation, hygiene, and low levels of education. Parasitic infections can also occur following the ingestion of contaminated raw vegetables and fruits [5]. Unlike other African countries, *G. lamblia* infections are widespread in Ethiopia and cause serious public health problems such as malnutrition and diarrhea, but the prevalence varies considerably according to geographic areas. IPIs are the second leading cause of outpatient morbidity in Ethiopia after malaria [6]. Relatively little is known about the epidemiology of giardiasis in Africa [7]. According to the Ethiopian Mini Demographic Health Survey (2014 report), 89% of households use non-improved latrine facilities and 38% of households have no toilet facilities [7].

According to clinical reports from the Kochore Health Center (Gedeo Zone in the Southern Nations, Nationalities, and Peoples' Region of Ethiopia), intestinal infections are currently listed as the top infections among people visiting health facilities. However, no related work has been conducted on the prevalence of IPIs and

* Corresponding author.

E-mail address: sunithajare@gmail.com (S.T. Hajare).

associated risk factors in the proposed area. Therefore, the present study was undertaken in the study area.

2. Materials and methods

2.1. Details of study area

The study was conducted in Kochore health Center which is one of the public health centers of the Gedeo zone, located 420 km away from Addis Ababa, the capital city of Ethiopia.

2.2. Study design and period

A cross-sectional study design was conducted among all Kochore health center patients who were selected for stool examination and those with no anthelmintics intake over the three months preceding the start of the study, i.e. from April to December 2020.

2.3. Sample size determination

The sample size was estimated using a single population proportion formula or Daniel's formula [8] by considering the 95% confidence interval (CI) and adding a contingency of 10%. As no report have been published on the prevalence of *G. lamblia* in the study area, a *P* value of 50% was considered significant. The sample size was calculated as follows: $n = Z^2 pq/d^2$ $n = 1.962 \times 0.50 \times 0.50/0.052 = 384$.

Finally, allowing 10% for non-response, the final sample size was 422.

The study area includes four health centers (Fisagenet Health Center [FHC], Chelelecta Health Center [CHC], Biloya Health Center [BHC], Hanku Health Center [HHC]) and the total number of patients in these four health centers were 2,100, 5,656, 1,452 and 1,872, respectively [9]. A total of 422 samples were finally proportionally divided as 80, 215, 56, and 71 among FHC, CHC, BHC, and HHC, respectively.

2.4. Eligibility criteria

All patients attending Kochore Health Center were included in the study. Study participants who were absent during the data collection period or unable to give stool samples were excluded from the study.

2.5. Sampling techniques and data collection

Data was obtained using structured and semi-structured interviews (questionnaires administered by the researchers to patients) and by stool examination analysis.

2.6. Sample preparation and detection

We used 1 g of fresh stool samples to prepare a wet mount as well as analyses for the presence of *G. lamblia* cysts by direct microscopic examination (direct examination). The detection of cysts was based on morphological characteristics under light microscopy using 400x magnifications. Stool antigen detection was performed with *Giardia lamblia* (ELISA) kit (DEIA3513, Creative Diagnostics, USA) according to the manufacturer's instructions [10].

Table 1
Socio-demographic characteristics of study participants

Variable	Category	Frequency	Percentage (%)
Sex	Male	241	57
	Female	181	43
Age	6–15	188	46.9
	16–30	91	21.6
	31–45	76	18.0
	>45	57	13.5
Residence	Urban	126	29.9
	Rural	296	70.1
Occupation	Student	137	32.5
	Merchant	95	22.5
	Farmer	159	37.7
	Day worker	11	2.6
	Government employee	13	3.1
	Other	7	1.7
Monthly income	USD 50	340	80.1
	USD 51–75	71	16.8
	USD 76–100	11	2.6
Educational status	Illiterate	126	29.9
	Primary school	221	52.4
	High school	55	13.0
	Higher education	20	4.7
Marital status	Single	142	33.6
	Married	260	61.6
	Widow	9	2.1
	Divorced	11	2.6
Number of household members	1–3	113	26.8
	4–6	105	24.9
	>6	204	48.3

3. Results

3.1. Socio-demographic characteristics of study subjects

Among the 422 patients, 181 (42%) were females and the remaining 241 (58%) were males. Participants aged between 6 and 15 years accounted for 46.9%, those aged 16–30 years accounted for 21.6%, and those aged 31–45 age for 18%. More than half of patients came from rural areas (70%), 37% of them were farmers. Regarding monthly income, 80.1% of patients reported earning less than 50 USD. Overall, 126 participants (29.9%) were illiterate and 221 (52.4%) and 55 (13%) had primary and high school degree education, respectively (Table 1).

3.2. Prevalence of intestinal parasite infections

The prevalence rate of *G. lamblia* was 23.22% (98/422) when analyzed by direct examination and increased to 37.91% (160/422) when adding the ELISA results. Among them, 104 were males and 56 females. Among the three major age groups, 110 (55.6%) study participants were found positive in the 6–15 age group, 28 (30.80%) in the 16–30 age group, and 20 (26.30%) in the 31–45 age group. Furthermore, in the >45 age group, 12 study participants (21.10%) were positive for *G. lamblia* infection (Table 2). There was no significant association between *G. lamblia* infection and sex, age, residence, marital status, and number of household members.

3.3. Association of different risk factors for intestinal parasitic infection

Based on statistical significance and chi-square tests, associations were shown between the prevalence of *G. lamblia* and risk factors such as monthly income ($P=0.0003$), occupation ($P=0.0002$), toilet facility at home ($P=0.001$), source of water ($P=0.003$), water storage source ($P=0.001$), treatment of

Table 2
Association of *Giardia lamblia* infection and socio-demographic and other risk factors among patients attending health centers.

Variable	Categories	Prevalence of <i>G. lamblia</i> infection		χ^2 test	P-value
		Positive (%)	Negative (%)		
Name of the health center	Fixajnet Chelecten Biloya Hanku	22 (27.5%) 90 (41.9%) 16 (28.6%) 32 (45.1%)	58 (72.5%) 123 (58.1%) 40 (71.4%) 39 (54.9%)	10.834	0.013
Sex	Male Female	104 (43.2%) 56 (30.9%)	137 (56.8%) 88 (44.4%)	1.767	0.184
Age	6–15 16–30 31–45 ≥45	110 (55.6%) 28 (30.8%) 20 (26.3%) 12 (21.1%)	88 (44.4%) 63 (69.2%) 56 (71.7%) 45 (78.9%)	5.128	0.163
Residence	Urban Rural	40 (31.7%) 120 (34.8%)	86 (68.3%) 176 (65.2%)	2.205	0.138
Monthly income	USD 50 USD 51–75 USD 76–100	142 (42.4%) 16 (22.5%) 2 (18.2%)	55 (77.5%) 9 (81.8%) 0 (0%)	29.358	0.000
Occupation	Student Merchant Farmer Government employee Day worker Other	45 (32.8%) 37 (38.0%) 67 (42.1%) 2 (15.45%) 4 (36.4%) 5 (71.4%)	58 (61.1%) 92 (57.9%) 11 (8.46%) 7 (63.6%) 2 (28.6%) 12 (85.7%)	19.353	0.000
Educational status	Illiterate Primary school High school Higher education	134 (90.5%) 30 (33.6%) 13 (29.1%) 3 (15%)	191 (86.4%) 39 (70.5%) 17 (85%) 50 (100%)	4.167	0.244
Marital status	Single Married Widow Divorced	92 (64.8%) 65 (25.0%) 1 (11.1%) 2 (9.1%)	105 (75.0%) 8 (89.9%) 9 (81.9%) 20 (91.0%)	0.102	0.950
Number of household members	1–3 4–6 ≥6	43 (38.1%) 64 (41.9%) 73 (35.8%)	61 (58.1%) 131 (64.2%) 37 (64.8%)	19.819	0.000
Toilet available at home	Yes No	20 (35.1%) 140 (40.6%)	37 (64.9%) 205 (59.4%)	11.825	0.003
Source of water	Tap Well Stream	20 (21.5%) 130 (46.8%) 10 (19.6%)	73 (78.5%) 148 (53.2%) 41 (80.4%)	13.838	0.001
Types of container for storing water	Plastic Jerrycans Other	40 (33.6%) 79 (41.3%) 42 (36.8%)	35 (64.8%) 111 (58.7%) 72 (63.2%)	20.623	0.000
Method to treat water	Chemicals None	31 (19.9%) 129 (48.0%)	129 (80.1%) 133 (51.0%)	1.554	0.213
Water shortage	Yes No	44 (44.0%) 116 (36.0%)	56 (56.0%) 206 (64.0%)	0.216	0.642
Duration of water shortage	<3 days None	35 (38.9%) 125 (37.5%)	56 (61.1%) 206 (62.5%)	8.387	0.004
Dry waste disposal system in your house	Yes No	20 (38.4%) 140 (39.1%)	35 (61.6%) 227 (60.9%)	0.327	0.568
Any means of liquid waste disposal method separately	Yes No	15 (31.9%) 145 (38.7%)	32 (68.1%) 230 (61.3%)	4.612	0.032
Washing hands with soap after toilet	Always Sometimes Never	2 (20%) 100 (46.7%) 58 (29.3%)	8 (80%) 114 (53.3%) 140 (70.7%)	2.668	0.263
Washing hands before eating	Yes No	130 (39.5%) 30 (32.3%)	100 (50.5%) 61 (67.7%)	8.377	0.015
Eating unwashed fruits and vegetables	Yes No	123 (38.2%) 37 (37.0%)	199 (61.8%) 63 (63.0%)	0.345	0.555
Frequency of washing hands before eating fruits and vegetables	Always Sometimes Never	0 (0%) 61 (42.1%) 99 (37.1%)	10 (100%) 84 (57.9%) 168 (62.9%)		

drinking water ($P=0.0001$), dry waste disposal ($P=0.004$), and hand wash after using the toilets ($P=0.003$) were significantly associated (Table 2).

4. Discussion

We analyzed the samples both by direct microscopy and ELISA testing. The overall prevalence of *G. lamblia* infection was 37.91%, with the ELISA technique associated with higher sensitivity. This agrees with studies carried out in Aribat Hospital, Sudan [11] and

in Dire Dawa, Eastern Ethiopia [12]. The similarity might be due to socio-demographic, environmental, and personal conditions.

In contrast, the prevalence rate observed in this study was higher than that of the study conducted in Babile Town, Eastern Ethiopia (6.7%) [13], in Gumuz region, Northwestern Ethiopia (26.6%) [14], and in Jimma Health Center, Southwestern Ethiopia (28%) [15]. However, the prevalence rate of *G. lamblia* infection in this study was lower as compared with reports of other similar studies such as 60.7% in Wukro Town, Tigray and 77.9% in Dagi primary school, Ethiopia [16]. This variation might be due to

differences in environmental sanitation, personal hygiene, geographical difference, and socioeconomic factors.

The prevalence rate of *G. lamblia* infection may also vary as a result of many predisposing factors. In the present study, male patients showed a relatively higher prevalence of *G. lamblia* infection (43.2%) than females (31.0%). However, the difference was not statistically significant ($p = 0.494$) (Table 2). In Yirgacheffe, South Ethiopia, the infection rate was found to be higher in men (62.2%) than in women (44.0%) [17]. A higher rate of parasitic infection, i.e., 75.21% in males and 24.79% in females, was reported in another African country, Tanzania [18] and a high prevalence of *G. lamblia* infection in males (55.2%) and females (44.8%) was observed in Nigeria [19]. However, our results contradict those reported in Jimma town, Ethiopia, where the prevalence of *Ascaris* was higher in females than in males [5]. Age group and residence did not significantly affect the prevalence of *G. lamblia* infection in the study. The prevalence of *G. lamblia* infection in the 6–15 age group (55.6%) and in those who lived in rural areas (34.8%) was higher than in the other groups (Table 2). However, the prevalence of *G. lamblia* infection was comparatively very low in the >45 age group. This finding is consistent with other studies that analyzed the prevalence rate of *G. lamblia* in the 1–15 age group [20]. Low prevalence rate among older people might be due to the change in attitude and habits, weakening of the immune system, and awareness of personal hygiene.

Ingestion of unwashed fruits and vegetables was a risk factor for *G. lamblia* infection among Kochore Town Health Center patients. This finding was in line with previous studies conducted in Ethiopia [12,13,16]. This might be due to fresh fruits and vegetables acting as a vehicle for *G. lamblia* parasites.

5. Conclusion

This study showed that *G. lamblia* infection was highly prevalent among patients attending the Kochore Health Center. Thus, health education, improved environmental sanitation, and personal hygiene programs are recommended among patients of the study area.

Ethics approval and consent to participate

The study protocol was approved by the research ethics review committee of Dilla University, Dilla, Ethiopia, before commencement of the study (Ref DU/ERC/322/19). Permission to conduct the research was obtained from the Kochore Woreda Health Center authorities after a recommendation letter forwarded by the respective body of Dilla University. An informed consent was obtained from the study participants before collecting the specimen and starting the interviews. The questionnaires on the infection prevalence were recorded during sample collection. Written consent was obtained from patients attending the hospital during the study period. The information obtained during the study was confidential. Paper data were locked in a cabinet confidentially and computer-based data were stored with high security passwords. Apart from research team members, no one could access patient data.

Disclosure of interest

The authors declare that they have no competing interest.

Availability of data and materials

All data generated throughout the study have been included in the paper. However, raw data can be obtained from the corresponding author upon reasonable request.

References

- [1] Dib HH, Lu SQ, Wen SF. Prevalence of *Giardia lamblia* with or without diarrhea in South East, South East Asia and the Far East. *Parasitol Res* 2008;103(2):239–51.
- [2] Squire SA, Egan JJ. *Cryptosporidium* and *Giardia* in Africa: current and future challenges. *Parasit Vectors* 2017;10(1):156.
- [3] Qulul L, Morales GG, Mendez PO, Bryni JG, Espaza J, Valencia ME. Could giardiasis be a risk factor for low zinc status in school children from northwestern Mexico? A cross-sectional study with longitudinal follow-up. *BMC Public Health* 2016;16(1):85.
- [4] Al-Mekhlafi MS, Azlin M, Amir H. Giardiasis as a predictor of childhood malnutrition in Orang Asli children in Malaysia. *Trop Med Hyg* 2005;9(1):66–81.
- [5] Bekele YA, Kassa TY, Baye M. Prevalence of intestinal parasite infections and associated risk factors among patients of Jimma health center requested for stool examination, Jimma, Ethiopia. *Parasitol Res* 2021;120:2470–71.
- [6] Mamu H. Intestinal parasitic infection among prison inmates and tobacco farm workers in Shewa Robit, north-central Ethiopia. *PLoS One* 2014;9:e95530.
- [7] Abebe AM, Kassaw MW, Melusie B, Yehualachew SS, Fenta EE. Latrine utilization and associated factors in Mital (rural) town in North Shewa Zone, Amhara Region, Ethiopia, 2019. *Biomol Res Lett* 2020;73:9125.
- [8] Daniel WW. *Biostatistics: a foundation for analysis in the health sciences*. 9th Edition USA; 2009.
- [9] Erlin F. Seroprevalence for opportunistic intestinal parasites in HIV/AIDS patients attending the services of medical care in three different hospitals, Southern Ethiopia. *Afro-Egypt J Infect Endemic Dis* 2015;5(1):17–23.
- [10] Cheshbrough M. *District Laboratory Practice in Tropical Countries 2nd ed*. Cambridge: Oxford University Press, New York; 2005. p. 170–9.
- [11] Mohammed H, Shaddiq H, Muhammed A, Mohammed A, Ahmed H, et al. Prevalence of intestinal parasitic infection among patients attended to Arbat university hospital, Khartoum state, Sudan. *J Micro Infect Dis* 2017;2(4).
- [12] Ayalew A, Debebe T, Worku A. Prevalence and risk factors of intestinal parasite among Deji school children, North Gondar, Ethiopia. *J Parasitol Res* 2011;3(5):75–81.
- [13] Yadesse G. The prevalence of intestinal parasitic infection and associated risk factors among school children in Bahile Town Eastern Ethiopia. *Eth J Health Dev* 2005;19:140–1.
- [14] Kibret A, Belayneh B, Ahera E, Tolosa J. Cross sectional study on the prevalence of intestinal parasite and associated factors in Teda health center in Northwest Ethiopia. *Med J Ethi* 2013;75:451–4.
- [15] Beyene G, Tassew H. Prevalence of intestinal parasites, *Shigella* and *Salmonella* species among diarrheal children in Jimma health center, Jimma southwest Ethiopia. *J Non Clin Microbiol* 2016;7(1):13–20.
- [16] Alamir M, Aywale W, Tefera A. Intestinal parasites infection and associated factors among school children at Dogo primary school, Amhara National Regional State, Ethiopia. *Health* 2013;05(10):1992–2001.
- [17] Samuel B. Status of *Giardia lamblia* infection in Ethiopia. *Amer J Health Res* 2015;3:179–81.
- [18] Nyundo AA, Muniisi DZ, Gesase AP. Prevalence and correlates of intestinal parasites among patients admitted to Morogoro National Mental Health Hospital, Dodoma, Tanzania. *J Parasitol Res* 2010;1:1–6.
- [19] Michael EI, Abubakar A, Martins P. Prevalence of gastro-intestinal parasitic infection among school children in Port Harcourt City Local Government Area, Nigeria. *J Bacteriol Parasitol* 2017;6:323.
- [20] Asiola SO, Oluwalade IE, Odunuyiwa PA, Awemimo OA, Ogunyintu LA. Effect of water supply and sanitation on the prevalence and intensity of *Ascaris lumbricoides* among preschool-age children in Aradande and Ifewara, Ogun State, Nigeria. *Transactions of the Royal Society Trop Med Hyg* 2002;86:600–4.

Estimation of Beta-Carotene from Vegetables using Chemical and Hyperspectral Remote Sensing Approaches

¹Shrikant B. Bhosale,²Amarsinh B. Varpe

¹Department of Botany, ²Department of Computer Science
Shikshan Maharashtra Dnyandon Mahakar Mahavidyalaya, Kalamb, Dist.Osmanabad, (M.S) India

Abstract—The B-carotene value of vegetables was evaluated using chemical analysis and hyperspectral remote sensing data methods. The computational results were validated via chemical analysis methods. The evaluation of vegetables composition of Jelly chocolate was carried out using chemical produces which was tedious and required long time. The spectra of vegetables were acquired by ASD spectroradiometer. The chemical extraction was performed and the spectra of vegetables were acquired by ASD spectroradiometer. The term Beta-carotene is used for several related substances having the formula C₄₀H₅₆ which are synthesized by plants but cannot be made by animals. Carotene is an orange photosynthetic pigment important for photosynthesis. Carotenes are responsible for the orange color of the carrot and many other fruits and vegetables. Beta-carotene is composed of two retinol groups, and is broken down in the mucosa of the small intestine by Beta-carotene deoxygenase to retinal, a form of vitamin A. These vegetables contains chiefly Beta-carotene which is precursor of Vitamin-A. Vitamin A deficiency and mal-nutrition especially in child. Due to the lack of Awareness, Improper processing of vegetables, Low keeping quality, Lack of refrigerators, Lack of electricity. Waste vegetables are the major problem for rural area. Waste vegetables contain sufficient quantities of Beta-carotenes. The computed model was based on a correlation study between reflected spectra and vegetables contents. Waste vegetables collected from market and Beta-carotene estimated by column chromatography technique. Estimated Beta carotene was use in fruit jelly chocolate for child nutrition to avoid Vitamin A deficiency.

Index Terms—Beta-carotene, Vegetables, hyperspectral image, column chromatography, Jelly chocolate, Vitamin A.

1. INTRODUCTION:

Human body requires vegetables like Spanich, Fenugreek, Dill, Coriander, Mint, Onion and Cauliflower such as B-Carotene sources. Similarly, human beings require a number of complex organic compounds as added caloric requirements to meet the need for their muscular activities [1]. Obviously, human food is mostly derived from plant sources. Amongst, the vegetables sources, seed are one of those which contain a variety of important B-Carotene compositions.

Beta-Carotene was first isolated by "Wackenroder" in 1831. Beta-Carotene belongs to group of more than 600 compounds. Jointly called as carotenoids. It has numerous biological functions in the human body and because human is not able to synthesize any of them. It is necessary to supply these valuable compounds with food or pharmaceuticals [2],[3]. Beta-Carotene is one of a group of orange and yellow pigments called carotenoids. Beta-carotene genuine extremely colored (red, orange, yellow), fat-soluble pigments naturally gift in several fruits, grains, oils, vegetables and in each leaf wherever they're covered by pigments. Beta-carotene is pre cursor of vitamin 'A' is an essential amino acid. Once temperature falls in season, pigment is demolished an also the lovely carotenoids colors seem [4]. It is antioxidant actively which helps to protect cells from damage. Among the present carotenoids which will be born-again to axerophthol within the physical body, supposed 'pro-vitamin A carotenoids', carotenoid is that the most copious and best one found in foods [5].

Beta-carotene has been associated with a decreased risk of lung cancer in people who smoking cigar. In lung cancer in the group receiving 20 mg of Beta-carotene a day 5 to 8 years it may be decreasing the risk of cancer such as Breast cancer, Asthma Ovarian cancer, Complications post-childbirth, diarrhea, fever post-childbirth, Alzheimer's disease etc. Vitamin A is essential for normal development, growth and eyesight [6]. Thus, dietary Beta-carotene is essential for most people. Sensible vision of eye is health, influential system and healthy skin and inhibitor, contributory to protective the body against the damaging effects of free radicals. Individuals with 'erythro poietic protoporphyria', a rare genetic condition that causes painful sun sensitivity, square measure typically treated with high dose carotenoid to cut back sun sensitivity [7],[8].

Oral supplementation of carotenoid has been used with success as sun protection together with sunscreens within the hindrance of sunburn and high doses of carotenoid might decrease sensitivity to the sun [9]. Beta-carotene nature identical is a food colorant fixing type, broadly utilized in Juice, Jelly Candy, Baked Goods, Savory, Beverage, Bakery Mixes, Ice Cream, Chocolate and Hard Candy. It is esteemed as a food colorant [10]. We source Beta-carotene nature identical from believed provides situated in India. Vitamin A can be safely provided to children in a large dose, rather than more frequent smaller doses in the form of Jelly chocolate.

Beta-carotene Jelly chocolate is an easier and cost reducing method for children feed in developing country such as India from waste vegetables. Waste vegetables are the major problem in some region of India due to no awareness to recycling methods [11].

In the present study, the two datasets like chemical analysis and ASD data were used for the estimation of Beta-carotene content of Jelly. The study of chemical lab and spectral measurements extraction were carried out in the range 400 nm to 1000 nm. The

present paper is divided in four sections. The section first reveals an introduction and the challenges of related study with improvement of hyperspectral remote sensing data and background study.

II. MATERIALS AND METHODS:

Isolation of Beta-Carotene from vegetables:

Take 200 gm of vegetable leaves and crush with the help of normal and pestle with adding 80 % acetone make fine paste. Squeeze the sample by four folded muslin cloth in beaker then make volume 100 ml of the sample by adding acetone and take a sample in conical flask. Pass the sample through anhydrous sodium sulphate.

Figure.1 Beta-carotene isolation from vegetable

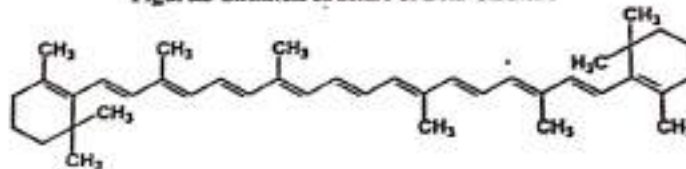
Column Chromatography:

Set up the column with clamp column filled by silica gel. Sample introduced in the column and passed over column with 30 % n-hexane and ethyl acetate. When solvent system passes through silica column initially Beta-carotene separates out as orange color collected fractions of Beta-carotene.

Figure.2 Column chromatography

Figure.3 Chemical structure of Beta-Carotene

Instrumentation and Measurement:

Spectral signatures were taken using Field Spec 4 (Analytical Spectral Devices, Boulder, CO, USA) high-resolution field portable spectroradiometer with spectral range located in the VIS, NIR and SWIR region (350 nm-2500 nm). Instrument sampling intervals of ASD are (1.4 nm and 2 nm) with the 1 nm linear spacing interval. All the spectral responses were collected under the 45 degree and Field of View (FOV) lamp angle. Tungsten halogen quartz lamp with 1,000 watts under the standard darkroom-controlled condition. White reference panel measurements were collected to the standardized instrument and calibrate for database collection. The spectral responses were collected throughout experiment between 11.30 a.m. and 2.00 p.m. to avoid bidirectional reflections. Each reflectance curve was measured as an average of 10 spectral measurements with slightly varying locations of samples [12]. The 80 FOV along with fiber optic cable is used for spectra collection using RS3 which is in-built software tool calibrated with the instrument. The following Fig. 1 provides the leaf samples and generated spectral response curve ranging from 350 nm-2500 nm using spectroradiometer in a closed indoor environment. The spectra were collected in crop growth stages including healthy leaves, diseased leaves and dry leaves for water contents estimation. The x-axis represents wavelength spectrum and the y-axis represents reflectance of observed samples [13].

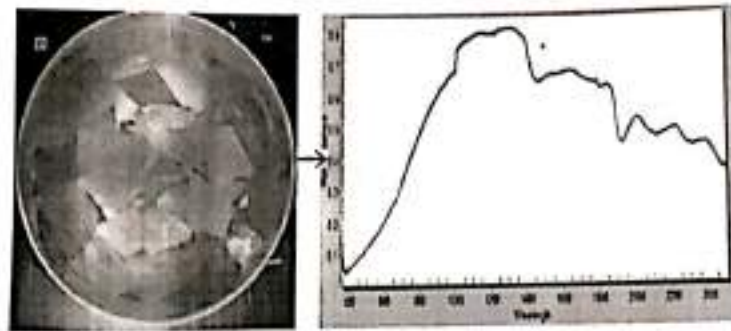

Figure.4 Spectral response curve of Beta-Carotene Jelly

III. PROPOSED METHODOLOGY:

Beta Carotene Jelly Chocolates:

The cutting samples in 250 gm guava in small pieces and boil in water for 15 minutes. After boiling mash well and drain with double folded muslin cloth and take the guava juice and boil. Material add sugar, 100 gm, 20 gm agar agar powder, 5 ml of Beta-carotene in it. Keep in refrigerator for set jelly Beta-carotene jelly chocolates are ready to eat.

Table.1 Beta-carotene content (pg/200g) different fresh vegetables

Sr No.	Botanical Name	Local Name	Sample	ml/200g
1	Spanaciaoleracea	Palak	Spanich	26.20
2	Trigonella spp.	Methi	Fenugreek	25.00
3	Anethum graveolens	ShepPu	Dill	25.00
4	Coriandrum sativum	Kochimbir	Coriander	21.00
5	Menthe viridis	Pudina	Mint	20.50
6	Allium cepa	Kanda	Onion	15.00
7	Brasicaa	Kobi	Cauliflower	10.40

Spectral Vegetation Indices (SVIs):

Spectral vegetation indices have been amplitude from strongly spectral data which are closely correlated to specific jelly parameters e.g., Beta-Carotene. SVI are idely applied in hyperspectral remote sensing data for the identification.

Pigment specific normalized difference (PSND):

The indices may provide a mesaure of the depth of the pigment absorption features in leaves relative to the highly reflective near infrared, palling these indices to the present data set we find that strong exponential relations exist between Carotenoids. The formula of indices eq.1 uses Carotenoids content for four different wavelengths such as 470 nm, 635 nm, and 800 nm [14].

$$PSNDc = (R_{800} - R_{470}) / (R_{800} + R_{470}) \quad (1)$$

Where, R is reflectance at the wavelength denoted by the subscripts.

Mean and Standard deviation:

The standard deviation is used to make estimates or inferences about the population standard deviation [15].

$$S = \sqrt{\frac{\sum (X - \bar{x})^2}{n - 1}} \quad (2)$$

Where, S is Standard deviation
 Σ Sum of

X is each value, S Sample mean,

n Number of values in the sample

IV. RESULTS AND DISCUSSION:

In our study, we have used chemical methods and remote sensing method by computed Beta- Carotene content extracted. Beta-carotene plays important role in photosynthesis such as trap light energy and converted into chemical energy. Beta-carotene in small amount is very useful for humans especially important on skin and hair growth. We are selected 5 waste vegetables fenugreek, Dill, Spinach, coriander and spinach. We also isolate Beta-carotene from five vegetables in good amount. We collect Beta-carotene and use it to making jelly chocolates. Beta-carotene may be also used in juice, jelly candy, bakery mixes, ice cream, and Hard candy. We should use it in industries of foods. Use of Beta-carotene has been associated with and decreased risk of lung cancer in people who smoke. It is listed as vitamin 'A' on the supplement label because the body can convert it into that vitamin. It is also useful in preventing retinoblastoma which is special type eye cancer in child. It plays key role to avoid spectacles. Beta-carotene in food may help prevent some cancers. It works as an antioxidant protects the body from free radicals. It also prevents diseases such as breast cancer, asthma attacks, ovarian cancer, Alzheimer's disease, cataracts etc.

Figure.5 Beta-Carotene jelly chocolates

The statistics of the samples value of Beta-Carotene studied under laboratory conditions. The descriptive statistics of Beta-Carotene derived from hyperspectral non-imaging data shown in table.

Table.2 Statistical summary of the Beta-Carotene analyzed using conventional methods

Samples	Min	Max	Mean	STD
Alak	0.62	0.65	0.62	0.005
Ethi	0.61	0.62	0.61	0.004
Sheppu	0.22	0.23	0.23	0.009
Kothimbir	0.19	0.20	0.19	0.009
Pudina	0.44	0.46	0.44	0.009
Kanda	0.59	0.61	0.59	0.004
Kobi	0.24	0.25	0.25	0.001

The statistics of the vegetables Cars values of the processed vegetables specimens studied under laboratory conditions are given in table.2. The descriptive statistics of vegetables contents derived from hyperspectral non-imaging data are shown in table.2. The alak contents ranged from (0.62) to (0.65) the highest value was (0.62). The sheppu values ranged from (0.61) to (0.62) which mean more vegetables were having value (0.61) which indicated that the powder from the studied vegetables. Kothimbir min (0.19) and max (0.20) value the mean are (0.19). Vegetables pudina extracted Beta-Carotene content (0.44) and (0.46) highest value is (0.44). The Care content are extracted (0.59) to (0.61) having (0.59). Kobi was and max (0.24) to (0.25) the highest value is (0.25).

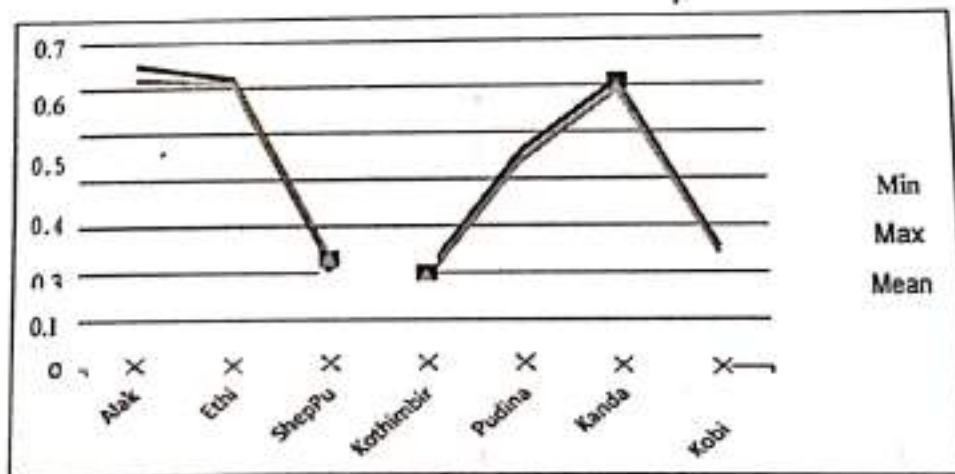

Figure.6 Mean and standard deviation of Beta-Carotene attributes

V. CONCLUSION AND FUTURE SCOPE:

The feasibility of vegetables components using chemical analysis and hyperspectral non-imaging combined with different preprocessing methods were calculated. It is concluded that the vegetables contents can be detected successfully by the data samples chemical techniques and ASD methods at wavelength. Beta-carotene is made out of two retinol groups, and is separated in the mucosa of the small digestive system by Beta-carotene deoxygenize to retinal, a type of nutrient A. Vegetables contains adequate amounts of Beta-carotenes. Vegetables gathered from market and Beta-carotene assessed by section chromatography technic. Beta carotene was use in natural product jelly chocolate for child nourishment to keep away from Nutrient an insufficiency. Vitamin 'A' can be securely given to kids in a huge portion, as opposed to more successive more modest dosages as jelly chocolate. Beta-carotene jelly chocolate a simpler and cost diminishing strategy for children feed in agricultural nation like India from vegetables. West vegetables are the serious issue in some district of India pair to no attention to processing strategies. Utilization of Beta carotene has been related with and decreased hazard of cellular breakdown in the lungs in individuals who smoke. It is recorded as Vitamin 'A' on the enhancement mark in light of the fact that the body can change over it into that nutrient. It is likewise helpful in forestalling retinoblastoma which is uncommon sort eye malignancy in kid. Beta-carotene in food might assist with forestalling a few malignant growths. It works a cancer prevention agent shields the body from free extremists. It additionally forestalls illnesses, for example, bosom malignant growth, asthma assaults, ovarian malignant growth, Alzheimer's infection. The present study can be used for vegetables Beta-Carotene Jelly Chocolates content within time which has useful applications in child nourishment to avoid Vitamin A deficiency.

VI. ACKNOWLEDGMENT:

Author is grateful to Shikshan Maharshi Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya Kalam, Dist.Osmanabad and Maharashtra, India and also for providing necessary lab facility to this work.

VII. REFERENCES:

- Hui, Huang., Li, Liu and Michael, O.Ngadi., et.al. (2014). Recent Developments in Hyperspectral Imaging for Assessment of Food Quality and Safety. *Sensors*, ISSN1424-8220, DOI:10.3390/s140407248.
- Richa Pritwani, Pulkit Mathur, et.al.(2016). B-carotene content of some commonly consumed vegetables and fruits. *Journal of Nutrition & Food Sciences*, DOI:10.4172/2155-9600-1000625.
- Ahamad M. N, Saleemullah M, Shah H. U, Khalil I. A and Saljoqi A.U.R. (2007). Determination of Beta-carotene content in fresh vegetables using High Performance Liquid Chromatography. *Sarhad J. Agric.* Vol. 23, No.3.
- Shibata, A, Paganini-Hill, R.K, Ross & B.E. Henderson, et.al.(1992). Intake of vegetables, fruits, beta-carotene, vitamin C and vitamin supplements and cancer incidence among the elderly: a prospective study. *Comprehensive cancer center, University of Southern California School of Medicine, 1441 Eastlake Ave., Room 800, Los Angeles, CA 90033-0800, USA.*
- Chiara V, Mandravel C, Kleinjans J.C.S, Moonen E.(2005). Determination of β -carotene concentration in orange and apple juice and in vitamin supplemented drinks *Chimic, Anul XIV*, vol. I-II, 253-258.
- Grune T, Lietz G, Palou A, Catharine Ross A, Stahl W, Tang G, Thurnham D, Yin Shi-an, Biesalski Hans K. (2010). Beta-Carotene is an important Vitamin A source for humans 1-3. *The Jr. of Nutrition* 140: 2268S-2285S.
- Khoo Hock-Eng, Prasad K.N, Kong Kin-Weng, Jiang Y, Ismail A (2011). Carotenoids and Their Isomers: Color Pigments in Fruits and Vegetables. *Molecules* 16, 1710-1738; doi: 10.3390/molecules16021710.
- Michaud DS, Pietinen P, Taylor PR, Virtanen M, Virtamo J, Albanes D (2002). Intakes of fruits and vegetables, Carotenoids and vitamins A, E, C in relation to the risk of bladder cancer in the ATBC cohort study. *British Journal of Cancer* 87, 960-965.
- Shibata, A, Paganini-Hill, Ross R.K, Henderson B.E. (1992). Intake of vegetables, fruits, Beta-carotene, vitamin C and vitamin supplements and cancer incidence among the elderly: a prospective study. *J. Cancer* 66, 673-679.
- Ludmila Bogacz-Radomska, Joanna Harasym, et. al.(2018). B-Carotene properties and production methods. *Food quality and safety*, 2, 69-74. doi:10.1093/fqsafe/fyy004.
- Hock Eng Khoo, K.Nagendra Prasad, Kin Weng, Yueming Jiang, Amin Ismail, et al., (2018). Carotenoids and their isomers color pigments in fruits and vegetables. *Molecules*, ISSN1420-3049, 16, 1710-1738, doi:10.3390/molecules16021710.
- Amarsinh B. Varpe, Yogesh D. Rajendra, Amol D. Vibhute, Sandeep V. Gaikwad, K.V.Kale, et al., (2015). Identification of Plant Species Using Non-Imaging Hyperspectral Data. *International Conference on Man and Machine Interfacing (MAMI)*, IEEE, 978-1-5090-0225-2/15/\$31.00.
- Amarsinh B. Varpe, Karbhari V. Kale, Amol D. Vibhute, Rupali R. Surase, Ajay D. Nagne., (2018). Analysis of Chlorophyll in Plant Species Leaves using Hyperspectral Remote Sensing Data. *International Journal for Research in Engineering Application & Management (IJREAM)*, ISSN:2454-9150.
- Rupali R. Surase, Karbhari Kale, Amarsinh B. Varpe, Amol D. Vibhute, Hanumant Gite., (2019). Reckoning of Photosynthetic pigments using remotely sensed spectral responses of Vigna Radiata crop for syрге monitoring. *Proceedings of 2nd International Conference on Communication, computing and networking*, 717-726.
- Ahmed M.Rady, Daniel E. Guyer., (2015). Evaluation of sugar content in potatoes using NIR reflectance and wavelength selection techniques. *Postharvest Biology and Technology*, 103, 17-26, Elsevier.

Extraction and Screening of Exopolysaccharide Producing Bacteria from Curd

Shrikant B. Bhosale¹, Amarsinh B. Varpe², Arjun Choudhari³, Shubham Solanke⁴, Mahesh Virmale⁵,
Deepak Garandwal⁶, Pravin Pakhare⁷, Vipin Hiremath⁸
^{1,2}S. M. Dnyandeo Mohekar College Kalamb, Dist. Osmanabad
^{3,4,5,6,7}Shivchurapati College, Aurangabad
⁸Government Institute of Science, Aurangabad

Abstract - Exopolysaccharide (EPS) are environment friendly natural polymers consist of sugar moieties and secreted by microorganisms extracellularly having high molecular weight polymers. EPS has diverse applications in the food industry. In the present work, the two bacteria producing higher EPS was screened among eight other bacterial isolates from curd. The samples were plated on MRS agar plates and colonies showing ropiness, sticky and mucoid consistency were selected. The isolates were further used for EPS production and the only bacterium producing higher amount EPS used for further work. The identification and characterization of this superior EPS producing bacterium were done based on biochemical and morphological analysis. The EPS production carried out in a modified EPS selection medium (MESM) for about 48 hrs in shaking conditions. The extraction was done with the two-volume of prechilled isopropanol. The extracted EPS was analyzed by using the FTIR technique for functional group detection. We also analyzed for its emulsification activity. The emulsification was carried out with different oil as well as chemical hydrocarbons including benzene. The results were compared with standard surfactant i.e. Triton X-100. The EPS showed good emulsification activity against different oils. Thus, indicated its possible use as an additive in the food industry.

Index Terms - Exopolysaccharide (EPS), emulsification, FTIR, Biochemical and Morphological analysis.

1. INTRODUCTION

Polysaccharides consist of multiple monosaccharides joined together often forming branched structures. It has a characteristic property that allows them to produce a material that makes them stick to each other on the surface. From several years, plants and sea weeds were used for the Polysaccharides production.

However, over the past 20 years, a new class of microbial products: the microbial polysaccharides have gained industrial importance and led to increased attention in exopolysaccharide (EPS) production [1],[2],[3]. EPSs are eco-friendly, polymers and are secreted extracellularly and referred to as an extracellular polysaccharide or EPS material [4]. EPSs are branched, long-chains of various sugars. Particularly, sugars like Rhamnose, Glucose, Galactose in variable amount. In regards to characteristics, rheological properties are largely varied due to its charge, molecular weight [5]. EPSs from Lactic acid bacteria (LAB) are classified based on different criteria. Classification based on monomer composition is most preferred one. Two types of EPSs are homopolysaccharides and heteropolysaccharides based on repeating sugar units [6]. HePS has molecular weight ranges from 104 to 106 Da. Lactobacilli have been significantly used in the production of various meat and milk products due to its nutritional and preservation characteristics [7]. Also, EPSs from LAB have technical significance. These technological advantages are very important in improving the characteristics of fermented food formulation. EPSs can also be used as a source of oligosaccharides and sugar monomers. A variety of functional oligosaccharides can be produced by the LAB [8]. Oligosaccharides have numerous applications such as in prebiotics, sweeteners, humectants, colon cancer, and immune stimulators [9]. The EPSs has biological defenses against various stresses. Some EPSs produced by LABs have shown ability being used as a viscofier thickener, emulsifier or stabilizer in the food industry [10],[11]. The present work deals with isolation and screening of EPSs producing bacteria from curd.

II. MATERIALS AND METHODS

A. Collection of Samples

A homemade curd sample was collected in sterile screw-cap tubes and brought to the laboratory for microbiological analysis.

B. Isolation of EPSs Producing Bacteria

The sample was homogenized and then the liquid portion of it was serially diluted with saline, up to 10⁻¹ to 10⁻⁸ dilutions. From each dilution tube, 0.1 ml of diluted sample was spread on MRS (Man, Rogosa and Sharpe) (Table.1) agar plates. All plates were incubated at 37°C for 48 hrs. After incubation, the colonies showing mucoid, as well as sticky consistency were selected and purified on new MRS agar plates and stored in the refrigerator at 40°C (Figure.1) [12],[13].

Figure.1 Bacterial isolates producing EPS on MRS medium

Table.1 Composition of MRS agar medium

Constituents	Gm/lit
Peptone	10
Beef extract	10
Yeast extract	5
Glucose	20
Tween-80	1ml
Ammonium citrate	2
Sodium acetate	5
Magnesium sulphate	0.1
Magnesium sulphate	0.05
Dipotassium phosphate	2
Agar	5
PH	6.5 ± 0.2

C. Screening and Identification of Isolated Bacteria

The isolates were screened for EPS producing activity by propagating them in 20 ml modified EPS selection medium (mESM), (Table 2) [14]. After inoculation, the conical flasks were kept at shaking conditions at 100 rpm at 37°C for 48 hrs. The growth in medium, confirms that the isolates having the ability to synthesize EPSs [15] (Supplementary figure.2). By using chemical assay (Phenol sulfuric acid method), superior EPSs producing isolates were identified and screened. Also, various biochemical tests were performed to identify and characterize the superior EPS producing organisms. In 50 ml of D/W, 5% skimmed milk was dissolved in a conical flask and remaining ingredients were dissolved 50 ml D/W in another conical flask, autoclaved at 10 lbs./inch² at 40 min.

Table.2 Chemical Composition of mESM media

Content	Quantity
Skim milk	5 %
Yeast Extract	0.35 % w/v
Peptone	0.35 % w/v
Glucose	5 % w/v

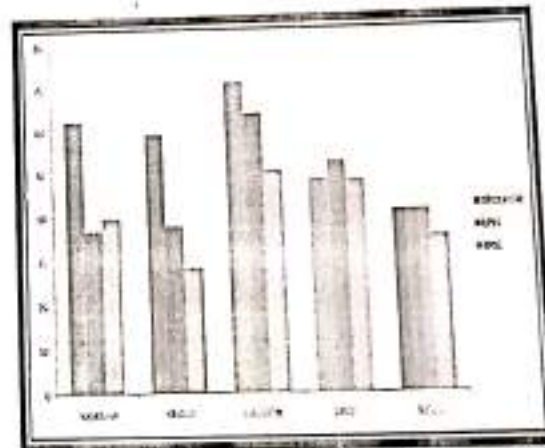

Figure.2 Emulsification activity of crude EPS extracted from isolate microorganism

D Morphological Characterization

1 Grams Character

Gram staining of superior EPS producing isolates were performed as described in microbiological Application: A laboratory Manual in General Microbiology by (Table.3), [16].

Table.3 Colony characteristics of efficient EPS producers

Sr. No.	Colony characteristics	Isolate1	Isolate2
1	Color	Off white	Off white
2	Size	1mm	1mm
3	Shape	Irregular	round
4	Surface	Rough	smooth
5	Consistency	Mucoid	Mucoid
6	Margin	Irregular	Regular

2 Biochemical Characterization

The various biochemical tests performed such as the Sugar fermentation test, IMViC TEST, (Indole, Methyl red, Voges proskauer and citrate utilization) Starch utilization test, Gelatin utilization test. The isolates were also checked for the production of enzymes like Oxidase test, Catalase test, Nitratase test, Urease test, Lysine decarboxylase test, and Phenylalanine deaminase test. Along with these tests, isolates were screened for other characters such as gas production, in regard to this, we performed Triple sugar iron (TSI) test (Table.4).

3 Study of growth at different NaCl Concentrations

To study the effect of different concentrations of NaCl, Nutrient broth with a range of NaCl concentration (1%, 2%, 3%, 4% and 5%) was prepared [17] (Table.4). Test organisms were inoculated and incubated at 37°C. The tubes were examined for growth for 48 hrs.

E Production of EPS

For the production of EPSs from isolated superior EPS producing bacteria, inoculum was prepared in MRS broth; a loopful of isolated bacterial culture from slant was inoculated in sterile 10 ml MRS broth and incubated at 37°C for 48 hrs. The activated culture was used as inoculum for the production on of EPS production. The medium was sterilized by autoclaving at 10 lbs/inch² at 40 min the sterilized 50 ml of mESM medium was then inoculated with 1% inoculum the flask was inoculated on a rotary shaker at 100 rpm for 2 days at 37°C.

F Extraction of EPS

After incubation, the production media are treated with 80% TCA (17% v/v) and allow incubating at

37°C on a rotary shaker for 30-40 min [18]. Then production media was centrifuged at 10,000 rpm for 20 min at 40°C. After centrifugation supernatant was collected in a conical flask and 2 volumes of prechilled isopropanol were added and stored at 40°C for 48 hrs. The precipitated material was collected by centrifugation at 10,000 rpm for 20 min at 40°C and the pellet was dried overnight at 55°C. The extracted EPS was estimated as a total carbohydrate by the Phenol-Sulphuric acid method (Table.5). For Phenol Sulphuric acid method 10 µl of EPS sample was added in a 100 µl distilled water in which 200µl Phenol reagent was added then 1 ml of 96% Sulphuric acid was added through the side of tube without disturbing the tubes and mix well after 10 min the contents in the test tube were kept in boiling water bath for 10 min and the O.D. values were noted at 490 nm. Glucose was used as a standard in the range of 10 to 100 µg concentration the standard graph was plotted with absorbance against concentration of glucose.

G Emulsification Index

The emulsification index (EI24) of culture samples was determined by adding 2 ml of oil to the same amount of extracted EPS solution (0.1%) [19],[20]. The contents were vortex for 24 hrs. The EI24 is given as a percentage of the height of the emulsified layer (mm) divide by total height of the liquid column (mm) (Figure 2).

Table.6 Emulsification Activity Index EI24

Oil	Isolate1	Isolate2	Friton X100
Soybean Oil	36.66	39.39	62.06
Olive Oil	37.50	28.12	58.82
Coconut Oil	63.33	50	70.96
Petrol	52	47.61	48
Benzene	40.99	35	40.90

H FTIR Analysis

The extracted EPS was dissolved in Sterile D/W or 1 % DMSO solution and used for FTIR analysis.

III. RESULT

I Isolation of EPSs Producing Bacteria

A total of 8 different bacterial colonies were isolated and purified from the Card sample on the MRS medium.

J Screening and Identification of EPS producing bacteria

Screening of EPS producing colonies was carried out by the extent of stickiness and by estimating the EPS content by Phenol Sulphuric acid method (Dubois et al., 1956). Among 8 isolates, Isolate numbers 1 & 2 were superior EPS producing colonies (Table 3).

K Identification of EPS producing bacteria

The Efficient EPS producing bacterial isolates were identified based on cultural, morphological and biochemical Characteristics according to the Bergey's Manual of Systematic Bacteriology [21].

L Estimation of EPS

The concentration of EPS produced by superior EPS producing bacteria was estimated by phenol sulfuric acid test. The estimated production of EPS by isolate 1 and isolate 2 was found to be 195 µg/ml and 141 µg/ml respectively (Figure.3).

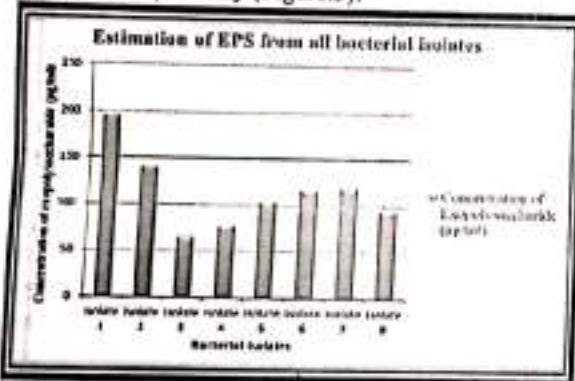

Figure.3 Estimation of EPS from all bacterial isolates

M FTIR Analysis

FTIR is an effective analytical method for detecting functional groups and characterizing covalent bonding information. The technique works on the fact that bonds and groups of bonds vibrate at characteristic frequencies. The FTIR spectrum of purified EPS exhibited many peaks from 3910 to 526 cm-1. The EPS contains a large number of hydroxyl groups (O-H) stretching frequency, which showed a broad absorption peak around 3250-3440 cm-1 [22]. The peak in the range 2140-2100 cm-1 vibration may be of the acetylene group. The peak in the range between 1670-1640 cm-1 indicates the amide linkage. In the

fingerprint region 600-1500 cm-1 indicates these are lacto derivatives. Therefore, it's confirmed that EPS contains hydroxyl, acetylene and amide linkage (Figure.4).

IV. DISCUSSION

EPS is well recognized for its physicochemical characteristics over the time but nowadays some other nutritional as well as health-related uses make them more valuable. EPSs perform a variety of different functions such as cellular defense and cellular binding (cell adhesion). Many lactic acid bacteria show EPS secretions in their surrounding environment. In the present study,

EPS production was initially low but gradually it increases with an increase in incubation time (initial 24 hrs) and later on it follows the plateau stage and finally decreases to a considerable extent. It was observed that during stationary phase there is no significant growth as well as no EPS production [23]. reported that EPS production may be at the peak towards completion of exponential phase in some strains of *L. lactis* subsp *cremoris* whereas other investigators reported at stationary phase only De [24]. Such conclusions were however often based on optical density measurements of microbial growth, which is not always a valid parameter when using complex media. Various other studies also reported EPS production other than LABs. Most of our results are in agreement with observations studied by other scientists [25]. The effect of temperature is variable and dependent on the strain used and the experimental conditions. Contradictory effects of temperature on EPS production by LAB have been reported. The influence of salt on bacterial growth is presented in Table 4. Five salt concentrations were tested: 1%, 2%, 3%, 4% and 5%. All isolates are salt-tolerant, having the capacity to survive at most of higher salt concentrations. Also, we have observed, in all isolates, there was a direct relationship between EPS production and growth. Maximum EPS production was attained at 37°C. The carbon source in the culture medium has been found to affect the yield and sugar composition of EPS produced by LAB. Glucose shows the maximum EPS production when compared with the sugars subjected to analysis.

In present study, superior EPS producing bacteria are gram-positive having cellular morphology described as Table 3. We observed that except Mannitol, both

the isolates utilize all other sugars such as glucose, maltose, sucrose, lactose, etc. Different nitrogen sources were screened for the maximum production of exopolysaccharides for the selected isolate. Also, on the other hand, both the isolates are unable to produce gas. It shows that these bacteria are simply aerobes or facultative anaerobes. Various factors such as media composition, temperature, pH and time etc., also influence the production as well as characteristics of EPS [26]. We observe that various biochemical tests such as Catalase, Methyl red, Starch hydrolysis, Lysine decarboxylase of superior EPS producing bacterial isolates show positive results. While that of all other tests shows negative results (Oxidase, Indole, VP, Citrate utilization, Urease, Phenylalanine deaminase, H₂S production, Gelatin hydrolysis). The major restriction in the industrial production of EPS is its high production cost. By using cheaper dairy products or spoiled milk products may help in reduction of EPS cost. Earlier studies have already been reported about use of different carbon sources by different bacterial strains. In our study different household and dairy products like curd, spoiled milk, milk and whey wastewater from the dairy industry utilized for EPS production. Among the cheap sources, curd shows the best cheap substrate for EPS production.

IV. CONCLUSION

The two isolates were isolated from different dairy samples. The isolated strain was screened for EPS superior production. The various factors affecting the production of EPSs were assayed, which include different substrates and salt concentrations. Results showed that temperature 37°C is an optimum environmental parameter for the growth of the isolates and its better EPS production. In addition to this, the study suggests glucose as better carbon source and curd as a better substrate for the production of EPSs. The present study reports that isolated bacteria's from curd has enhanced EPS producing ability and emulsification activity. Morphological and biochemical characteristics show that the present isolates from the curd sample may be identified as *Streptococcus* species (Isolate 1) and *Lactobacillus* sp. (Isolate 2) with superior EPS producing capacity.

ACKNOWLEDGMENT

Author is grateful to Shikshan Maharshi Dnyandev Mohelar Mahavidyalaya Kalamb, Dist. Osmanabad, and Maharashtra, India and also for providing necessary lab facility to this work.

REFERENCES

- [1] Bajpai VK, Rather IA, Majumder R, Shukla S, Aeron A, Kim K, Park Y. (2016). Exopolysaccharide and lactic acid bacteria: Perception, functionality and prospects. *Bangla. Jour. of Pharmacol.* 11: 1-23. <https://doi.org/10.3329/bjpp.v11i1.23819>
- [2] Bajpai VK, Majumder R, Rather IA, Kim K. (2016). Extraction, Isolation and Purification of Exopolysaccharide from Lactic Acid Bacteria Using Ethanol Precipitation Method. *Bangladesh J Pharmacol.* 11: 573-576.
- [3] Sanlibaba P, Çakmak G.A. (2016). Exopolysaccharides Production by Lactic Acid Bacteria. *Applied Microbiology: Open Access* 2 (2): 1-5. DOI: 10.4172/2471-9315.1000115.
- [4] Cerinig J. (1990). Exocellular polysaccharides produced by lactic acid bacteria. *FIJMS Micro. Rev.* 87: 113-130.
- [5] Boerio J.F, Bency B.J, Ramesh S, Amuthan M (2009). Exopolysaccharide production by *Bacillus subtilis* NCIM 2063, *Pseudomonas aeruginosa* NCIM 2862 and *Streptococcus mutans* MTCC 1943 using batch culture in different media. *African Journal of Biotechnology* 9 (20): 5454-5457.
- [6] Mende S, Rohm H, Jaros D. (2016). Influence of exopolysaccharides on the structure, texture, stability and sensory properties of yoghurt and related products. *Int Dairy J* 52: 57-71
- [7] Adedayo-tayo B.C, Oritude A.A (2008). Screening of Lactic Acid Bacteria Strains, isolated from Some Nigerian Fermented Foods for EPS Production. *World Appl. Sci. Journal* 4 (5): 741-747.
- [8] Gayathri E, Bharathi H, Velu S, Siva N, Narayan S, Prabavathi S, Selyadhas S (2017). Isolation, Identification and Optimization of Exopolysaccharide Producing Lactic Acid Bacteria from Raw Dairy Samples. *Inter. Jour. of Pharma and Chem. Res.* 3 (2): 202-211.
- [9] Oda M, Hasegawa H, Kozutsu S, Kambe M, Tsuchiya F (1983). Anti tumour polysaccharide

from *Lactobacillus* sp. *Agri. Biol.Chem* 47 (7): 1623-1625.

- [10] Rivas-Madiedo P, Hugenholtz J, Zoon P (2002a). An overview of the functionality of EPSs produced by lactic acid bacteria. *Int. Dairy J.* 12:163-171.
- [11] Berg DJC, Robijn GW, Janssen AC, Ghoseppin MLF, Vreeker ROB, Kamerling JP, Verrips CT (1995). Production of a Novel Extracellular Polysaccharide by *Lactobacillus sake* 0-1 and Characterization of the Polysaccharide. *Appl. and Env. Micro.* 61 (8): 2840- 2844.
- [12] Kersani I, Zadi-karam H, Karam N., (2017). Screening of exopolysaccharide-producing coccal lactic acid bacteria isolated from camel milk and red meat of Algeria. *African Jour. of Biotech.* 16 (18): 1078-1084. <https://doi.org/10.5897/AJB2017.15907>.
- [13] Dubey R.C, Maheshwari D.K (2012). *Practical Microbiology, Fifth ed.*, New Delhi, India.
- [14] Berg VD, Smits DJCA, Pot B, Ledebroer AM, Kersters K, Verbakel JMA, Verrips CT (1993). Isolation, screening and identification of lactic acid bacteria from traditional food fermentation process and culture collections. *Food Biotechnology* 7:189-205.
- [15] Paulo E.M, Vasconcelos M.P, Oliveira I.S, Michelle H, Affe DJ, Nascimento R, ... Assis SA De (2012). An alternative method for screening lactic acid bacteria for the production of exopolysaccharides with rapid confirmation. *Cienc. Technol. Aliment.* 32 (4): 710- 714.
- [16] Benson HJ (1990). *Microbiological applications.* Baltimore MD USA: W.C. Brown Publishing.
- [17] Pawar S.T, Bhosale A.A, Gawade T.B, Nale T.R (2009). Isolation, screening and optimization of EPSs producing bacterium from saline soil. *J. Microbial. Biotech. Res.* 3 (3): 24-31.
- [18] Behare P.V, Singh R, Kumar M, Prajapati Jb, Singh RP (2009). Exopolysaccharides of Lactic Acid bacteria- a review. *J. of Food Sci Technol* 46 (1): 1-11.
- [19] Suresh Jekar S, Gupte A. (2016). Production and Characterization of EPS produced By Oil Emulsifying Bacteria. *Indian Jour Microbiol.App* 17 (2): 254-262.
- [20] Gutierrez T, Berry D, Yang J, Mishamandani S, McKay L, Teske A, Aitken MD (2013). Role of Bacterial Exopolysaccharides (EPS) in the Fate of the Oil Released during the Deepwater Horizon Oil Spill. *PLoS One* 8 (6): 1-13.
- [21] Vos PD, Garrity GM, Jones D, Krieg NR, Ludwig W, Rainey FA, Schleifer KH, Whitman WB, Bergery's (2011). *Manual of Systematic Bacteriology* 2nd ed, The Firmicutes, 3: 1-1450.
- [22] Nwodu U.U, Green E, Okoh A.J (2012). Bacterial Exopolysaccharides: Functionality and Prospects. *Int. Jour. M. Sci.* 13:1400-1413. <https://doi.org/10.2390/ijms131114002>.
- [23] Mariani V, Laws A, Gu Y (2011). Biosynthesis, characterization, and design of bacterial exopolysaccharides from lactic acid bacteria. *Biotechnology Advances* 29 (8): 597-625.
- [24] Manca De Narda MC, Strasser De Sand AM, Pesce De Ruiz Holgado A.A, Oliver G., (1985). Extracellular polysaccharide production by *Lactobacillus bulgaricus* CRL 420. *Milchwissenschaft* 40: 404-411.
- [25] Na R, Ma S, Wang Y, Liu L, Li P., (2010). Screening, Identification and Statistic Optimization of a Novel Exopolysaccharide Producing *Lactobacillus paracasei* HCT. *Afri. Jour. of Micro.* 4 (9): 783-795.
- [26] Talon R, Bressollier P, Urdaci MC., (2003). Isolation and characterization of two exopolysaccharides produced by *Lactobacillus plantarum* EP56. *Res in Micro Bio* 154: 705-712.

Table.4 Results of biochemical characterization

Sr. No	Biochemical Test Performed	Isolate1	Isolate2
1	Gram staining	Gram positive	Gram positive
2	Oxidase test	Negative	Negative
	Sugar fermentation		
	a) Glucose	Acid production	Acid production
	b) Sucrose	Acid	Acid
	c) Mannitol	No acid	No acid
	d) Maltose	Acid	Acid
	e) Lactose	Acid	Acid

4	Catalase		
5	Indol test	Positive	
6	Methyl red	Negative	Positive
7	VP test	Positive	Negative
8	Motility test	Negative	Positive
9	Citrate Utilization	Motile	Negative
10	Starch Hydrolysis	Negative	Motile
11	Lysine Decarboxylase test	Positive	Negative
12	Urease test	Positive	Positive
13	Phenylalanine test	Negative	Negative
14	H ₂ S production	Negative	Negative
15	Gelatin hydrolysis test	Negative	Negative
	NaCl tolerance test		
	a) 1 %	Tolerate all	Tolerate all
	b) 2 %		
	c) 3 %		
	d) 4 %		
	e) 5 %		

Table.5 Phenol Sulphuric Acid Method

Sr. No	Isolate	EPS Concentration	Ex. Volume	Phenol(μl)	Reaction Time	Incubation	Optical density (OD ₆₀₀)
1	Isolate 1	10 μl					0.284
2	Isolate 2	10 μl					0.174
3	Isolate 3	10 μl				After 10	0.297
4	Isolate 4	10 μl				Min kept	0.317
5	Isolate 5	10 μl	100 μl	200 μl	1 min	In Boiling	0.50
6	Isolate 6	10 μl				Water	0.72
7	Isolate 7	10 μl				Dist	0.81
8	Isolate 8	10 μl					0.74

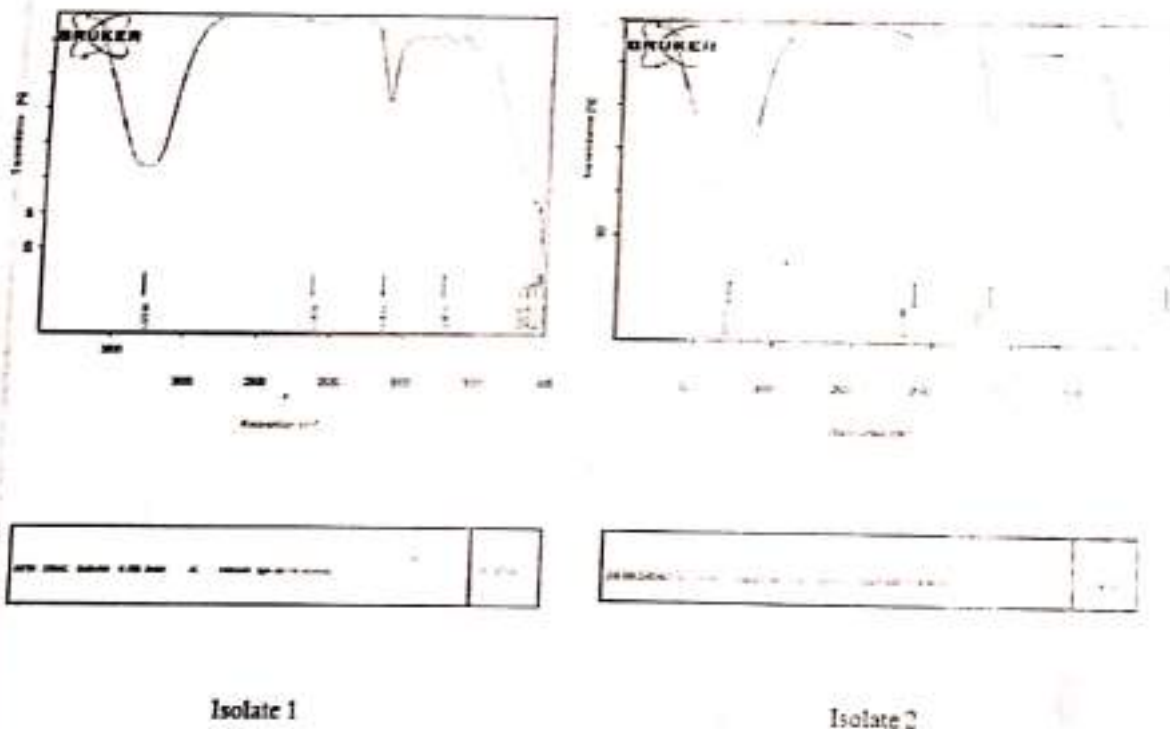

Figure.4 FTIR Analysis of isolate 1 & isolate 2

Effect of parasitic infection on rate of respiration of the freshwater pulmonate vector snail *Lymnaea acuminata* during patency period from Aurangabad city, Maharashtra, India.

Krushna R. Nagare and Jaywant S. Dhole*

Department of Zoology, Indraj ACS College, Sillod, Dist. Aurangabad.

*Shikshan Maharshi Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya Kallam, Dist. Osmanabad.

Abstract

There is paucity of information regarding the metabolic rates of trematode larval pathogens and their associated intermediate snails host in the field of pathobiology. The present investigation prompted to undertake to find out impact of larval trematode parasitic infection on rate of oxygen consumption in the intermediate snail host *Lymnaea acuminata*, a very common inhabitant-pulmonate gastropod mollusc in various types of water bodies in and around the city, Aurangabad. The present topic deals with the rate of oxygen consumption in infected and non-infected snails of *L. acuminata* during period of patency which lasts for 7 days in this snail. In initial phase of patency there is increasing rate of oxygen consumption but as snails reaches to last phase there is gradually decrease in it.

Key words- infection, respiration, vector snail, *L. acuminata*, patency

Introduction

The respiratory potential of animal is an important parameter to assess the type of stress as it is valuable indicator of energy expenditure and metabolism in general. According to the opinions of some workers in the field of respiratory metabolism of molluscs it is the fact that the oxygen consumption rate of infected snails is not reduced compared to that of non-infected snail come as no surprise because it was found by Strurrock (1966) for *Biomphalaria pfeifferi* and Thornhill *et al.* (1986) for *B. glabrata* that *Schistosoma mansoni*, infected at all ages of the snail caused temporary acceleration of the growth rate whilst the life span was considerably shortened.

In many species, a large mass of metabolically active cercariae develop in advance infections. These may compete for oxygen with their hosts and could also impair oxygen uptake through direct pressure on the bronchial or by indirect means, such as causing anaemia; (Moutsen and Jensen 1997). Evidence in support of this suggestion comes from Sousa and Gleason (1989) who found that exposure to low level of oxygen cause differentially high mortality in infected marsh snails (*Cerithidia californica*). Tallmark and Norrgren (1976) who reported increased oxygen consumption in infected *Nassarius reticulatus*. Increased O_2 demand and reduction in the efficiency of O_2 uptake, have also been suggested as the cause of ecologically important behavioural changes, such as infected host crawling on the surface of the mud, where ambient O_2 level are highest and where they are susceptible to predation (Swennen 1969, Mourtisen and Jensen, 1997). The metabolic response of an organism to change in environmental conditions is an overall indicator of adaptive capacity of an organism. Generally the metabolic status of an organism is assessed by measuring rate of oxygen consumption. The rate of oxygen consumption by animal as a whole and its tissues as specific indicates its respective metabolic rates.

Since the physiological processes of mollusc are correlated primarily with fluctuation within the environment and molluscs are more diverse in form and physiology than any other invertebrate phyla. There is paucity of information regarding the metabolic rates of trematode larval pathogens and their associated intermediate snails host in the field of pathobiology. Hence prompted to undertake the present investigation to find out impact of larval trematode parasitic infection on rate of oxygen consumption in the intermediate snail host *Lymnaea acuminata*. The present topic deals with the rate of oxygen consumption in infected and non-infected snails of *L. acuminata* during start of cercarial release period to completion of cercarial release period i.e. during period of patency which lasts for 7 days in this snail.

MATERIAL AND METHODS

Collection of freshwater snail, *Lymnaea acuminata* was done from the different water bodies such as Salim Ali Lake, Kham River and other water bodies around the city Aurangabad during different seasons of the year 2009 and 2010. After bringing those snails to the laboratory, washed with tap water in order to remove mud and algal material attached to the shell. The snails were maintained in the laboratory in dechlorinated tap water with algal material and aquatic plants *ad libitum* in the water troughs. During parasitic infection period i.e. in the late rainy season or early winter majority of the snails of the species found infected with larval trematode pathogens. Naturally infected snails got sorted out and maintained separately from non-infected snails. The total cercarial release period during which there is spontaneous release of cercariae, lasts for 7 days and depending upon number of cercariae released per day this patency period can be divided into three different phases.

- a) Initial phase of patency (1st and 2nd day)
- b) Peak period of patency (3rd, 4th and 5th day)
- c) Last phase of patency (6th and 7th day)

Oxygen consumption experiment was set with animals showing start of release of cercaria and a batch of non-infected snails also maintained simultaneously as control to check and compare the rate of oxygen consumption in infected and non-infected snails. During each phase, after every 4 hrs. of interval, rate of O₂ consumption by *L. acuminata* was observed for 24 hrs. time period. Three to four normal sized (20±2 mm shell length) snails showing foot movements from both stocks i. e. infected and non-infected were selected and transferred singly to air tight respiratory jars of 100 ml capacity as experimental (infected) and control (non-infected) snails during initial phase of patency. The rate of oxygen consumption was checked at 8.00 a.m., 12.00 noon, 16.00 p.m., 20.00p.m., 24.00 p.m. and 4.00 a.m. After one hr. consumption by both group of snails, amount of oxygen present in experimental and control snail water was calculated with the help of Standard Winkler's Technique (Welsh and Smith 1961). Before tabulation of the results an average values of oxygen consumed by three different snails from both infected and non-infected groups was calculated along with Standard Deviation. Likewise the amount of oxygen consumed or rate of oxygen consumption by *L. acuminata* was studied for another two phases of patency i.e. peak and last-phase of patency at different time intervals of the day mentioned earlier. The oxygen consumption data subjected for statistical analysis to calculate an average and standard deviation (Finney, 1964)

OBSERVATION AND RESULT

The amount of oxygen consumed by normal and infected snail *Lymnaea acuminata* during initial phase of patency was calculated and depicted in the form of observation table. From the table, it is evident that there is a slight change in rhythmicity in rate of oxygen consumption. In the morning at 8.00 a.m. there is an increase in the O₂ consumption (0.0642±0.0011 mg/liter/hr./gm. body weight) and least amount of O₂ consumed by the control snails at 20.00p.m. (0.0632±0.0017 mg/liter/hr./gm. body wt.) But compared this data with infected snails, during initial phase of patency, there is overall an increase in the rate of oxygen consumption. Maximum amount of O₂ was consumed by infected snails at 20.00 p.m. (0.0784±0.0034), while it was minimum at 4.00 a.m. (0.0755±0.0042). But these values are more, when compared with the values of O₂ consumption by normal non-infected snails. During peak phase of patency there is an intense release of cercariae. Since there is an increase in the development of cercaria by vegetative growth, may be due to this fact, there is significant increase in the rate of oxygen consumption as compare to same infected snails during initial phase of patency. Maximum amount of O₂ was consumed by infected snail at 20.00 p.m. (0.0972±0.0009) while minimum at 4 a.m. (0.0910±0.0078) during 24 hrs. of observation period after every 4 hrs. of time interval during peak phase of patency. Non- infected control snail have the more or less steady rate of O₂ consumption.

On the sixth and seventh day of patency period i.e. in last-phase of patency during which there is decreased number of cercarial release observe. During last-phase of patency, there is decreased rate of oxygen consumption by infected snails compared with both earlier phases of patency. During 24 hours of observation, at 8.00 a.m. maximum amount of oxygen was consumed (0.0751±0.0063) and minimum amount of oxygen was consumed at 4.00 a.m. (0.0700±0.0093). Though there is continuous decrease in the rate of oxygen consumed by the infected snails during last-phase of patency but compared with that of normal non-parasitized snails, infected one having more O₂ consumption rate. If comparison is made with that of the infected snails at initial phase of patency, the amount of oxygen consumed by infected snails in last phase of patency is less, when observations made for 24 hours of post patency period. The overall range of oxygen consumption during entire period of patency by non-infected snails ranges from 0.0630±0.0016 as minimum at 16.00 p.m. to 0.0672±0.0042 as maximum at 8.00 a.m. again for infected snail from 0.0700±0.0093 as minimum at 4.00 a.m. to 0.0972±0.0009 as maximum at 20.00 p.m.

Snail category	Amount of Oxygen consume in mg O ₂ /liter/hr/gm. Body weight at different hours during initial phase of the day					
	8:00 a.m.	12:00 noon	16:00 p.m.	20:00p.m.	24:00 mid night	4:00 a.m.
Non-infected	0.0642± 0.0011	0.0638± 0.0020	0.0630± 0.0016	0.0632± 0.0017	0.0635± 0.0014	0.0640± 0.0013
Infected	0.0781± 0.0036	0.0778± 0.0021	0.00780± 0.0022	0.00784± 0.0034	0.00779± 0.0010	0.00755± 0.0042
	Amount of Oxygen consume in mg O ₂ /liter/hr/gm. Body weight at different hours during peak phase of the day					
Non-infected	0.0655± 0.0051	0.0650± 0.0090	0.0648± 0.0068	0.0635± 0.0012	0.0631± 0.0023	0.0632± 0.0036
Infected	0.0942± 0.0063	0.0944± 0.0032	0.0948± 0.0049	0.0972± 0.0009	0.0970± 0.0067	0.0910± 0.0078
	Amount of Oxygen consume in mg O ₂ /liter/hr/gm. Body weight at different hours during last phase of the day					
Non-infected	0.0672± 0.0042	0.0651± 0.0013	0.0641± 0.0071	0.0642± 0.0053	0.0640± 0.0080	0.0668± 0.0066
Infected	0.0751± 0.0063	0.0745± 0.0078	0.0740± 0.0055	0.0714± 0.0049	0.0704± 0.0049	0.0700± 0.0093

Table - Amount of oxygen consumption during different phases of patency of snail *Lymnaea acuminata*

DISCUSSION

The freshwater pulmonate intermediate host snail *Lymnaea acuminata* gets parasitized naturally at its habitat and exhibit remarkable change in its respiratory metabolism during the patency period. After getting infected in the nature with larval trematode pathogens, there is vegetative growth of parasites in the snail body. The snail accommodates enormous number of trematode larvae in various stages of development. Because of this fact, there is total change in various physiological processes in the body of snail host VIZ basal metabolic rate and reproduction etc. In order to check the impact of parasitic infection, on metabolism of snail, *L. acuminata* the respiratory parameter i.e. rate of oxygen consumption or any change in measurement of rate of oxygen consumption by animal is very useful.

According to Bertalanffy (1957) the relation between metabolic rate and body size for pulmonates varies in such a way that the respiration in some cases is proportional to the body surface (Brand et al. 1948) and in some cases is intermediate i.e. proportional to more than 2/3 but less than 3/3 power of weight, for instance in the species of *Lymnaea*, *Planorbis* and *Isidora* according to experiments respectively by Bertalanffy and Muller (1943), Fosser and Kroger (1951) and Krywienczyk (1952 b). Vernberg and Hunter (1963) reported an increase in respiration rate in rediae of *Himasthala quissetensis* in vitro study. The period of patency of large sized *L. acuminata* infected with trematode pathogens at their habitat having most of the matured rediae in the body of snail, hence increased rate of respiration in this snail agrees in vitro study on rediae of *Himasthala quissetensis* showed an increased rate of respiration.

The present freshwater intermediate host snail, *L. acuminata* is found distributed in both type of lentic and lotic waters in and around the city Aurangabad and seems to possess a considerably greater physiological adaptability than other molluscs. Comparatively small differences as to respiration of the freshwater snails examine are probably connected with their ability to live together in ecologically very different places. Nevertheless, for some of them the oxygen conditions in a certain locality may be of decisive importance.

The gastropod pulmonate snail, *L. acuminata* shows rhythmicity in uptake of oxygen during 24 hours day-night cycle, studied in the laboratory during infestation period i.e. in early winter season. Similar type of variation in oxygen consumption of *Ancylus fluviatilis* has been observed in the course of annual cycle (Berg et al. 1958). Naturally infected *L. acuminata* with trematode larval pathogens shows increased rate of oxygen consumption compared with non-parasitized snails. According to Sturrock (1966) for *Biomphalaria pfeifferi* and Thornhill et al. (1986) for *B. glabrata* that *Schistosoma mansoni* infected snails the fact is that the oxygen consumption rate of infected snails is not reduced compared to that of non-infected snails. VO_2 (Volume of oxygen) measurements made by Lee and Cheng (1971), however showed that *Biomphalaria glabrata* parasitized by *S. mansoni* required more oxygen, but they fail to explain why more oxygen is consumed by the snail during 6th to 8th week of infection. In the present investigation, naturally infected snails during their cercarial flushing period i.e. right from start of period of patency to end of the patency, there is an increase in the rate of oxygen consumption with a significant increase during peak period of patency. During this period more cercariae are developed within the infected snail body, might be affected basal metabolic rate of animal thereby causing increased oxygen consumption in parasitized snails compared with non-parasitized ones which is in accordance to earlier work by Vernberg and Hunter (1963), are of the opinion that there is an increase in respiration rate of Redia of *Himasthala*. Lee and Cheng (1971) found that the oxygen consumption rate measures for different groups of infected snail shows a similar type of significant increase during the week's 6th and 7th infestation period.

However, Huxham et al. (2001) while working on respiratory rates in the marine periwinkle *Littorina littorina* infected with three species of Digenea obtained contradictory results. According to paired 't' test showed no significant decrease between the mean oxygen uptake of the infected and uninfected snails for any of the three species of parasites from marine environment. Shinagawa et al. (2001) while working on effect of trematode infection on metabolism and respiratory activity in the freshwater snail, *Semisulconspira libertina* are of the opinion that infection with the marine cercaria significantly increased the oxygen consumption rate in large sized animals. The present snail *L. acuminata* selected for respiratory metabolism studied having 20±2 mm shell length with fully developed rediae with mature cercariae in it, showed increased rate of respiration throughout patency period. Von Brand et al. (1948) and William and Gilbertson (1983) have opined that the increased oxygen consumption may be a cause of feeding increased, as it is related to feeding frequency, like other basal metabolic parameters such as the heart rate.

Maintenance metabolism in snails (measured as oxygen consumption) as in most animals is apparently the most important rout of daily energy expenditure (Studier et al. 1975). However the results of early study are contradictory and suggested that schistosome infection had little effect on host respiration (Malek and Cheng, 1974), decreased oxygen consumption has been reported in *S. mansoni* infected *B. alexandrina* during the prepatent period (Ishak et al., 1975). Subsequent studies with tissue homogenates for *B. alexandrina* and *B. truncatus* demonstrated reduced oxidation of exogenously supplied tricarboxylic acid cycle, intermediate and in inhibition of respiratory chain enzyme system in infected snails. Consistent with decreased oxygen consumption, several investigations have demonstrated elevated glycolytic rate and glycolytic enzymes in parasitized host (Marshall et al., 1974).

Various factors which are expected to significantly affect oxygen consumption such as intrinsic and extrinsic factors to the daily energy budget of the species. The snail *L. acuminata* when get invaded by larval trematode parasites in its body naturally, there will be an increased budgetary demand and utilization for larval parasitic growth and development may be the major cause to have increased rate of oxygen consumption during patency period of the snail *Lymnaea*.

The pond snail *L. acuminata* is widely distributed through-out the tropical regions of the country India, and the physiological response of this species to larval trematode infection is not well documented. Hence the present small attempt does not serve even as a mate in the field of host parasite physiological relationship.

ACKNOWLEDGEMENT

The authors wish to thank to the Head of the Department of Zoology, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad for providing all facilities for this work. Also wish to thank to the principal of the Indraraj ACS College, Sillod for encouragement.

BIBLIOGRAPHY

- [1] BERG K., LUMBAY J. and OCKELMANN K.W. 1958. Seasonal and experimental variations of the oxygen consumption of the limpet *Ancylus fluviatilis* (O.F. Müller). *J.exp. Biol.* 35, 43-73.
- [2] BERTALANFFY, L. VON. 1957. Quantitative laws in metabolism and growth. *Quart. Rev. Biol.*, 32, 217-231.
- [3] FINNEY, D.J. 1964: Probit analysis, 2nd edn.(Cambridge University Press, London U.K.)
- [4] FOSSER, H. and KROGER, F. 1951. Vergleichende Versuche zur Atmungsphysiologie von *Planorbis corneus* und *Umnaca stagnalis* (Gastropoda Pulmonata). *Z. vergl. Physiol.* 33, 14- 52.
- [5] ISHAK, M. M.; MOHAMED, A. M. and SHARAF, A. A. 1975. Carbohydrate metabolism in uninfected and trematode-infected snails *Biomphalaria alexandrina* and *Bulinus truncatus*. *Comp. Biochem. Physiol.*, 51B, 499-505.
- [6] KAZUKO S., MISAKO U. and MAKOTO N, 2001. Effects of trematode infection on metabolism and activity in a freshwater snail, *Semizulospira libertine*. *Dis Aquat. Org* Vol. 45: 141-144, 2001.
- [7] KRYWIENCZYK, J. 1952b. Kriechgeschwindigkeit bei Wasserpulmonaten. *Z. vergl. Physiol.* 34, 14-19.
- [8] LEE, F. O., CHENG, T. C. 1971. *Schistosoma mansoni*: Respirometric and partial pressure studies in infected *Biomphalaria glabrata*. *Experimental Parasitology* 30, Issue 3, December 1971, Pages 393- 399.
- [9] HUXHAM M., MAITLAND D. and MOCOJNI M. 2001. Respiration rates in *Littorina littorea* infected with three species of digenean species. *Journal of the Marine Biological Association of the UK.* 81:pp 351-352.
- [10] MALEK, E. A., CHENG, T. C., 1974. Parasite induced pathology, in medical and Economic Malacology. Academic Press. New York, pp 204- 219.
- [11] MARSHALL, I., MCMANUS, D. P. and JAMES, B. L. 1974. Glycolysis in the digestive gland of healthy and parasitized *Littorina saxatilis rudis* (Malton) and in daughter sporocysts of *Microphallus similis* (Jag.) (Digenea : Microphallidae). *Comp. Biochem. Physiol. B* 49,291-298
- [12] MOURITSEN K.N. and JENSEN K.T. 1997. Parasite transmission between soft bottom invertebrates; temp. mediated infection rate and mortality in *Corophium volutator*. *Marine Ecology Progress Series*, 151;123-134.
- [13] SOUSA W. AND GLEASON M. 1989. Does parasitic infection compromise host survival under extreme conditions? The case of *Cerithidia californica*. *Oecologia*, 80; 456-464.
- [14] STUDIER E. H., EDWARDS K. E. AND THOMPSON M. D. 1975. Bioenergetics in two pulmonate snails. *Helisoma* and *Physa*. *Comp. Biochem. Physiol.* 51A. 859-861.
- [15] STURROCK, B.M. 1966. The influence of infection with *Schistosoma mansoni* on the growth rate and reproduction of *Biomphalaria pfeifferi*. *Ann. Trop. Med. Parasitol.* 60, 187-197.
- [16] SWENNEN C. 1969. Crawling-tacks of trematode infected *M. balthica*. *Netherlands Journal of Sea Research*, 4; 376-379
- [17] TALLMARK B. and NORRGREN, G 1976. The influence of parasitic trematodes on the ecology of *Nassarius reticulatus* in Gullmar Fjord, zoon, 4, 149-154.
- [18] THORNHILL, J.A., JONES, J.T. and KUSEL, J.R. 1986. Increased oviposition and growth in immature *Biomphalaria* after exposure to *Schistosoma mansoni*. *Parasitology* 93, 443-450.
- [19] V. BERTALANFFY, L. and MOLLER, I. 1943. Untersuchungen zur Gesetzlichkeit des Wachstums. VIII. Die Abhängigkeit des Stoffwechsels von der Körpergröße und der Zusammenhang von Stoffwechselltypen und Wachstumstypen. *Riv. Biol.* 35, 38-95.
- [20] VERNBERG, W. B. and HUNTER, W. S. 1963. Utilization of certain substrates by larval and adult stages of *Himasthala quissetensis*. *Exp. Parasit.*, 14 :311.
- [21] VON BRAND T, NOLAN M.O. and MANN E.R. 1948. Observations on the respiration of *Australorbis glabratus* and some other aquatic snails. *Biol Bull* 95:199-213
- [22] WELSH, J. H. AND SMITH, R. I. (1953). *Laboratory Exercises in Invertebrate Physiology*. Burges Publishing Co. Minneapolis, pp.126.
- [23] WILLIAMS C.L., GILBERTSON D.E. (1983) Altered feeding response as a cause for the altered heartbeat rate and locomotor activity of *Schistosoma mansoni*-infected *Biomphalaria glabrata*.

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCVII)307

July-2021

REVIEW OF UNION BUDGET OF INDIA 2010 TO 2020

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor

Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Dr.B.T Lahane
Executive Editors
Principal

Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya
Jalkot Tq-Jalkot Dist-Latur

Mr.Narayan V.K.
Head of Dept. Commerce

Mrs.Kendra K.K.
Commerce Dept

Dr.Mundkar S.M
HOD Economics

Editor

Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya Jalkot Tq-Jalkot Dist-Latur

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publication Amaravati M.S

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Review Of Union Budget Of India 2010 To 2020	Swapnil S. Fokmare	1
2	Role Of Ethics And Accountability In The Corporate World	Dr. B. T. Chavan	5
3	Trends in Health and Education sector expenditure in India: A Decadal evaluation.	Kailas D. Landge	9
4	Foreign Exchange Exposure and Risk Management	Dr. Ratnaparkhe Sanjay D.	16
5	Review of union budget of Indian 2010 to 2020	Dr Lalita Maroti Yadpalwar	19
6	Review of union budget Banking Sector Rural Co-Operative Banks in India.	Dr. Sudhir Mane	24
7	New Structure Changes In Union Budget Indian Income Tax Policy F.Y.2017-2018, 2018-2019,2019-20200 A. Y.2018-2019, 2019-2020,2020-2021.And It's Effects.	Mr. Narayan Vinod Kadubal	28
8	Studies on Rural Development in India-Overview	R.B. Yedatkar	34
9	A Study On Recent Trends Of Bankingsector In India	Dr. B. S. Sawant	40
10	Impact of New Education Policy On education System	Prof.R.S.Tambe	44
11	"Review Of Union Budget Of India 2010 To 2020" With Special Reference to Skill Development.	Dr. Pradnya Bharat Vhankate	48
12	"Recent Technologies used in Electronic Money Transfer and its Benefits"	Mrs. Agrawal Nikita Kachrual	54
13	A Review Of Union Budget Of India 2010 To 2020 With Special Reference To Micro, Small And Medium Enterprises	P.A.L.N.S. Kalyani	58
14	Review Of Union Budget Of India 2010 To 2020 Of Income Tax Plan (Gst, Customers, Etc)	Pratiksha B. Wahul	62
15	An Impact of New Education Policy-2020 on Higher Education Institutions	Dr. Kavita S. Biyani / Sharma Shivnarayan Shrirang	66
16	Online learning Methods adopted by Higher Education industry during pandemic	Asst. Prof. Anuradha Niwruutti Hajare	69
17	Rural Development through Higher Education	Asst Prof. Kendra Kalpana Kashinath	75
18	Higher Education in COVID-19 Rural Area Issues and Problems.	Kendra Kalpana Kashinath / Dr. Kulkarni H. W.	78

A Study On Recent Trends Of Bankingsector In India

Dr. B. S. Sawant

Assistant Professor, Department of commerce

S.M. Dnyandeo Mohekar Mahavidyalya, kalamb, Dist.Osmanabad. 413507.

E-mail- sanjaysawant143@gmail.com ,Mo. No. 9665383033.

Abstract:

The banking sector plays a dynamic role in the development of one country's economy. The growth of banking sector depends upon the services provided by them to the customers in various aspects. Today, banking sector acts as a backbone of Indian economy which reflects as a supporter during the period of boom and recession. Today, we are having a fairly well developed banking system with different classes of banks. Some of them have engaged in the areas of consumer credit, credit cards, merchant banking, internet and phone banking, leasing, mutual funds etc. A few banks have already set up subsidiaries for merchant banking, leasing and mutual funds and many more are in the process of doing so.

Key Words: Banking, recent trends and Developments, New Technological Changes etc.

Introduction:

In today's trend, differentiated and delightful customer experience has become more important and crucial task than just providing financial services. To grab a bigger piece of the market, banking industry has to understand and satisfy the unstated needs of the customer the way airlines understands the preferences and needs of the frequent flyers or the retailers understand the likes and dislikes or taste of their customers, without even taking direct feedback from their customer.

In banking industry digitization essentially means making banking smoother and seamless for the customers. In the past recent years, there is a notable decline in the usage of branches and tremendous increase in digital/online banking consumption. Large no of private banks and public sector banks have been focused on providing new technology-based services to its customers like e-banking, mobile banking, mobile apps and e-wallets.

Objectives of the Study:

- > To study the recent trends and developments in banking sector
- > To study the emerging trends in banking technology.

Research methodology:

The present research study uses the most recent available published secondary data. To achieve the above stated objectives, the secondary data was used. The secondary data that are mainly used are published in annual reports of various banks and survey reports of leading business magazines. For the said research study the secondary data is also collected from the various National and International Research Journals which are related to Commerce, Management, Marketing and Finance. The Secondary data is also collected from various websites.

Recent Trends and Developments In Banking Sector:

Today, we are having a fairly well developed banking system with different classes of banks – public sector banks, foreign banks, private sector banks, regional rural banks and co-operative banks. The Reserve Bank of India (RBI) is at the paramount of all the banks. The RBI's most important goal is to maintain monetary stability (moderate and stable inflation) in India. The RBI uses monetary policy to maintain price stability and an adequate flow of credit. The rates used by RBI to achieve the bank rate, repo rate, reverse repo rate and the cash reserve ratio. Reducing inflation has been one of the most important goals for some time. Growth and diversification in banking sector has

transcended limits all over the world. In 1991, the Government opened the doors for foreign banks to start their operations in India and provide their wide range of facilities, thereby providing a strong competition to the domestic banks, and helping the customers in availing the best of the services.

Recent Trends in Banking:

The Indian banking business has changed dramatically over the past 25 years, due in large part to technological change. The various factors of innovations in banking and financial market are ECS, RTGS, NEFT, ATM and Retail Banking etc., and including more product and services.

Automatic Teller Machine (ATM):

The ATM is such a complicated piece of technology that it does not have a single inventor. Today we use ATM are an amalgam of several different inventions. Automatic Teller Machine enables the customers to withdraw their money 24 hours a day 7 days a week. ATMs can be used for cash withdrawal, payment of utility bills, funds transfer between accounts, deposit of cheques and cash into accounts, balance enquiry etc.

Phone and Mobile Banking:

Phone and mobile banking are provided important services of the customers, this facility is similar of normal banking transaction can be transacted. An online bank is at no time closed, it operates 24 hours, banking accounts is opened.

Cash deposit machines (CDM):

This is Paperless transaction Cash Deposit Machine, widely identified as CDM is an ATM like machine that agrees to customers deposit cash directly into customers account by the ATM and debit card. Customers can use this machine to instantly credit bank account without visiting the branch. The transaction acceptance also given with customers updated account balance. The transaction highest limit is Rs.49900 for Card less deposit and through Debit Cards 12.00 lakh. The CDM merely accepts notes values of Rs.100, Rs.500 & Rs.2000.

Electronic fund transfer:

Electronic Funds Transfer (EFT) is a system where by anyone who wants to make payment to another person/company etc. can approach his bank and make cash payment or give instructions/authorization to transfer funds directly from his own account to the bank account of the receiver/beneficiary. Complete details such as the receiver's name, bank account number, account type (savings or current account), bank name, city, branch name etc. should be furnished to the bank at the time of requesting for such transfers so that the amount reaches the beneficiaries' account correctly and faster. Electronic fund transfer transactions are processed through the automated clearing house network. The growing popularity of EFT for online bill payment in paying the way for paperless universe where checks, stamps, envelops, and paper bills are obsolete. Through EFT administrative costs should be reduced, increase efficiency, simplified bookkeeping and greater security.

Point of Sale Terminal:

Point of Sale Terminal is a computer terminal that is linked online to the computerized customer information files in a bank and magnetically encoded plastic transaction card that identifies the customer to the computer. During a transaction, the customer's account is debited and the retailer's account is credited by the computer for the amount of purchase.

Electronic Payment Services – E-Cheques

An e-Cheque is an electronic document which replaces the paper Cheque for online transactions. Digital signatures (based on public key cryptography) change handwritten signatures. The e-Cheque system is planned with message integrity, authentication and nonrepudiation features, strong enough to secure fraud against the banks and their customers. The e-Cheque is suited with interactive web transactions or with email and does not depend on real-time interactions or on third party authorizations. It is considered to work with paper Cheque practices and systems, with minimum impact on payers, payees, banks and the financial system.

RTGS:

The RTGS Stands For 'Real Time Gross Settlement'. RTGS is a moneys transfer method everywhere currency is transfers from one bank to another in 'real-time', and on gross basis. RTGS was introduced in the year 2004; it is the fastest potential way to handover of money. 'Real-time' means that the money transaction isn't question to some waiting period. The transaction will be finished as very quickly as the processing is done. The gross settlement means that the currency transfer is accomplished on a one to one basis without gathering with another transaction. The transaction is pickled as final and immutable as the currency transfer enters in the books of the RBI. This method is maintained by the RBI, and is accessible during functioning working days for a given number of hours. Banks using RTGS need to have Core banking to be capable to initiate RTGS.

NEFT:

The NEFT stands for National Electronic Funds Transfer. It is an online system for moving moneys from one financial institution to alternative inside India usually the banks). The system was introduced in November 2005, and was set to come into each and every bank that was apportioned to the SEFT (Special Electronic Funds Transfer System) clearing system. It was made compulsory by the RBI for all banks on the SEFT system to travel to NEFT by mid December 2005. As such, SEFT was stopped as of January 2006. NEFT is no minimum or maximum stipulated transaction value for using this facility. Table 4.6 indicates difference between NEFT and RTGS.

Tele-banking:

Tele banking assists the customer to do entire non-cash related banking over the telephone. Tele banking is another innovation, which provided the facility of 24 hour banking to the customer. Telo-banking is based on the voice processing facility available on bank computers. The caller usually a customer calls the bank anytime and can enquire balance in his account or other transaction history. In this system, the computers at bank are connected to a telephone link with the help of a modem. Voice processing facility provided in the software.

Internet Banking:

Internet banking enables a customer to do banking transactions through the bank's website on the Internet. It is a system of accessing accounts and general information on bank products and services through a computer while sitting in its office or home. This is also called virtual banking. It is more or less bringing the bank to your computer. In traditional banking one has to approach the branch in person, to withdraw cash or deposit a cheque or request a statement of accounts etc. but internet banking has changed the way of banking. Now everyone can operate all these type of transactions on his computer through website of bank. All such transactions are encrypted; using sophisticated multi-layered security architecture, including firewalls and filters. One can be rest assured that one's transactions are secure and confidential.

Debit card:

An electronic card issued by a bank which allows bank clients access to their account to withdraw cash or pay for goods and services. This type of card, as a form of payment, also removes the need for checks as the debit card immediately transfers money from the client's account to the business account. The major benefits to this type of card are convenience and security. Debit cards are also considered to be a safer form of payment as a code is required to access the account funds, while checks can be easily stolen. Debit cards are also known as check cards. Debit cards look like credit cards or ATM cards, but operate like cash or a personal check.

Credit Cards:

These plastic cards allow customers to spend whenever he/she wants within the defined limits and pay later. Debit card is a prepaid card with stored value, whereas credit card is postpaid card with fixed limits of money. Credit cards provide overdraft facility to the customers for buy now pay later.

Conclusion

The banking sector in India has become tougher in term of development and economic growth the number of customers in the financial sector. In the next generation will play a vital role in further strengthening the banking sector. Nowadays, the new technology is sure that the future of banking will introduce more offers and services to the customers with the bust banking product and innovations. Banking sector also increased the accessibility of a common person to bank for his productivity and requirements. The Indian banking sector has improved the terms and new Technology. The innovative banking technology changing reforms have changed the face of Indian banking and financial sector. The banking system has improve the manifolds in terms of product and services, technology, banking system, trading facility etc. It is the evident that the banking system has grown in India to compare with other country. Future, the banks comprehends their customer and bank will be meeting their requirements. Indian Banking Sector provides better services with other developed banks.

References:

- 1.Prabha Singh (2018), "Recent Trend and Development of Banking System in India" International Research Journal of Management Science & Technology, Vol 9 Issue 11, ISSN 2250 – 1959 (Online)
- 2.Nancy Syan(2018), "emerging trends in banking sector in India with special reference to digitization", Volume 7, Issue , Online ISSN-2277-1166.
- 3.Yadav, V. Kanojia (2017) "An Study on the Emerging Trends in Indian Banking Sector" International Journal of Research in Economics and Social Sciences, Vol. 7 Issue 3, ISSN: 2249-7382, pp. 13-19.
- 4.M.Sujatha, N.V Haritha, (2017) "A study on recent trends of banking sector in India"International conference on recent development and Emerging Science, humanities and Management, ISBN: 939-78-86171-88-7.
- 5.Karuna Gupta, RavindraArya, VineetGoel(2017) "emerging trends in banking sector in India (With Special Reference to Digitization)" International Journal of Science & TechnologyManagement, Vol 6, Issue 03, ISSN 2394 – 1537.
- 6.Chellaswamy P.-(2010) Modern Banking Management? Himalaya Publishing House.
- 7.<http://www.rbi.org.in>

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

September 2021 Volume-12 Issue-8

Resource Management and Agricultural Development

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot

No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Executive Editors

Dr. N. G. Madi

Principal Sambhaji College (Arts, Commerce & Science), Mundal, Jalgaon

Executive Editors

Dr. S. D. Phale

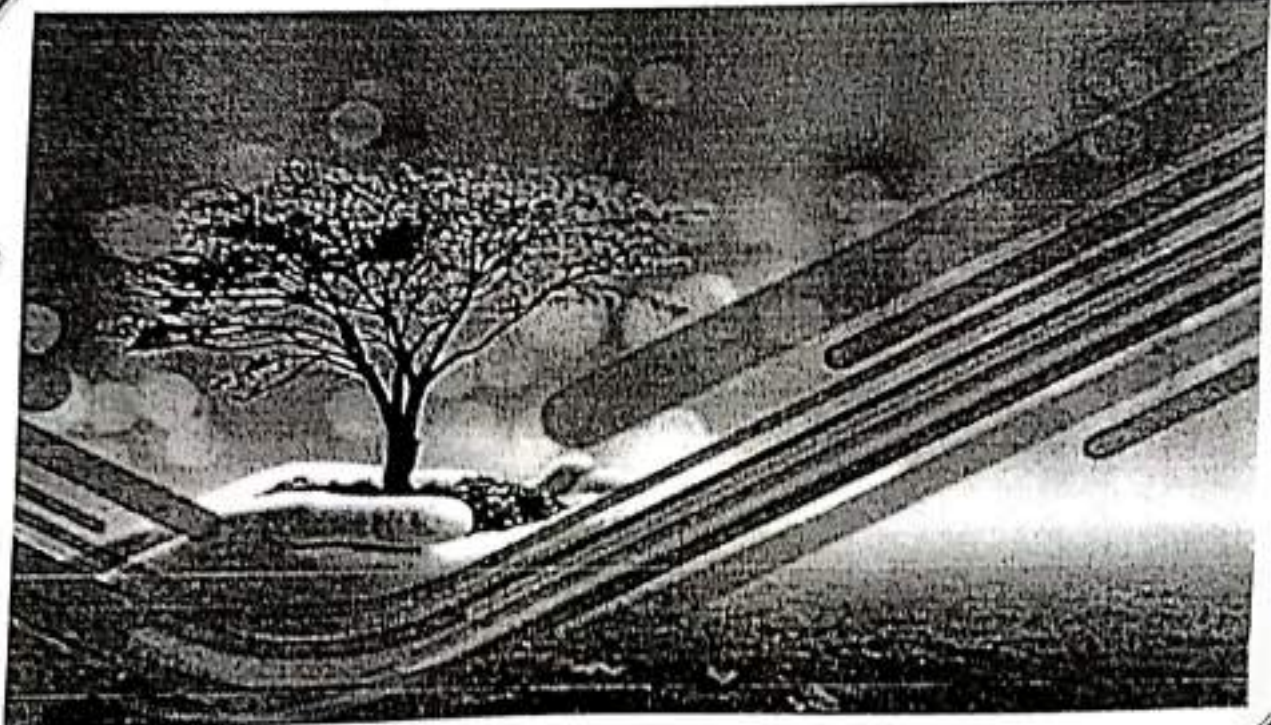
President Marathwada Association of Geographers, Jalgaon

Co-Editors

Dr. H. S. Waghmare, Dr. S. N. Ubale, Dr. G. L. Jadhav

Prof. M. B. Gaikwad, Dr. B. N. Nimgalkar,

Dr. V. R. Rathod, Dr. S. S. Pawar

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Sr. No.	CONTENTS Paper Title	Page No.
1	Role Of Mgnrega For Empowering Rural Development Special Reference To Maharashtra Dr. Godhole Balasakheb M.	1-4
2	Landuse Pattern Analysis Using Remote Sensing: A Case Study of Nanded Dr. Shinde Sunita Shankarrao, Mr. Fajage Dnyaneshwar Deediprao	5-7
3	Role of NABARD in Rural Development Dr. Adate Nagnath Mahadeo	8-10
4	To Prepare Physical Fitness Norms for 9th & 10th School going Boy's students. Anrudh Baburao Birajdar	11-15
5	Role of Rural Administration in Agricultural Development Paithankar Nandkumar Laxmanrao	16-17
6	A Geographical Study of Levels of Agricultural Technology In Indapur Tehasil of Pune District Maharashtra DR. Tejashri Rahul Humbe	18-21
7	Problems and Prospectus of Indian Agriculture Dr. Pradeep D. Shelke	22-24
8	Analysis Of Problems And Prospects Of Agricultural Trade In Western Maharashtra Dr. Khandagale Kajal Vijay	25-33
9	Importance of Water Resource Management Practices in Healthcare. Dr. Hanumanth S. Patil, Dr. VeerVrundarani Vijaysinh	34-35
10	Changing Scenario and Development of Co-operative Dairy Industries: It's Impact on Rural Development D.N. Karle	36-38
11	Watershed Management Salnath Satawaji Kumbhare, Mayuri Mukundrao Wakodkar	39-41
12	Resource Management And Agricultural Development Sruthi R, Soundharya, Monicas	42-44
13	Importance of Green Human Resource Management in Environmental Sustainability Mohammed Nawaz, Dr. Shankar R, Asla A	45-46
14	Cropland Suitability Zonation Mapping & Water Resource Management Using Geospatial Technology for Cachar District, Assam, India Malin Hansepi, Apurba Dutta	47-50
15	Indian Dairy Industry Varsha B. Kharobe	51-53
16	Analysis of Marketing Strategies Using the 4ps: A Case Study of Netflix Asima Begum	54-58
17	Temperature Dependence Dielectric Studies & X-Ray Diffraction of $Cu_{0.7}X_{Cd_{0.3}Zr_{x}Fe_{2-2x}O_4}$ Spinel System Dr. Balwan Udhaybhanrao Patil	59-64
18	A Geographical Study of Changing Population Density Pattern in Sangli District of Maharashtra Mr. Amol S. Mahajan	65-67
19	Hurdles of Natural Resource Management in Developing Countries: A Critical Study Dr. Sanjay Raosaheb Sawate	68-70
20	Geographical Audit of Surface Water Resources Dr. R.B. Kotalwar, Dr. P. V. Poul	71-76
21	A Comparative Study of Land Use Pattern in the Nashik District Mr. Anil, C. Galkwad, Dr. S. N. Nikam	77-84
22	Reading Habit of Users of 'A' Grade Public Libraries in Nanded City Shaikh Saheed Shaikh Bashir, Dr. Rameshwar Suryabhanji Pawar	85-88
23	Mathematical Modeling of Water Management Jadhav Ashok Ramrao	89-90
24	Impact of Soil Physics in Development of Agriculture Khanapure Hemant Ashok	91-93
25	Tahsilwise Trends of Foodgrain Crops Cultivation in Beed District: A Study of Bajara Crop Dr. Pradip P. Laggad	94-96
26	Agricultural Problem & Prospects in Latur District of Maharashtra Dr. Kulkarni Mukesh Jaykumar	97-99
27	Challenges and Marketing Strategies for Msme Dr. R.S. Musale	100-103
28	A Comparative Study of Occupational Structure in Solapur and Osmanabad District Dr. Suryakant S. Pawar, Mr. Salunke Rahul Anil	104-107
29	Application Method of Research in Social Development Dr. D.V. Shahapurkar, Mr. Pradip G. Gorambekar	108-111
30	Geographical Study of Population Growth in Latur District Dr. Suryakant S. Pawar	112-114

Role of NABARD in Rural Development

Dr. Adate Nagnath Mahadeo

Dept. of Commerce S.M. Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya, Kalamb Dist. Osmanabad-

Abstract

Agriculture is a way of life for more than half of its population of India. Agriculture is thus considered as the backbone of the economy. Most of the farmers in India are small landholders or marginal farmers. At the same time, there are many flaws in agricultural development like lack of timely credit, lack of modern technology and lack of markets and prices. To solve the problems of cheap credit, Govt. of India had adopted many measures in the post independence era. Establishment of a national level development bank was sought to be the solution for agricultural credit. National Bank for Agriculture and Rural Development i.e. NABARD was established on 12th July, 1982 on the suggestions of CRAFICARD. It has provided credit for various purposes through various banks. It has also provided consultancy and guidance to various banks in India. NABARD also provides credit for rural development projects like roads, dams, bridges, solar systems, wells and bore wells, warehouse construction, local markets and mandi development etc. the present article is an attempt to discuss the role of NABARD in rural development in India.

Introduction:-

NABARD is set up by the Government of India as a development bank with the mandate of facilitating credit flow for promotion and development of agriculture, small scale industries, cottage and village industries, handicrafts and other crafts and other allied economic activities in rural areas with a view to promoting integrated rural development. The Problem of poverty, unemployment is mostly found in rural areas, due to lack of access to rural population to the basic services like, education, health, rural infrastructure, rural housing etc. The main reasons for the same are economic dependence lack of access to credits in rural areas. NABARD is a very important vehicle for the rural development and also a delivery mechanism for financial services to rural areas, NABARD help rural areas by providing its credit for rural infrastructure, farming sector, non-farming sector and rural housing.

Establishment Of The Nabard:-

NABARD was established on the recommendation of Shivaraman committee, by an act of parliament on 12th July 1982 to implement the National Bank of agriculture and rural development Act 1981. It replaced the Agricultural credit department (ACD) and rural planning and credit cell (RPCC) of refinance and development corporation (ARDC). It is one of the premier agencies to provide credit in rural areas.

Objectives Of The Study:-

1. To facilitate credit flow for agriculture, rural infrastructure and rural development.
2. To know rural farm sector schemes of NABARD.
3. To know rural non-farm schemes of NABARD.
4. To supervise rural financial Institutions (Co-operative Bank & RRB'S).

Rural Development:-

Rural development is a process where program is created to help develop areas in people to reside. In other words, rural development is the development of rural regions i.e. outside of cities of a country, state or province for development the rural areas a strengthened rural development policy is required. It means it is essential to establish and maintain the momentum of the restructuring process bringing semi substance farm in to the market, creating alternative jobs of farms and ensuring the competitiveness of the commercial sector.

Rural Innovation Fund:-

Rural innovation fund is fund designed to support innovate, risk friendly, unconventional experiments in farm, non-farm and micro finance sector that would have the potential to promote livelihood opportunities for the poor employment in rural areas, following types of projects are supported under rural innovation fund.

1. All innovations and related activities in the farm, rural non-farm and micro finance sectors can have access to the rural innovation fund. Assistance from rural innovation fund will be available for all activities which are in keeping with the guiding principles of rural innovation fund.
2. Provide technology and skill up gradation, inputs supply and market support leading to promotion of viable enterprises sustainable employment, infrastructure development, improved flow and access of credit to rural entrepreneurs.
3. Undertake innovation so as to improve efficient of credit delivery and other support services to the rural resource poor.

These would include innovative proposal which aim at increasing productivity and profitability of operations of the farmers, artisans, handicraft persons and rural people in general project that help in reducing drudgery improving access to market, projects that help better sanitations, health and hygienic conditions and environment in rural areas.

1. Proposals, which improve rural credit, outreach.
2. Proposals, which helps in crediting sustainable employment opportunities in rural India.
3. Proposals, which improve, farm practices and help in conserving the land fertility.
4. Research studies for documenting the innovations already taking place in rural areas and examining issues concerned with rural cottage and village industries / farm sector / farming practices.

Farm Sector Schemes:-

The following farm sector schemes are funded by NABARD in order to achieve rural prosperity.

1. Village development plan / village adoption.
2. Bamboo farming.
3. Rural housing / habitat schemes.
4. Bio Fuels
5. MACS (Medical, Aromatic and Herbal crops)
6. Crops Insurance.
7. Agriculture commodities.
8. SGSY (Swaranjayanti Gram Swarozgar Yojana)
9. Farm Mechanisation.
10. Land Purchase.
11. Scheme for agriclinic / Agri business centres (ACABCs)
12. Capacity Building for adaption of Technology (CAT).
13. Agri Export zone (AEZ)
14. Contract farming
15. Watershed development fund
16. Farmers club

Rural Non-Farm Sector Scheme :

Rural non-farm sector holds the key to faster economic development of the country. It has Potential and promise for generating employment and increased income in the rural areas. Hence, NABARD has identified financing development and promotion of rural non farm sector as one of its thrust areas. NABARD has evolved several refinance and promotional schemes. Over the years and has been making constant efforts to liberalize, broad base and refine / nationalize the schemes in response to the filed level needs. The focus has been on greater credit flow and provision of linkages for small cottage and village industries, handicrafts and other rural crafts and service sector in the decentralized in the rural areas. The refinance facilities available from NABARD for rural non farm sector are as under.

Refinance Under Automatic Refinance Facility:-

The following three schemes are available under ARF:

1. Enterprises loan scheme (ELS)
2. Small road and water transport operators (SRWTO)
3. Scheme for soft loan assistance for margin money. (SLAMM)
4. Swarojagar credit card scheme.
5. Women development.
6. Assistance to Rural women in non-farm development. (ARWIND)
7. Assistance for marketing of non farm products of rural woman
8. Development of women through area development.

Marketing and technology

1. Skill up gradation and design development for handloom weavers.
2. Rural mart
3. Marketing initiatives.

Entrepreneurship and skill development

1. Rural Entrepreneurs development programme.
2. Skill development and up gradation initiatives.

Environment Development.

1. Environmental assistance scheme.

Departments of NABARD working for development of rural areas :

1. Account Dept.
2. Central vigilance cell.
3. Corporate planning dept.
4. Department for co-operative revival and reform (DCRR)
5. Dept. of economic analysis of research dept. of I.T.
6. Dept. of suspension.
7. Development policy dept. farm sector.
8. Development policy Dept-non-farm sector.
9. General credit innovation dept.
10. Micro credit innovation dept.
11. Human resonance development dept.
12. Human resonance management dept.
13. Technical service dept.
14. Special project unit- KCC
15. State project department.

Conclusion :

NABARD is working for the development of rural areas, farm sector development, non farm sector development and rural housing development. NABARD has been emerged as one of the need based programmes to cater the rejected sector of the rural areas. NABARD supports the rural credit system way of refinance for short credit by way of short term production/ marketing activities medium term and long term loans. NABARD is help and supportive role of rural development.

References:-

1. www.nabard.org
2. Shandilya, Tapan Kumar and Prasad, Umesh, *Agricultural credit and NABARD*, New Age Publication, New Delhi, 2015, pp 6-21
3. Rudra Datta and Sundaram, K.P.M. *Indian Economy 2018*, S.Chand Publication, New Delhi,
4. *NABARD rural innovation fund/ agriculture & industry survey agricultural.Industrial.com 2010-09-01*
5. Singh, Rudra Prasad *NABARD*, Himalaya Publication, New Delhi, 1993
6. K. Rajkumar, *The Role of NABARD*, Himalaya Publication, New Delhi, 2016
7. S.K. Chaudhary, *NABARD & its significance in agriculture*, *Indian Journal of Agricultural Research*, 2014, pp 154-159.

Peer reviewed Journal

Impact Factor 7.265

ISSN-2230-9578

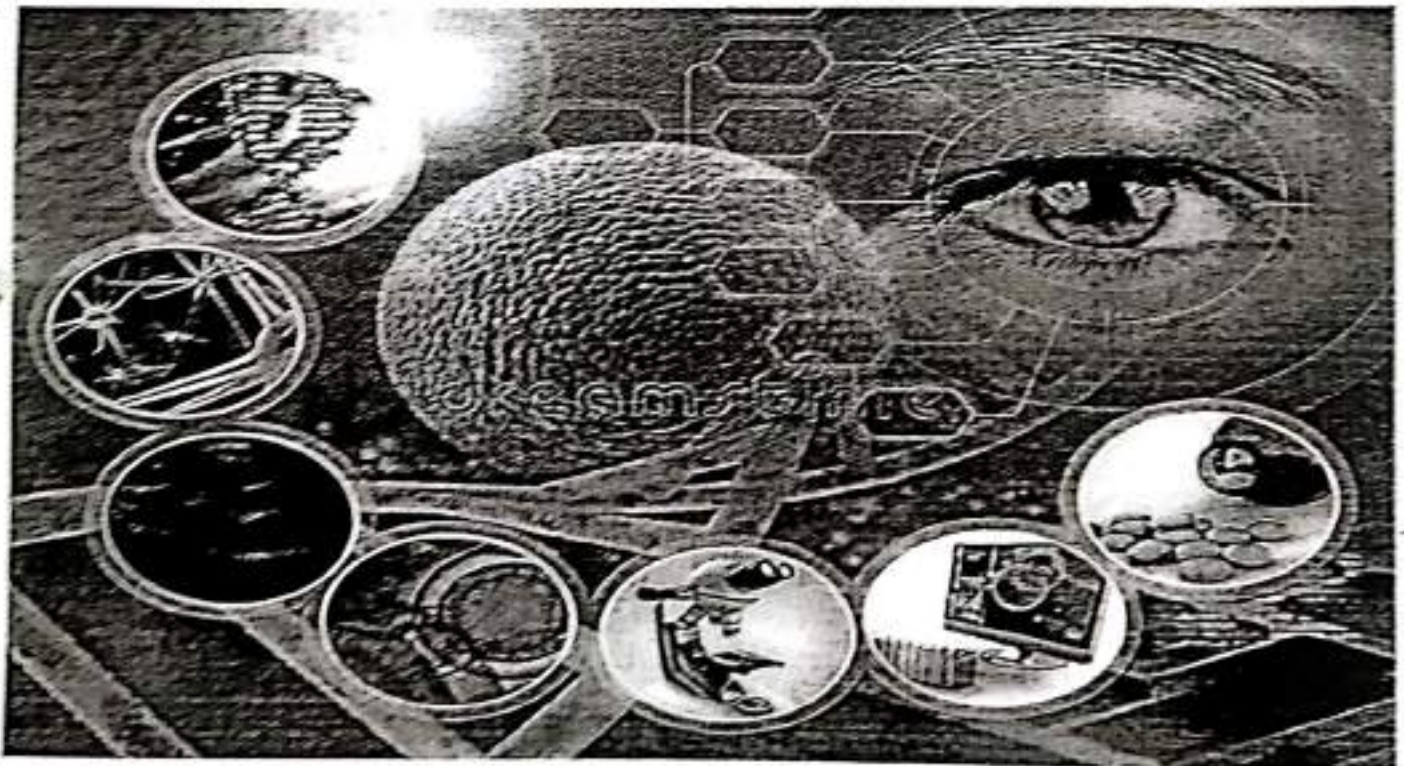
Journal of Research and Development

February-2022 Volume-13 Issue-5

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

47	E-Commerce: Opportunities And Challenges Dr. Adate Nagnath M.	159-161
48	Study of Beach Tourism Potential in Raigad District of Maharashtra Dr. Bibhe Amol Manohar	162-166
49	Studies on Floral Nectar Dynamics and Flower Visitors in <i>Spathodea campanulata</i> Beauv.(Bignoniaceae) Mahalkar M.S, Dhore M.M	167-170
50	Performance study of Studentised Residual based Shewhart Control chart Mr. Prakash S.Chougule, Dr. D.N. Kashid	171-175
51	A study of language variation with reference to Indian Culture and Diction in English Asst. Prof. Sunil Yakob Mhankale	176-177
52	Review: Solid Waste Management At Kolhar Miss. Waditake Manisha R, Mrs. Galkwad Rani J. Miss Jadhav Pranita, Miss. Shirsath Priyanka.B, Miss. Musmade Pratiksha	178-185
53	Advances of Green Chemistry for Sustainable Development Miss. Shirsath Priyanka B., Miss. Gaikwad R.J, Miss Jadhav Pranita P, Miss Waditake Manisha R Miss. Kharde Rajyashree	186-190
54	Effect of Covid 19 On Indian Economy Dr. Jayshree Singar	191-193
55	Covid-19 Pandemic: Impact on Socio Economic Conditions of Women in India Dr. Pratibha V. Kanawade	194-196
56	Towards a moderate philosophy of Human Rights in India Dr. M. K. Hareesha	197-198
57	Reconceptualising Cultural Globalization Dhore Sandeep Sambhaji, Dr. Vikas Yadav Raskar	199-200
58	Synthesis of new tri[(E) (4-methyl phenyl imino methyl) cadmium(II)] complex of Schiff's base, their Chemical Analysis and Determination of Magnetic Susceptibility V. B. Fand	201-207
59	Isolation of rhizospheric fungi and fungal endophytes from <i>Chrysanthemum indicum</i> and its antibacterial effect Prasanna Srinivas.R ¹ , Amrita Nigam ² and Aruna Jampani	208-212

E-Commerce: Opportunities And Challenges

Dr. Adate Nagnath M.

Dept. of Commerce S. M. Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad 413507

Abstract

21st Century is the century of technology. The entire world has turned into a global village with the emergence of technology. Technology has changed the trade and commerce across borders. Electronic Commerce has changed the way of traditional business in the world. E-commerce has emerged with multiple solutions for trade and commerce within and across the nations. There are many opportunities for new entrepreneurs in the global market. With the introduction of Industry 5.0 and 5G in information and technology, the speed of e-commerce will definitely take a boom. The online portals like Amazon, Flipkart, Alibaba, Ola, Uber, Zomato etc. have changed the pattern of customers purchasing. E-commerce is playing a very vital role in developing the economy with fast and transparent trade and commerce. But off course, there are few challenges in front of E-commerce such as online frauds, insecure transactions and cyber attacks etc. the present article discusses the different opportunities and challenges in front of E-commerce in the emerging era of technology.

Key Words: E-Commerce, technology, trade and commerce

Introduction:

The concept of commerce is comprehensive and complex which comprises all the functions involved in buying and selling by all persons and organization. E-commerce is selling, while transfer process requires several institutes.

Information is electronically transferred from computer to computer in an automated way. It helps to conduct traditional commerce using modern method of transferring and processing information, where the information is heart of every commercial activity. It refers to the paperless exchange of business information using electronic devices like data interchange, electronic mail, electronic fund transfer and other network based technologies. E-commerce has recently got a fillip, because of US government decision to use federal purchasing paperless. Internet has given another boost to e-commerce as it is low cost alternative to the proprietary network. The well-known electronic data interchange (EDI) is an integral part of e-commerce. E-commerce is synonymous with e-business and e-trading and it consists both the online e-business and offline e-business. E-commerce is a unique and the potential opportunity for any size of business using internet. Present age is digital however, most of business transaction happened in the traditional way in India. So India has great scope to develop e-commerce i.e. selling and buying on the internet and make payment electronically. According to WTO, e-commerce is an commercial process which include production, distribution of goods and services electronically. Since, long India has recognized the need to adopt electronic data interchange (EDI) especially in the era of international trade. Govt. of India advocated and adopted LPG in 1991 to open up and integrate the economy with global economy. Establishment of EDI council in India in 1994 has great significance in this regard.

Emerging E-age :

1. E-banking, E-cheque
2. E-book, E-journal, E-learning
3. E-marketing
4. E-files / office / E-mail
5. E-booking
6. E-searching services
7. E-governance
8. E-commerce

Commerce Generations :

Barter system – Money economy – Face to face – Mail order business – Super market – Telephone ordering – Television – Internet commerce.

Branches of E-commerce :

1. B2B : Business to business
2. B2C : Business to consumers
3. C2C : Consumer to consumer
4. B2G : Business to government
5. G2G : Government to government

6. G2C : Government to consumers

Why E-commerce ?

World Wide Access :

Web is easily accessible and low cost medium. It brings together customers and marketers, which spread in an outside the country.

Global Market Entry :

Even a small enterprise located anywhere in the world can enter in the global market to sell their product online.

Solution to Distinct Problem :

Problem like limited space, resources and staff availability get eliminated.

Wide Range :

Very large number of products and services can be offered by marketers by using single web-side.

Customer Satisfaction :

It renders customer satisfaction and value addition.

Speedy Operation :

Higher operational speed fulfils transaction within no time.

Healthy Relationship :

It boosts the customer relationship for success.

Sales Improvement :

It lifts inventory turnover and sales volume speedy.

Convenience with Options :

It offers convenience of shopping adequate products and services allowing wider options.

Paperless Society :

It ensures paperless society by reducing mental burden.

E-Banking :

In digital world, internet banking has great relevance, realizing that the default access of your banking information in the near future would be only through the internet. Such service requires top level security and complete privacy protection, where 128 bit SSL (secure sockets layer) guarantees world class security for internet and e-commerce.

Internet banking user ID (which is the same as your customer ID) and internet banking password is required for internet banking services. We can have account information, account balance, account enquiry and status, transaction tracking and history, instalments and funds flow details, statements, cheque status and dcmat account information. Similarly, online request and the instructions in case of cheque book, stop payment, FD renewal, online payment facility and other customer services also available on net banking. Currently, all services under internet banking are free of cost, however Rs. 15 per transaction charged in case of fund transfer to another bank and visa card to card transfer. Similarly Rs. 10 per ticket charged for online railway ticket booking. Payol on eBay co. has a unique payment model where money can sent to any one who has email address. It is introduced in 1998, which enables any individual or business using an email address to send or receive payment online. The facility is the available in 45 countries, which is availed by 56 million people in the world. It helps to move money electronically from bank account to other PayPal Account holders enriching e-commerce business. However, precaution be taken to avoid misuse of internet banking facilities.

E-marketing : NDTV launched its own e-commerce venture called ndtvshopping.com where you can chose over 200 million product, books to movies, music, CDs, mobile handsets, etc. using bargaining too. Still online shopping in India is neglected. Buyer prefer to touch and observe the product before playing for it even then the internet connections are increasing and people use it for search or shopping.

Govt. predicts e-commerce business would increase from Rs. 570 crores in 2004-05 to nearly 2300 crores in 2006-07. Rapid growth in internet, personal computers and broad band, make wide range for e-market to achieve business goals. E-business attracts and retains right customer and business partner using digital technology. Every computer mobile phone and other networked device like laptop can easily send or receive data in the form of e-mail or files over internet. The data moves over phones, cables and satellites from one sender to another. As a result word is becoming a family.

E-commerce on Mobile :

Few companies created mobile optimized websites, some of them now allow people to complete e-commerce transaction on mobile instead of just searching information. People can purchase any product on amazon.com catalogue through Amazon mobile site. Travellers can instantly book a room in any Travelodge UK hotel through Travelodge mobile site and rail tickets at the train line mobile site. Similarly,

music fans can purchase tickets for their favourite concerts at the see tickets mobile site. It has been witnessing a revolution in communication technology. It covers both rural and urban area, which introduced in 1995. The country has set target 200lakhs mobile connections in 2007. The tel density increased from 5.11% in 2003 to 10.38% in 2005. The private parties and operators boost the growth and development of telecommunication system from 21% in 2003 to 36% in 2004 and 50% in 2006 in the rural and urban area. It gives support for e-commerce turnover.

Growth and Development : In 1960s and 1970s many efforts have been taken so that computers in different locations can be linked using new technology and computer linked in terms of LAN and WAN. Today entire world is tied up together in World Wide Web (www). Till 1990 internet was confined to a particular group, but people use it in substantial after 1994. According to NASSCOM the number of internet connections in India stood at 280000 in 1999 having access to 800000 people. In India E-commerce introduced in 1995 by VSNL. Broad band connections in India reached to 49.82 lakh in Oct 2008 of which highest 18.76% are in the Maharashtra alone. Recently America announced entire federal purchasing paperless. US recorded about 50% share trading through net 40% US population apply internet by end of 2003. World wide web users were 687.6 million of which highest number 190 million were from Europe and 159 million from USA while India constitute just 19 million users. Global e-business recorded \$ 10 billion in 1997, \$ 220 billion in 2001 and \$ 1 trillion in 2004 India registered in 1998 \$ 1400 billion in 2004 and projected \$ 5700 billion in 2008. Similarly e-mail business in India recorded Rs. 250 million in 1995. Rs. 600 million 1996 and about Rs. 6100 billion in 2000.

Opportunities :

1. Global avenues and LPG
2. Economic boom
3. Population
4. Fashion
5. Time / speed
6. Extension of marketing
7. To be supper power
8. Career advancement / knowledge upgradation
9. World class services
10. Employment opportunities .
11. World is becoming family
12. 24 hrs world and electronically money transfer
13. Age of MNC's and corporate sector
14. Paperless society
15. Availability of internet technology

Challenges :

1. Overcome computer illiteracy
2. Investment in internet technology
3. Improve the strength of net users
4. Ensure cost effectiveness
5. Enhance the skills to develop websites and use it prevent misuse and provide safety transaction.
6. Face economic crisis
7. Change people attitude towards market
8. Secure one parent share in Global trade
9. Extend scope and make it applicable to all goods and services

References :

1. Kaptan S. S. : New concept in Banking, Sarup and Sons Publications, Daryaganj, New Delhi, 2000.
2. Karunkaran K. : Market Management, Himalaya Publication House, New Delhi, P. 357.
3. Misra & Puri : India Economy, Himalaya Publication House, New Delhi, 2004.
4. Gupta Anil & etc. : Mobile Telecommunication, ICA, July-Sept 2007, P. 250.
5. News, The Hindu, 02/03/2003, P. 21.
6. News, Loksabha, Lokmat, 20/12/2008.
7. Rayadu C. S. : E-Commerce, E-Business, Himalaya Publication House, New Delhi, 2002, P. 598.
8. News, Maharashtra Times, 07/03/2000.
9. Bajaj K. K. & Nag D. : E-Commerce Cutting Age of Business, Tata McGraw Hill Publication Co., New Delhi, 2008.
10. www.ecommercetimes.com, 07/03/2000.

 ijindex
A QUALITY DIRECTORY OF HUMAN JOURNALS

ISSN NO-2231-4687
Impact Factor: 6.81 (SJIF)
UGC Referred Journal No:-64206

International Journal of Management and Economics

Vol. II No. 36
Sept.- Nov. - 2021

CHETAN PUBLICATIONS AURANGABAD - INDIA

Index

SN	Title of the Paper	Author Name	Page No.
1	Small Industries and Economic Development	Dr. Sudhir V. Mane,	1-3
2	Stress Management in the Banking Sector	Mohinder Singh	4-8
3	Dairy Industry and Economic Development	Prof. Varsha B. Kharobe	9-11
4	Poverty Alleviation and Employment Generation Programmes In India	Dr. C. A. Dixit	12-14
5	Benefit and Impact of E-commerce on Marketing	Dr. S. B. Chandanshive	15-17
6	Sustainable Economic Development In India	Prof. Sudhir V. Panchagalle Mr. Dayanand P. Birajdar	18-20
7	Agricultural and Rural Development Program	Prof. Dr. S. G. Bhombe	21-23
8	"Comparative Study of Socio-Economic Development of Milk Producing Farmers of Nanded and Parbhani District"	Prof. Dr. Harishchandra. S. Patange Dr. Nilkanth D Lande	24-30
9	"A Study of Job Satisfaction Among The Employees in Selected Private Banks in Nanded District"	Prof. Dr. D. M. Khandare	31-36
10	To study on the role of E-commerce in reducing operational cost in e-business.	Pratiksha B. Wahul	37-41
11	Women Entrepreneurship and Banking Officials	Ohol Pradeep Sahebrao Dr. Promod Biyani	42-43
12	A comparative study of customers satisfaction of E-banking service of the SBI and HDFC banks	Mr. Nitin K. Gaikwad, Dr Vilas Eppar,	44-49
13	International Investment Position of India: An Assessment 2010-2020	Manoj M. Jantre	50-54
14	A Research Article on Advertisement Effectiveness in Selected Life Insurance Companies in India [with special reference to Marathwada Region (Maharashtra)].	Mr. Jivaraj S. Andhale	55-57
15	"Study of Mobile Banking and Its Impact on Internet Banking"	MR. Hemant Patil	58-63
16	Corporate Social Responsibility Initiatives by FMCG Industry	Dr. Sudhir Godghate	64-66
17	E- Banking and Services	Dr. Sikandar R. Dhembre ,	67-69
18	"A Study on Mergers and Acquisition of Banks in India"	Dr. Shivprasad V. Dongare	70-72
19	Indian Economy Role of SME	Dr. Sharda P. Budhawant	73-75
20	Impact of Make in India Program on Indian Economy	Dr. Santosh N. Ghongade	76-80
21	An Empirical Study of profitability Analysis of Selected Cement Companies In India	Dr. S. S Jadav	81-85
22	Crucial Role of Sustainable Agriculture in sustainable development	Dr. Pandurang B. Patil,	86-88
23	Analysis of Functions & Services provided by Agricultural Produce Marketing Committee (APMC) Nashik	Dr. Pakdhane Smita N.	89-95
24	Outsourcing in Need of Market : Banking Service	Dr. Mohan S. Rode	96-100
25	Government of India Initiatives for Promoting UPI	Dr. Malhar Kolhatkar	101-103
26	"Role of KVK's in the Empowerment of Farmers in Vibharbh Region with Special Reference to Yavatmal & Washim District"	Dr. Ingle Sangapal Prakash	104-108
27	Impact of Online Banking Services ; A Study	Dr. A.H. Shrirame, Mr. N. B. Devkate,	109-111
28	E-banking and Recent Trends in India	Dr. Adate Nagnath M.	112-115
29	The Evaluatry Study of Schemes Rendered by NABARD to Agriculture with Special Reference Baramati Tahasil	Dr. Amar Bhosale,	116-120
30	E-Banking	Manisha Dnyanoba Pawar	121-124
31	Indian Businesswoman: Problems and Challenges	Dr. Mahadev B. Devkar	125-127
32	A General Review of Some of the Previous Studies	Huseein Ali Alazaki ,	128-131

E-BANKING AND RECENT TRENDS IN INDIA**Dr. Adate Nagnath M.***Dept. of Commerce, S. M. Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad 413507 Mo. No. 9764422602***Introduction :**

In 1969, a landmark was registered in the Indian Financial Sector when 14 banks were nationalized by the centre. It is a matter of great pride to mention that during the economic meltdown in 2008-09 our Indian Bank stood firm and remained unaffected. This shocked the whole world as few banks of the developed nations crumbled down but Indian Bank stood strong and also witnessed many positive developments in this industry.

To improve the regulation in this sector several notable efforts were made by the policy makers i.e. The Reserve Bank of India, Ministry of Finance and other Government and Financial sector agencies. It must be appreciated that the banks are in a position to meet the demands of the customers and are also adding the economic development of the nation at large.

India's banking sector has made rapid strides in reforming and aligning itself to the new competitive business environment. Technology has swiftly turned as a boon to the customers with technology the bank branches becomes only one of the many channels that are now accessible to customers for performing routine banking transactions.

The information technology has transformed the functioning of the businesses worldwide. It has bridged the gaps in the terms of reach and the coverage of system. It is also enable better decision making based on the latest and the accurate information. It has not only tried to reduce the cost but also tried its level best to improve the efficiency in the many new process. Products and services offered by the banks and the IT centres. Banks that employ IT solutions are perceived to be innovative and should be capable of satisfying the customers with their services.

The History of Indian Banking Sector :

The history of Indian banking can be divided into three main phases;

Phase I (1786-1969) : Initial phase of the banking in Indian when many small banks were set up.

Phase II (1969-1991) : Nationalization, regularization and growth.

Phase III (1991 onwards) : Liberalization and its aftermath.

With the reforms in Phase III the Indian banking sector as it stand today is mature in supply product range and reach with banks having clean, strong and transparent balance sheets. The major growth drives are increase in retail credit demand. Proliferation of ATMs and debit cards, decreasing NPAS due to securitization, improved macroeconomic conditions. Interest rate spreads and regulatory and policy changes (e.g. Amendments to the Banking Regulation Act).

Certain trends like growing competition, product innovation and branding. Focus strengthening risk management systems. Emphasis on technology has emerged in the recent past. In addition the impact of the base II norms is going to be expensive for Indian banks with the need for additional capital requirement and costly database creation and maintenance process. Larger banks would have a relative advantage with the incorporation of the norms.

Objectives of the Study :

1. The main objective of the study is to understand the recent trends in e-banking sector in India.
2. To understand banking sector.
3. To trace the utility of technology in a banking sector.

Research Methodology :

This research is based on the analysis of the secondary data and the research proposes to throw light on the emerging technology trends in banking sector.

Recent Trends in E-Banking Sector :

The Indian banking industry is not logging behind. It has started providing services electronically over the internet. These services rendered over electronic media include.

- Electronic Funds Transfer : EFT
- Shared Payment Network System : SPNS
- Credit Cards
- Real Time Gross Settlement : RTGS
- Automatic Teller Machine : ATM
- Electronic Clearing Service : ECS
- Electronic Data Interchange : EDI
- Tele Banking
- Phone Banking
- D-mat Accounts
- Investing through Internet Banking

Electronic Funds Transfer (EFT) :

Electronic funds transfer is a system of processing and communication of payment through electronic methods. EFT assumes greater significance in the banking system as the RBI also encourages the commercial banks to adopt this technique. Inter and intra bank transfer to funds are now made through this EFT mechanism. Transactions of high value i.e. at least more than one lakh is now made through this cost effective and quick system of settlement. Normally, payments are made through cash, cheques, drafts and credit cards. The latest in this process are the debit card system, charge, digital cash and electronic purse and soon.

Shared Payment Network System (SPNS) :

SPNS installed by the IBA in the city of Mumbai, enables electronic banking service like cash transactions extended hours of banking utility payments, cheques, point of sale facilities by the SPNS can go to any ATM linked.

Credit Cards :

These plastic card enable customers to spend whenever he / she wants within the prescribed limits and pay later. Debit card is a prepaid card with stored value where as credit card is post paid with fixed limits. It is seen that spending is higher through debit cards than with credit cards currently CITY bank and time bank have started with debit cards and now other banks are also following these to launch their own cards.

Real Time Gross Settlement (RTGS) :

Real Time Gross Settlement system introduced in India since March 2004 is a system through which electronic instructions can be given by banks to the transfer funds from their account to the account of another bank. The RTGS system is maintained and operated account within two hours.

Automatic Teller Machine (ATM) :

Automatic Teller Machine is the most popular device in India, which enables the customers to with draw their money 24 hours a day 7 days a week. It is a device that allows customer who has an ATM card to perform routine banking transaction without interacting with a human teller. In addition to cash with drawal. ATMs can be used for payment of utility bills, funds transfer between accounts, deposits of cheques and cash into accounts, balance enquiry, etc.

Electronic Clearing Service (ECS) :

Electronic clearing service is a retail payment system that can be used to make bulk payments / receipts of a similar nature especially where each individual payment is of a repetitive nature and of relatively smaller amount. This facility is meant for companies and government departments to make / receive large volumes of payments rather than for funds transfers by individuals.

Electronic Data Interchange (EDI) :

Electronic Data Interchange is the electronic exchange of business documents like purchase order, invoices, shipping notices, receiving advices etc. In a standard, computer processed, universally

accepted format between trading partners. EDI can also be used to transmit financial information and payments in electronic form.

Tele Banking :

Tele banking facilities the customer to do entire non-cash related banking on telephone under this device automatic voice recorder is used for simpler queries and transaction for complicated queries and transactions manual phone terminals are used.

Phone Banking :

Bank on phone, provides easy access for customers to have large businesses through telephones. Data are exchanged over the phone regarding any queries to issue instructions on balance transfer, statement of account cheque-book stop payments, new schemes, interest rates, etc. At any convenience time and place. Tele banking has gone a long way in providing maximum customer satisfaction within the limited infrastructure.

D-mat Accounts :

Transacting shares business through electronic media is called D-mat. Investor opens an account called D-mat accounts with DPS. They get shares in electronic form. Then they send the actual shares to the investor. Investor pays for the opening maintenance and collection of shares. This has reduced the paper work, bad deliveries, loss of shares and less transaction cost. However delays in demoting higher cost charged by the investor have not given a good start for the growth and scope of D-mat in India depository.

Investing through Internet Banking :

We can now open an FD online through funds transfer. Now investors with interlinked demat account and bank account can easily trade in the stock market and the amount will be automatically debited from their respective bank accounts and the shares will be credit in their demat account. Moreover, some banks even give you the facility to purchase mutual funds directly from the online banking system.

Advantages of E-banking :

There are some advantages of using E-banking both for banks and customers.

- Permanent access to the bank.
- Access any where using mobile or computer.
- Very safe and secure method.
- Helps to transfer the money immediately and accurately.

Disadvantages :

- A need for customers skill to deal with computers and browsers.
- Many people who are not comfortable with computers an internet, often find it difficult to use internet banking.
- For beginners, internet banking is really time consuming.
- In many instances, a simple mistake like clicking a wrong button many create a big problem.

Conclusion :

Indian banking system will further grow in size and complexity while acting as an important agent of economic growth and intermingling different segments of the financial sector. As banking in Indian will become more and more knowledge supported. Capital will emerge as the finest assets of the banking system. Ultimately banking is people and not just figures. To conclude it all, the banking sector in India is progressing with the increased growth in customer base, due to the newly improved and innovative facilities offered by banks. The economic growth of country is an indicator for the growth of the banking sector. The Indian economy is projected to grow at a rate of 5-6 percent of country's banking industry is expected to reflect this growth. The onus for this lies in the capabilities of the Reserve Bank of India as an able central regulatory authority, whose policies have shielded Indian bank from excessive leveraging and making high risk investment. By the government support and a careful re-evaluation of existing business strategies can set the stage for Indian banks to become bigger and stronger, there by setting the stage for expansions into a global consumer base. The long term success by only bank cannot

be achieved without the development of new business ideas, innovative products and services and intense focus on customer retention.

References :

1. Kaptan S. S. : New Concept in Banking, Sarup and Sons Publications, Daryaganj, New Delhi, 2000.
2. Gupta H. P., Vashistha V. K., H. R. Swami : Banking and Finance, Ramesh Book Depot, Jaipur, New Delhi, 2008.
3. www.ijse.net
4. Sharma K. C. : Modern Banking in India, Deep and Deep Publications Pvt. Ltd. New Delhi, 2007.
5. Banking Trends in India (V. B. Jugal) 2006.
6. IT in Banking 2003 (Special), BanknetIndia.com, Banking and Technology Portal 2003.
7. Website of ICICI Bank.

International Journal of Advance and Applied Research

ISSN 2347 7075 (Peer Reviewed Bi-Monthly Research Journal)

Search...

Search

Menu

CURRENT ISSUE

Vol. 9 No. 4

March - April 2022

TABLE OF CONTENT

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
1	Prof. Tapati Basu, Dr. Sweta Ghosh	A Content Analysis of Famous Hindi Patriotic Film Songs, 1957-2019	1 to 14
2	Dr. Surwase Yuvri	Dimensions of	15 to

10	Mr. Nikam Chaitanya Ashok	Change Monitoring In Agriculture of Dhule And Sakri Tehsil Using Geospatial Technology	67 to 72
11	Dr. Vijaykumar G. Shinde	Empirical Study of Commerce Education in India	73 to 77
12	Dr. Shedage Vijay Sopanrao	Importance of Research Plan in Social Philosophy	78 to 84
13	Dr. Adate Nagnath M.	Commerce and E-Commerce	85 to 89
14	Dr.T.Jayanthi	Mody-Lees Pact	90 to 94
15	Nethra S, Saloni Mewara, Poonam Mewara, Mohit pareek, Sharyu N. Shivankar	Study of Dermatoglyphic Patterns to correlate left- handedness in Humans- A qualitative approach	95 to 102
16	Dr. Dharmvir M.	Mental Health	103

COMMERCE AND E-COMMERCE

Dr. Adate Nagnath M.

*Head, Dept. of Commerce S. M. Dnyandeo Mohehar Mahavidyalaya,
Kalamb, Dist. Osmanabad*

Abstract

History of Commerce Education in India:

History of commerce Education in India dates back to 1886 when it was introduced for the first time in our country. In February 1895, the Government of India opened a Commerce School in Calicut and since then by stages commerce education has become part and parcel of our school system in a variety of ways. Between 1947 to 1953, commerce was taught at the middle high school and intermediate level. While at the middle and high school, it was taught as an optional subject, at the intermediate level commerce was established more as a stream. Between 1954 to 1974, under the higher secondary scheme commerce was included as a stream of subjects. From 1975 on ward commerce programmes were diversified at +2 level. Both Academic and Vocational streams approved by the CBSF had commerce based subjects. Commerce based vocational subjects aim at providing the students which essential occupational background and technical knowledge so as to make them more employment worthy or enable them to be self-employed and become effective agents of industrial and economic growth.

The Importance of Commerce Education :

Commerce as a field of discipline is almost a century old in India. Commerce as an economic activity is associated with mankind. Many civilizations have progressed with the growth in 'trade' and 'Commerce'. As a branch of knowledge it imparts codified experience of business world at large in all its manifestations. Commerce education in our country has been developed to support the growing manpower needs of business enterprises. The imparting of

instructions in commerce education began in a colonial environment. The education imparted to the students of commerce intended to equip them with the specialized skills useful in different functional areas of trade, Commerce and industry, through teaching research, and service, the college of Commerce is the dedicated to developing tomorrow's leaders managers, and professionals. In the initial stages, it had a limited objective.

Continuous supply of quality manpower is essential for the growth of the industry sector. The post independent India witnessed an era of nation building through the process of industrial reconstruction. This necessitated the skilled manpower to manage the process of industrial reconstruction and the rapidly growing trade and commerce. However, over the years, there has been a fundamental shift in the very approach of commerce education, from a professional to a theoretical education with a quantum jump in business scenario, there is a need to redefine the commerce education in the changing scenario and strengthen it further. This process of strengthening should, however begin from the scratch so that the grand structure of commerce education can sustain itself steadily in this highly volatile business environment. Commerce Education is therefore transforming into a personalized industry, a developmental industry.

Today, the business world feels that the commerce graduates and post graduates lack in right kind of skills which are needed. Now the time has come to realize the mismatch between the product and the demand. We have to adopt market orientation to our products to make them saleable. There is an urgent need to overhaul the existing business education system to cope up with the dynamic world. The problems faced by the business graduate and postgraduate are of a great concern for the students academicians, business world and even for parents. The reasons are many and they are oriented towards classroom theoretical teaching, lack of the practical and work related skills, lack of communication skills parochial and not global in values and thinking, lack of base of information technology, etc. Against this background, an attempt is made

Dr. Adate Nagnath M.

in this volume to focus a light on the emerging challenges before business education and explore some measures to overcome the challenges.

Emerging trends in business education the world over :

Business education is experiencing changes and shifts in emphasis since the time it was introduced. Initially the frame work of the syllabus in commerce education was provided by economics. Then in USA, Commerce education was renamed business education with a view to providing greater flexibility and the broader perspective to human mind to cope with the growing complexity of business environment and it's rapidly changing character. With increasing market competition and growing organizational problems the emphasis now is more on managerial aspects of business. The proposed study intends analyse the Business Studies, syllabuses prescribed by different state Education Boards of India and being offered in different senior school and Business Courses being offered in undergraduate universities in the major English speaking counties of the west with the purpose of identifying the trend in business education the world over. This will facilitate a comparative analysis of the various courses of studies with the CBSE syllabus in Business studies under review.

Accountancy in turn, can also be restructured in terms of the underlying principles which form the base of the entire accounting work; their application to practical situation such as in sole trading firms, partnership firms, companies and so on.

With this background in view, given below is a list of emerging trends in modern business world which may guide practitioners educationists in reviewing the existing curriculum in Business Studies at school stage.

E-Commerce :

Now a day everyone is talking about e-commerce. Initially referring to 'electronic commerce now encompasses all aspects of business and market processes enabled by web technologies and currently intersects with education in at least three ways; as a separate educational topic; e-commerce principles are affecting many higher education transactions; third these changes are animating a growing interest by digital economy leaders both private and public sector in

Dr. Adate Nagnath M.

the nature and quality of education. Surrounding these issues are some intriguing and surprising connections that could reshape our thinking about education and commerce. E-commerce has a curious effect on educational enterprises, bringing pressure for change from the bottom, driven by student expectations and technical skills and from the top, from political and business leaders demanding the efficiency of e-commerce technologies. These forces affect administrative transactions as well as the power structure, allowing students to control their educational experience. E-commerce has brought to the educational enterprise students teaching each other. "Most learning about the development, integration and application of new technologies happens in dorms, campus computer labs, off-campus housing, coffee shops, etc. Students crave this frontline knowledge and have discovered that their energies are well spent exploring 'new' and 'old' e-commerce site, developers web sites, online tech hang-outs and discussion groups even publishing sites. E-commerce creates new opportunities for business; it also creates new opportunities for education and academics. It appears that there is tremendous potential for providing e-business education.

The term e-commerce refers to a business model that allows companies and individuals to buy and sell goods and services over the internet. E-commerce operates in four major market segments and can be conducted over computers, tablets smart phones and other smart devices. Nearly every imaginable product and services is available through e-commerce transactions including books, music, plane tickets and financial services such as stock investing and online banking. As such, it is considered a very disruptive technology.

The internet is an ideal delivery vehicle for providing business information. Internet is the international network of the computer that communicate with each other using a common language. With the help of online database management can take faster decision. Business is driven by how fast one makes decision. The internet has become one of the most productive ways for global leader to access current international business information whether we require country data, advice on the travelling international business statistics or news

Dr. Adate Nagnath M.

on international trade shows. On the web sales channel is available around the clock and around the world. Technological innovations do lead to increase in productivity and improvement quality and profitability.

References :

- 1) How digital is your business – by Karl Weber.
- 2) Multiple streams of internet income – by Robert G. Allen.
- 3) E-Business : Turning information into the knowledge into profit – by Bernard Liautuad.
- 4) F. M. & Tipu S.A.A. Emerging trends in management education in international business schools. J. Edu. Res. And Rev.
- 5) The complete E-commerce book; design, build and maintain a successful web-based business by Roya Mofazali.
- 6) Radical E; from GE to Eron lessons on how to rule the web – by Joel Kurtzman.
- 7) www.time.com
- 8) www.hostgater.com
- 9) www.graphinelmedia.com

Peer reviewed Journal

Impact Factor:7.265

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Referred Journal

April-2022 Volume-13 Issue-20

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Editor

Dr. M.N. Kolpuke

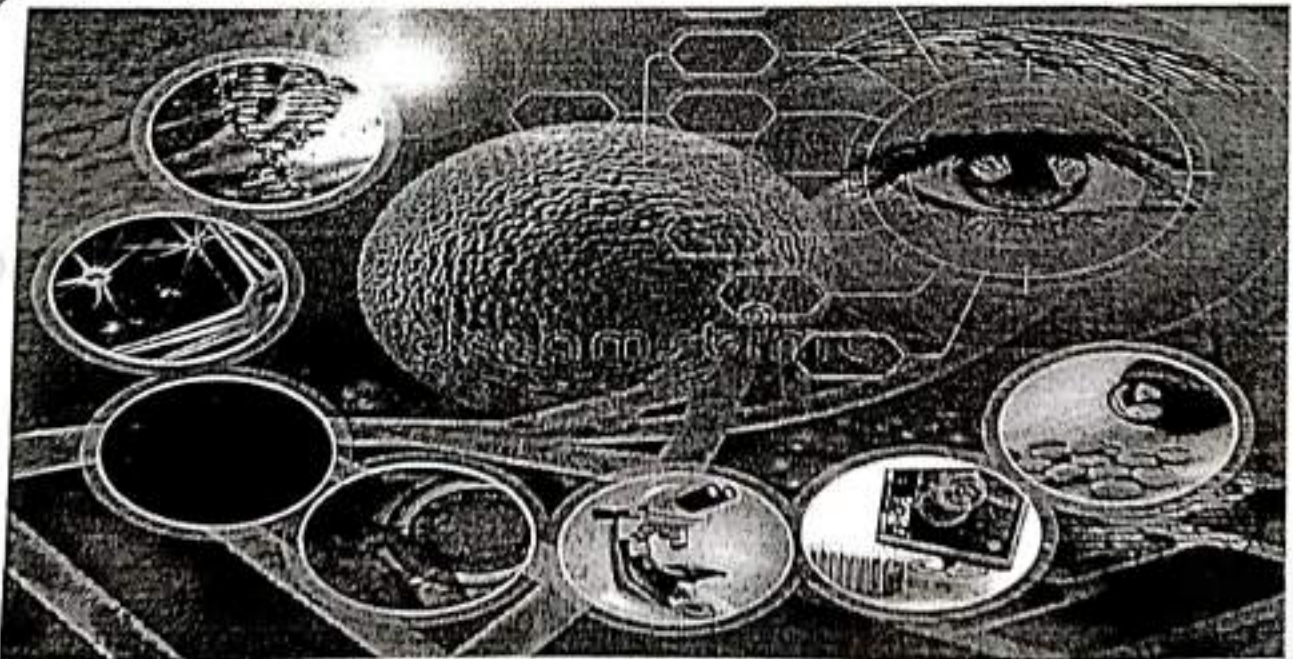
Principal,

Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga, Dist.
Latur

Dr. V.D. Satpute

Principal,

Late Ramesh Warpukar College, Sonpeth,
Dist. Parbhani

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

52	Impact Of Pandemic On Media And Entertainment Sector Dr. Vishal Parashram Varma	224-229
53	Yoga and exercise are the remedial measures to overcome stress among the students Dr. Vandana Phatale	230-231
54	Queer Students and Discrimination in Academia Anagh	232-233
55	Mobile Banking Services In Selected Public Sector Banks In Latur Dr. Nagnath M. Adate, Dr. Naresh V. Pinamkar	234-236
56	An Analysis on Export of Information Technology Enabled Services and Software from India Linni Wilson, Dr. E. Shirley Elizabeth	237-243
57	Optical and Structural Properties of Cadmium Sulphide (CdS) thin film by using spray techniques Mr. Kailash U. Shinde	244-249
58	Construction Of Physical Fitness Norms For 12 Mints Ran And Walk In High School Students Of Latur District Dr.Gopal L. Moghe	250-254
59	A Study on The Impact of Influencer Marketing on Gold Purchase In New Normal' Anukrishna P U, Sueha Silvester	255-258

Mobile Banking Services In Selected Public Sector Banks In Latur

Dr. Nagnath M. Adate¹ Dr. Naresh V. Pinamkar²

¹Head, Dept. of Commerce S. M. Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad
²Assistant Professor, Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga Dist. Latur (M.S.)

Introduction : Mobile communication devices are revolutionizing banking transactions over wireless network at the internet. To attract and retain customers, banks need to extend their full range services across a wide range of mobile wireless devices without having an impact on their current infrastructures and the delivery channels it currently supports. Wireless network mobile gateway, WAP (Wireless Markup Language) all play an important role in bringing mobile banking strategy to the market. Bank in today's market now offer e-banking strategy array of services and convenience. Banking sectors plays a vital role in economic development of the country.

Development of Public Sector Banks :

The central government entered the banking business with the nationalization of the imperial bank in 1955. A 60% stake was taken by the Reserve Bank of India and the new bank was named as the State Bank of India the seven other state banks became the subsidiaries of the new bank when nationalized on 19th July the next major nationalization of bank took place in 1969 when the government of India under PM Indira Gandhi. The total deposits in the banks nationalized in 1969 amounted to 50 crores.

Review of Literature:

Donner & Tellez (2008) concluded that the emergence of mobile banking affects various discussions in the developing world. First of all, it emphasizes on the manner in which the mobile banking unclear the productive and social spheres as they are generally affected by structural position of people. Secondly, the innovations in mobile banking must go hand-in-hand with the other capabilities as innovations crop up at unexpected places and events which could force to reconfigure the nuts and bolts of technology to the final users.

Sharma (2013) revealed that there is a significant variance in perception of the customers in which they are not satisfied with the public banks in terms of quality of services offered and with private banks in terms of cost of the services offered. So the former need to pull up their socks in order to improve their technology and offer variety of M-banking products the high quality service as per the customer fit and the latter needs to lower their cost, additionally they need to instruct and update their customers while offering new product or service.

Objectives of the Study :

1. To assess the level of customer satisfaction of the quality of services provided by public sector banks.
2. Find out the problems and prospects of security of mobile banking system.

Hypothesis to be tested :

1. H1-Mobile banking process is easier to the customers.
2. H0-Mobile banking process is not easier to the customers.

Research Methodology :

The present article is prepared using primary as well as secondary sources of data. The researcher has collected information from various sources like books, journals, reports etc.

Primary Data :

For the purpose of the study primary data were collected with help of the well-structured questionnaire, filed survey, interview with the customers.

Secondary Data :

Secondary data were collected from the government publications. Journals, published data, books, magazines, articles, banking websites, research studies and other relevant documents, various banks reports.

Sample Design :

The present study is related to public commercial bank in India and its selected branches for more convenient study. The sampling process approved for the study was convenience sampling for selected 5 public commercial bank in Latur. 15 branches of 5 public commercial bank are working satisfactory. For the present study primary data were collected from Latur.

Tools and Techniques : The data is classified, analyzed by using various statistical tools and techniques; the data is calculated with the help of SPSS technique. Various method is like weighted average method,

percentage analysis, co-relation regression analysis and chi-square test were used as per the requirement of the study.

Scope of the study :

A forward looking multichannel strategy will help to provide the flexibility ability required to incorporate the delivery channel of tomorrow. Market opportunity security and consumer decision making the E-payment propositions new trends smart card mobile banking, technology and security, SMS banking, etc. **Table No.1 : Distribution of Respondents as per sex wise**

Sr. No.	Particulars	No. of Respondents	Percentage
1.	Male	250	83.33
2.	Female	50	16.67
Total		300	100.00

Source : Field survey 2020-21.

Table No. 2 : Bank Provide Information to Customers about Mobile Banking Systems

Sr. No.	Particulars	No. of Respondents	Percentage
1.	Yes	225	75.00
2.	No	25	8.33
3.	Some Time	25	8.33
4.	Neutral	25	8.34
Total		300	100.00

Source : Field Survey 2020-21

Table No. 2 indicate that maximum 75.00 % respondents replied that yes about bank provide information of mobile banking systems 8.33% respondents replied that no and sometime about it and remaining 8.34 respondents replied that tes about it. The majority of respondents replied yes about bank provide information of mobile banking systems.

Hypothesis Testing 1 :

H1 : Mobile banking practices is easier to customers.

H0 : Mobile banking practices is not easier to customers.

Table No. 3 : Customers Opinion about core banking practices

Sr. No.	Particulars	No. Of Respondents	Percentage
1.	Good system	275	91.67
2.	Need to changes	25	8.33
3.	Neutral	00	0.00
Total		300	100.00

Source : Field Survey 2020-21.

Table No. 4 : Customers Opinion about Mobile Banking Systems

Sr. No.	Particulars	No. of Respondents	Percentage
1.	Excellent	250	83.33
2.	Good system	25	8.33
3.	Need to changes	10	3.33
4.	No better system	10	3.34
5.	Neutral	5	1.67
Total		300	100.00

Source : Field Survey 2020-21

Table No. 4 indicate that maximum 83.33 % respondents replied that excellent opinion about mobile banking system 8.33 % and 3.33 % respondents replied that good system and need to change opinion about it remaining both 3.34% and 1.67% respondents replied that no better system and neutral opinion about mobile banking system.

Table No. 5 : State Bank group provides optimum level services and facilities to the customers

Sr. No.	Particulars	No. of Respondents	Percentage
1.	Strongly satisfied	225	75.00
2.	Satisfied	50	16.67
3.	Satisfied	15	5.00
4.	Strongly satisfied	5	1.66
5.	Neutral	5	1.67

Total	300	100.00
--------------	------------	---------------

Source : Field Survey 2020-21

Conclusion :

Banks and the mobile service providers need to bring together a revolution in the field of mobile banking. It study find out that majority of respondents were male. Above study the majority of respondents replied yes about bank provide information of mobile banking systems and also opinion about mobile banking and practices and about services and facilities through mobile banking system currently innovations in the telecommunication have confirmed to be a bank for the banking sector and its customers one of these is mobile banking were customers interrelate which the bank through mobile phones and bank provide service like small message services, issue of check book fund transfer accounts details etc. currently approximately all the banks in the world have started providing their customers mobile banking services.

References :

1. Donner, J. And Tellez, C. (2008) Mobile banking and economic development : Linking adoption, impact and use, Asian Journal of Communication, Volume 18 – Issue 4.
2. Sharma, R. (2014) A comparative study of E-Banking in public and private sector banks (with special reference to SBI and HDFC bank) <http://hdl.handle.net/10603/22918>.
3. Talluru Shreeniwas and L. Venugopal Reddy (2006) Banking sector and human resources (changing scenario), Discovery Publication House, New Delhi, ISBN : 81-8356-048-2, P. 164, 330.
4. Rimpi Kumar (2010), Indian Banking Managing Transformation through Information Technology.
5. Vishal Geete (2011), Core banking comfort or hurde to customer (with special reference to SBI) Research Journal of social science and management, Vol. 1, No. 5, P. 214.
6. Saket Sinha, (2010), Global core banking, framework leader, IBM Global Banking Industry.
7. Raykhelkar, A. R. And Damji, B. H. (2013), Money, Banking and Finance, Vidhya Book Published, Aurangabad, ISBN : 978-93-81374-33-7, Pp. 105.

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Refereed Journal

December-2021 Volume-12 Issue-23

*Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr.
B. R. Ambedkar – Thoughts and works*

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102.

Editor

Mr. Shashikant Jadhwar

J.C. Principal,

Chhatrapati Shahu Mahavidyalaya,
Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India.

Executive Editor

Dr. Anant Narwade

Dr. Raghunath Ghadge

Mr. Anil Jagtap

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

December-2021 Volume-12 Issue-23

On

***Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and
Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works***

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Editor

Mr. Shashikant Jadhwar

I/C, Principal,
Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya,
Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor

Dr. Anant Narwade

Dr. Raghunath Ghadge

Mr. Anil Jagtap

EDITORIAL BOARD

Prof. R. L. Varma, Bhavnagar [Guj]
Dr. D. D. Sharma, Shimla [H.P.]
Dr. Abhinandan Nagra], Benglore[K]
Dr. Venn Telvedi, Indore[MP]
Dr. Chitra Ramanan Nani
Mumbai[MS]

Guyen Kim Anh, [Hanoi] Vietnam
Prof. Andrew Cherepanow, Detroit,
Michigan [USA]
Prof. S. N. Bharambe, Jalgaon[MS]
Dr. C. V. Rajeshwari, Postikana [AP]
Dr. S. T. Bhukan, Kblroda[MS]

Dr. R. K. Narkhedc, Nanded [MS]
Prof. B. P. Mishra, Aizawal [Mizoram]
Prin. L. N. Varma, Raipur [C. G.]
Prin. A. S. Kolhe Bhalod[MS]
Prof. Kaveri Dabholkar Bilaspur [C.G.]

Published by- Mr. Shashikant Jadhwar, I/C, Principal, Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला सक्षमीकरणविषयक विचार प्रा. डॉ. देविदास मल्हारी शेठे	1-4
2	डॉ. भीमराव अम्बेडकर के विचारों की वर्तमान समय में प्रसंगिकता सरताज सिंह	5-9
3	छत्रपति शाहू महाराज का सामाजिक कार्य प्रा. जाधव जे. बी.	10-13
4	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलित कवितेवरील प्रभाव साईप्रसाद मधुकर पंडीत	14-17
5	महात्मा जोतीराव फुले यांचे मराठी साहित्यातील योगदान व्हासमने सुरेखा बसाप्पा	18-20
6	जलव्यवस्थापन : शिवकाल ते वर्तमान संदर्भ प्रा.डॉ. पी.आर. वाणी	21-24
7	राजर्षी शाहू महाराजांचे :- शेती विषयक कार्य लेफ्ट. डॉ. पावडे खोत्राजी वामनराव	25-27
8	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज एक थोर विचारवंत श्रीमती नाटकर संगीता शेषराव	28-33
9	महात्मा जोतीराव फुले यांचे शेती विषयक विचार प्रा. प्रकाश साहेबराव काळवणे	34-36
10	महात्मा ज्योतीराव फुले आणि स्त्रीशिक्षण : एक अभ्यास प्रा. डॉ. हनुमंत तुकाराम माने	37-39
11	राजर्षी शाहू महाराजांचे आर्थिक विचार- एक अभ्यास डॉ. एन. व्ही. होदलूरकर	40-45
12	डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांचा परामर्श डॉ. जाधव मीनाक्षी भास्कर	46-49
13	राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार आणि कार्य प्रा.डॉ. श्रद्धानंद बा. माने, डॉ. सुरेश चंद्रकांत मेहेत्रे	50-52
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषीविषयक विचार : एक अभ्यास प्रा. डॉ. अनंत नरवडे	53-56
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 'नदी जोड' संकल्पना व जलनिती आणि आजचे वास्तव एक भौगोलिक दृष्टिकोन प्रा. कळसकर मनिषा पट्टमाकर	57-61
16	महात्मा फुले यांचे शेती व शेतकरी विषयक विचारांचे विक्षेपनात्मक अध्ययन Dr. Subhash Taterao Pandit	62-65

17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा दलित कवितेवरील प्रभाव	प्रा. दुर्गा शरद भिसे.	66-70
18	सशक्त समाज निर्मितीसाठी राजर्षी शाहू महाराजांचे कार्य	प्रा. डॉ. पंडवळ व्ही. के.	71-73
19	महिला सक्षमीकरण या विषयावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार व कार्य : १४ एप्रिल १८९१ - १९५६	प्रा. गुंटे शिवकांता वैजनाथ	74-76
20	राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य	प्रा. डॉ. विलास भगवानराव भिल्लारे	77-78
21	महात्मा फुले, छत्रपती शाहू महाराज यांचे शिक्षणविषयक विचार:	प्रा. कविता किसनराव काटे	79-84
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री सबलीकरण विषयक दृष्टिकोन - एक नवा दृष्टिकोन	डॉ. संतोष बाबरे	85-88
23	महात्मा ज्योतिबा फुले : स्त्रियांचे उद्धारक	डॉ. वर्षा तात्यासाहेब सरवडे	89-91
24	महात्मा ज्योतिबा फुले समाज क्रांतीचे जनक	डॉ. नामानंद गौतम साठे	92-94
25	डॉ. बाबासाहेब दलित आंबेडकरांचे साहित्याला योगदान	दर्शना आर. घावडा	95-97
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही - एक चिंतन	प्रा. वैजनाथ स्वाती प्रकाशराव	98-99
27	महात्मा ज्योतिबा फुले - सत्यशोधक चळवळ एक सामाजिक क्रांती	डॉ. सुभाष लक्ष्मण म्हात्रे	100-102
28	महात्मा फुलेंचे श्रेणीविषयक विचार	डॉ. आढाव अनिता सदाशिव	103-107
29	समाजक्रांतीचे जनक : महात्मा ज्योतिराव फुले	डॉ. के. एस. खैरनार	108-110
30	भारतीय संविधाना समोरील आव्हाने व उपाय	डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे	111-116
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	डॉ. भागवत पांडुरंग ठाकूर	117-119
32	महार वतन आणि अस्पृश्यांची गुलामगिरी	डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव	120-124
33	विचारवंत आणि सुधारक छत्रपती शाहू महाराज	डॉ. खाडप संजय बाबुराव	125-127
34	महात्मा फुले : वाङ्मय आणि कार्य	प्रा. डॉ. देशमुख विभीषण	128-131

35	विचारवंत आणि सुधारक छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज	डॉ.एस.डी. सावंत	132-133
36	डॉ. आंबेडकरांचे राष्ट्रनिर्माणातील एक अभूतपूर्व कार्य— हिंदू कोड बिल	प्रा.डॉ. श्रीमती सुनिता कुरुडे	134-136
37	आंबेडकरवादी विचारधारा दलित विमर्श के संदर्भ में	डॉ दळवे सूर्यकांत माधवराव	137-138
38	राजर्षी शाहू महाराजांचे आर्थिक विचार	गोविंद रामराव काळे, प्रा डॉ दीपक एम भरती	139-143
39	महात्मा फुले यांच्या अखंड मधील पुरोगामी विचार	डॉ लोणे राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव	144-147
40	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलित साहित्याला योगदान	डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	148-152
41	महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य	प्रा डॉ एच टी सातपुते	153-155
42	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेती विषयक विचार व कार्य : एक भौगोलिक अभ्यास	प्रा.डॉ. सुभाष दत्त हुलपल्ले	156-158
43	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मराठी साहित्याला योगदान	श्री. दयानंद मनोहरराव राठोड	159-161
44	महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार	डॉ.पांडुरंग कागटे व डापळे	162-165
45	मानव प्रजातियोंका वर्गीकरण के आधार का भौगोलिक विवेचन	डॉ. शेख ए.आय	166-167
46	उस्मानाबाद जिल्ह्यातील सोयाबीन पीक प्रारूप : एक अभ्यास(इ.स.१९९१ ते २०११)	प्रा.डॉ.शिरमाळे महेबुबपाशा बाबुमीर्यो	168-172
47	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि संविधानवाद	प्रा. अभिमान अरुण डाणे	173-175
48	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार : एक अभ्यास	प्रा.डॉ.मैद बालासाहेब वैजनाथ	176-180
49	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा शेतकरी विषयक दृष्टीकोन	प्रा. डॉ. महावीर गायकवाड	181-183
50	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांचे कृषीसंबंधी विचार तथा धोरण.	श्री. शरद बाबुलाल खंडारे	184-187
51	विचारवंत आणि सुधारक छ. शाहू महाराज	प्रा.विनोद नामदेव साळुंखे	188-189
52	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे अस्पृश्यतानिवारण विषयक कार्य	प्रा. डॉ. चौधरी दत्तत्रय मल्हारी	190-191
53	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक लेखन	प्रा.तुषार भोसले	192-194

राजश्री शाहू महाराजांचे :- शेती विषयक कार्य

सेफ्ट. डॉ. पावडे सोब्राजी वामनराव

शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय कळंब, ता. कळंब, जी. उम्मानाबाद.

Email ID haribhauapawde123@gmail.com

प्रस्तावना :-

भारतात स्वातंत्र्यप्राप्ती पूर्वी अनेक लहान-मोठे संस्थानिक होते. यापैकी कोल्हापूरचे एक महाराष्ट्रातील संस्थान होते. या संस्थानाला 1894 साली शाहू महाराजांच्या रूपाने एक राजकीय नेतृत्व लाभले महाराजांनी आपल्या 1894 ते 1922 या राजकीय नेतृत्वाच्या कालखंडात शेतीविषयक अनेक कार्य केले. संस्थानातील सामान्य जनता हि मोठ्या प्रमाणात शेतीवरच अवलंबून आहे. हे महाराजांनी ओळखले होते जर या दारिद्र्यात घितपत पडलेल्या जनतेला बाहेर काढायचे असेल तर त्यांच्या शेतीविषयक सुधारणा घडवून आणणे आवश्यक आहे. असे त्यांना वाटत असे. आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगातही शेतीव्यवसाय हा सतत तोट्यातच चाललेला आहे, सततची नापिकी, कधी ओला दुष्काळ तर कधी कोरडा दुष्काळ अशा सतत कोणत्या ना कोणत्या दुष्काळाच्या झळा सामान्य जनतेला बसत असतात. यामुळे शेतकरी आत्महत्या सारखा मार्ग अवलंबत आहे. अशा कठीण परिस्थितीत व जनतेला शेती कडे आकर्षित करावयाचे असेल, तर राजश्री शाहू महाराजांचा शेती विषयक कार्याची माहिती करून घेणे गरजेचे आहे. असा अंदाज बांधून प्रस्तुत शोधनिबंधात राजश्री शाहू महाराजांच्या अनेक कार्य पैकी एक महत्त्वपूर्ण असणाऱ्या शेती विषयक कार्याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे:-

- 1) राजश्री शाहू महाराजांचे सिंचन विषयक कार्याचा आढावा घेणे. 2) राजश्री शाहू महाराजांच्या नव पीक लागवडीच्या प्रयोगाची तपासणी करणे.
- 3) शाहू महाराजांच्या शेतीविषयाला आधुनिकतेची जोड कशा प्रकारे दिली होती हे पाहणे.
- 4) शेती विषयक मदत करताना कोणत्याही परताव्याची अपेक्षा न घरणान्या शाहू महाराजांचा शेती विषयीची असणारी तळमळ पाहणे.

गृहितके:-

- 1) शाहू महाराजांनी शेती सिंचनासाठी विशेष प्रयत्न केले होते.
- 2) शाहू महाराजांनी शेतीत नव पीक लागवडीला प्रोत्साहन दिले होते.
- 3) शेती पिकाच्या संरक्षणासाठी शाहू महाराजांनी खबरदारी घेतली होती.
- 4) शाहूंनी शेतीतील नव अवजारे व बी-वियाणे औषधी यांचा वापर करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले होते.

राजश्री शाहू महाराजांचे शेती विषयक कार्य:

छत्रपती शाहू महाराज हे कृतिशील सुधारक होते राज्य रोहून प्रसंगी सामान्य जनतेला दिलेल्या वचनपूर्ती प्रमाणे, आपल्या राज्याचा मुख्य घटक असलेल्या शेती व शेतकरी वर्गाकडे त्यांनी विशेष असे, लक्ष पुरविले शेतीसाठी प्रमुख घटक असणाऱ्या पाण्यासाठी त्यांनी लक्ष दिले शेतीला मुबलक रित्या पाणीपुरवठा व्हावा, सिंचनासाठी पाण्याचा तुटवडा होणार नाही, यासाठी राज्यात अनेक लहान मोठ्या तलावाची नव्याने बांधणी केली राज्यात असणाऱ्या जुन्या तलावांच्या दुरुस्तीचे काम हाती घेतले. कच्च्या व पक्क्या विहिरीची निर्मिती करून पाण्याची साठवणूक करण्यासाठी अनेक सुविधा तयार केल्या, याचबरोबर ज्या भागात वारंवार दुष्काळ पडतो अशा दुष्काळग्रस्त भागात कायमस्वरूपी मदत व्हावी यासाठी त्यांनी आपल्या राज्यातील सन 1902 मध्ये महत्त्वपूर्ण असे पाटबंधारे धोरण जाहीर केले. पाटबंधारे खाते निर्माण करून त्यावर खास इरिगेशनच ऑफिसर ची नेमणूक केली. एवढ्यावर न थांबता महाराजांनी आपल्या राज्यात जल धोरण आखण्यासाठी प्रत्येक गाव गावची जलव्यवस्थापणाच्या व पाटबंधारे निर्मितीच्या

दृष्टीने तपशिलवार व बारकाईने पाहणी करण्यात आली. १ अशाप्रकारे राजथी ने शेतीसाठी पाण्याचे महत्त्व ओळखून पाण्याकडे विशेष लक्ष दिल्याचे दिसून येते.

शेतीसाठी पाणीपुरवठा बरोबरच शाहू महाराजांनी परंपरागत शेती व्यतिरिक्त शेतात नवीन पीक लागवड व्हावी याकडेही लक्ष देण्यास सुरुवात केली. या नव-पीक लागवडीमध्ये लक्षणीय प्रयोग म्हणजे कॉफी व चाहा लागवडी होय. दक्षिण भारतात व संस्थानातील असणारा बोंगराळ भाग, तेथील भूमी व हवामान परिस्थिती पाहून महाराजांनी प्रारंभिक कॉफीच्या एक हजार झाडांच्या रूपाची लागवड मैसुरी पद्धतीने आपल्या राज्यात केली. पुढे नंतरच्या काळात कॉफीच्या उत्पादनात अत्यंत गतीने वाढत गेले. याशिवाय विविध नव लागवडीचे प्रयोग करताना यापासून उत्पादना बरोबरच आपल्या राज्यातील लोकांना रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध व्हाव्यात असा त्यांचा एक दृष्टिकोन होता. रेशीम वेत दोडे, कोको, रबर, ताग, अंबाडी लाव, शिंगाडा, टपीओका, काबोडिया, कापूर इत्यादी अनेक रोखे उत्पादन देणाऱ्या पिकांच्या बाबतीत ही त्यांनी आपल्या राज्यात आणि अनेक नव प्रयोग करून त्यांची लागवड वाढविली. या झाडांची रोपे जास्तीत जास्त तयार व्हावीत म्हणून अनेक बागा राज्यात जोपासल्या गेल्या. या बागांमध्ये हिरदा, जांभूळ, काजू, साग, अंबा, मोह, फणस इत्यादी झाडांची बाग तयार करण्यात येत होते. याच बरोबर निलगिरी होऊन औषध वनस्पती, बंगलोरहून रबर आणि कोको सन्तूनपूरच्या बॉटनिकल गार्डन मधून मोलेबान प्रतीचे लाकूड, कांया व्हॅली मधून चहाची बी आणून त्यांची मोठ्या प्रमाणात आपल्या राज्यात लागवड करण्याचे प्रयत्न शाहू महाराजांनी केले. ते नव पिकांच्या लागवडी क्षेत्राची वाढ करूनच थांबले नाही, तर त्यांनी शेती चांगल्या प्रमाणात पिकली आणि या पिकलेल्या पिकांचे संरक्षण चांगल्या प्रकारे झाले नाहीतर, शेतीतील पिकलेले हे पीक हाताला आलेले असतानाही ते शेतकऱ्याला गमावून बसावे लागते, हे ओळखून राजथी शाहू महाराजांनी या शेतात पिकलेल्या पिकांच्या संरक्षणासाठी ही अनेक उपाय योजना केल्या, होत्या पिकांची नासाडी करणाऱ्या पशूंना ठार मारण्यासाठी त्यांनी खेड्यातील अधिकाऱ्यांना हुकूम करून, त्यांना शेतीची नासाडी करणाऱ्या डुकरांना लोकांच्या मदतीने ठार मारण्यास सांगितले, संस्थानातून त्यांना बंदुकी देण्यात आले. आणि या शस्त्राळांची जबाबदारी पाटलांवर सोपविण्यात आली, दुष्काळाचा सामना करण्यासाठी तसेच शेतीमालाची साठवणूक करण्यासाठी शाहू महाराजांनी सहकारी कोठार निर्मितीस प्रोत्साहन दिले. 3 अशाप्रकारे शाहू महाराजांनी वेगवेगळ्या नवपीक लागवडीबरोबरच त्यांच्या संरक्षणासाठीच्या उपाय योजना कडे ही, विशेष लक्ष देऊन उत्पादन झालेल्या उत्पादनाची योग्य प्रकारे साठवणूक करता येईल याकडेही स्वतः जातीने लक्ष दिल्याचे दिसून येते. राजथी शाहू महाराजांनी शेतीसाठी लागणारे सुधारित अवजारे, बी-बियाणे, रासायनिक छते आणि आधुनिक मशागतीच्या पद्धती, यांचे ज्ञान व प्रशिक्षण देण्यासाठी खास आशा शेती अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका केल्या होत्या, शेतकरी वर्गास आधुनिक शेतीची गोडी लागवी म्हणून, संस्थानात महालक्ष्मी रथोत्सव, ज्योतिबा यात्रा अशा प्रसंगी 'शेतकी प्रदर्शने' भरविली जाऊ लागली, अशा शेतकी प्रदर्शनातून आधुनिक शेतीची साधने, उत्कृष्ट उत्पादनाच्या धान्याचे नमुने, माहितीपत्रके आदींची मांडणी केलेली असे त्याचबरोबर उत्तम पैदाशीच्या जनावरांचे प्रदर्शन भरविले जाईल. काही प्रसंगी या शेतकी प्रदर्शना बरोबर आपल्या प्रजे मध्ये विशेष शेतकरी वर्ग मोठ्या संख्येने अशा प्रदर्शनाकडे आकर्षित जावा म्हणून, त्या सोबत कुस्त्यांच्या दंगलीत, मर्दानी खेळांचे सामने, हत्तीच्या झुंजी यासारख्या करमणुकीचे कार्यक्रम आयोजित केले जात. 4 महाराजांनी शेतीसाठी आधुनिक पद्धतीची गरज ओळखून त्याची सांगड शेतीव्यवसायाला घालण्याचा सतत प्रयत्न केला होता. याचे एक उदाहरण पुढील प्रमाणे, जगात पहिले महायुद्ध सुरू झाल्याने त्याचा परिणाम व्यापार- कारखानदारी व कृषी या क्षेत्रावरही दिसून येऊ लागला. सहाजिकच युद्धाची झळ जगाबरोबर भारतातील उद्योगधंदे- कारखाने व कृषी यांनाही बसू लागली. या काळात देशात उभे असणारे उद्योग-कारखाने बंद पडण्याच्या उंबरठ्यावर येऊन थांबली होती. याचे कारण म्हणजे भारत देशा अंतर्गत चालणाऱ्या या उद्योगधंद्यासाठी व कारखान्यासाठी लागणारा कच्चा माल हा ब्रिटिशांच्या कृपा दृष्टी वर व मदतीवर अवलंबून होता. पण ब्रिटिश पहिल्या महायुद्धात गुंतल्यामुळे ही आयात थांबली, याचा परिणाम इतर उद्योग धंदा बरोबर, सांगली जिल्ह्यातील तासगाव तालुक्यातील किलॉस्करवाडी या ठिकाणी किलॉस्करांनी जो शेतीसाठी नांगर लागतो, त्या नांगराचे फाळ तयार करण्यासाठी एक कारखाना उभा

केला होता. पण सन 1916 दरम्यान फळ निर्मितीसाठी जे लोखंड लागत होते. त्याची इंग्लंडहून जी आयात येत होती, ती पूर्णपणे थांबली होती. त्यामुळे कारखाना बंद पडण्याच्या मार्गावर आला, यावेळी किलॉस्कर कारखान्यातील शंकररावांनी कोल्हापूरच्या टेक्निकल स्कूलचे सुप्रीटेडन यस. व्ही. काटे यांच्याशी संपर्क साधून कोल्हापूर संस्थानातील किल्ल्यावर ज्या जुना तोफा गंजत पडल्या होत्या, त्या मिळविण्याचा प्रयत्न सुरू केला .त्यासाठी म्हणून ही सर्व मंडळी राजश्री शाहू महाराजांना भेटण्यासाठी नवीन राजवाऱ्यावर आली "किलॉस्करकडची माणसे आली आहेत"बापूसाहेबांनी महाराजांना परिचय करून दिला "काय काम काढले?" महाराजांनी प्रतिप्रश्न केला . आपल्या किल्ल्या वरील तोफा हवे आहेत," ते आणि कशासाठी" शंकरराव कडे पाहतच महाराज उद्गारले, युद्ध सुरू झाल्यामुळे लोखंड मिळत नाही म्हणून नांगर बनविण्यासाठी त्यांना तोफा हव्यात ,असं होय',शेतकऱ्यांच्या उपयोगी जर त्या तोफा पडत असतील तर त्यांना छऱा 5 या प्रसंगावरून लक्षात येते की शेतीसाठी सहाय्य करण्यासाठी शाहू महाराज सदैव तत्पर होते, वेळ प्रसंगी कोणत्याही परताऱ्याची अपेक्षा न करता शेती उपयोगी फाळ बनवणाऱ्या किलॉस्कर यांना तोफा त्यांनी देऊन टाकल्या. छत्रपती राजश्री शाहू महाराजांनी संस्थानातील जनतेचा सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून, शेती ,उद्योगधंदे व व्यापार याकडे विशेष लक्ष दिले, त्याच बरोबर आपल्या संस्थानातील शेती ला नियमित व मुबलक पाणीपुरवठा व्हावा ,म्हणून राधानगरी धरणाची योजना राबवली होती .कोल्हापूर येथे गुळाची बाजारपेठ सुरू केली. सन 1897 मध्ये कोल्हापूर संस्थानात भयंकर दुष्काळ पडला होता दुष्काळात गरीब शेतकऱ्यांना स्वतःची जनावरे सांभाळण्यासाठी सरकारी तिजोरीतून खर्चाची तरतूद करून व्यवस्था लावण्यात आली होती. महाराजांनी सामान्य शेतकऱ्यांची सावकारी जाचातून मुक्तता करण्यासाठी अनेक योजना आखल्या होत्या. ज्या शेतकऱ्यांच्या जमिनी सावकाराकडे गहाण होत्या, त्यांना कर्ज उपलब्ध करून दिले व जमिनी सोडवण्यास मदत केली. 6 शाहू महाराजांनी राज्यातील शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी कधी मागे पुढे पाहिले नाही.

सारांश :

छत्रपती शाहू महाराज हे एक कर्ते सुधारक होते. त्यांनी आपल्या संस्थानातील शेतीविषयक अनेक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सर्वत्वपरीने प्रयत्न केले .यामध्ये शेतीसाठी पाण्याचे महत्त्व ओळखून त्यांनी शेतीला मुबलक व नियमित पाणी मिळावे ,यासाठी जुन्या तलावांची ,विहिरींची दुरुस्ती केली .नवीन विहिरी, तलाव खोदले शेतीचे उत्पादन वाढविले यासाठी नवनवीन उत्पादन देणारे पीकांची लागवड करण्यास प्रोत्साहन दिले .पीकांचे संरक्षण व जतन व्हावे यासाठी सतत दक्ष राहिले ,या उत्पादनाच्या साठवणीसाठी धान्य कोठार निर्मिली. शेतीला आधुनिकतेची जोड मिळावी यासाठी विशेष प्रयत्न केले एकंदरीत राजश्री शाहू महाराजांनी शेतीचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी सतत प्रयत्न केले व त्यासाठी आपल्या संस्थानाच्या तिजोरीत सतत खुली ठेवली.

संदर्भसूची :

1. संपादक प्रा. आर.टी राठोड ; राजश्री शाहू महाराज:सामाजिक सुधारणा व सद्यस्थिती अरुणा प्रकाशन, लातूर, 2017.[पृष्ठ क्र. 277]
2. संपादक प्रा.डॉक्टरअशोकनाईकवाडे; राजश्रीछत्रपतीशाहूमहाराज विद्याभारती प्रकाशन, लातूर. 2012 [पृष्ठ क्रमांक 84]
3. संपादकडॉ. आर.एन.करपे ; राजश्री शाहू महाराज आणि वर्तमान काळातील संदर्भ चिन्मयप्रकाशन,औरंगाबाद.2012 [पृष्ठ क्रमांक 141]
4. डॉ.जयसिंगरावपवार; राजश्रीशाहूछत्रपतीजीवनवकार्यमहाराष्ट्रइतिहासप्रबोधनी,कोल्हापूर.2012 [पृष्ठ क्रमांक 143]
5. नानासाहेबसाळुंखे; शाहूच्याआठवणीवृषालीप्रकाशन,कोल्हापुर.2008 [पृष्ठ क्रमांक111]
6. अरुणनवले;भारतीयक्रांतिकारकआणिसमाजसुधारक साकेत प्रकाशन, पुणे' 2019 [पृष्ठ क्रमांक 175]

यशवंतराव चव्हाण व सहकार चळवळ

लेफ्ट. डॉ. पावडे खोब्राजी वामनराव

शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब, ता. कळंब, जि. उस्मानाबाद.

प्रस्तावना

यशवंतराव चव्हाण यांचा जन्म सांगली जिल्ह्याच्या खानापूर या तालुक्यातील देवराट्टे या अगरी लहानशा खेडेगावांमध्ये झाला होता. त्यांच्या वडिलांचे नाव बळवंतराव होते, विलाबाई ह्या त्यांच्या आई होते. सामान्य कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला असला तरी ते स्वकर्तृत्वाने मोठे होत गेले. संयुक्त महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री, महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री, देशाचे पंतप्रधान अशा विविध पदांवर ते स्वः सामर्थ्याने विराजमान झाले. त्यांनी राजकीय क्षेत्रात स्वतःचा वेगळा असा ठसा उमटविला, राजकारणात राहून देशील त्यांनी आपले वेगळेपण व छंद उपासने, त्यामुळे ते माधुसूधीचे एक मुर्तिमंत प्रतीक म्हणून ओळखल्या जातात. आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये यशवंतराव चव्हाण यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. नव्हे आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार म्हणून त्यांना संबोधल्या जाते. सर्वसामान्यांच्या जनकल्याणाने भान ठेवून त्यांनी विविध क्षेत्रात काम केले. अष्टपैतू व्यक्तिमत्त्व असलेल्या यशवंतराव चव्हाणांनी सहकार क्षेत्रत आपल्या काव्याने, विचाराने, वी ठसा उमटविला आहे. त्या सहकार चळवळीवर प्रस्तुत शोधनिबंधात तुम प्रकाश टाकला गेला आहे. यासाठी दुयाम साधनांचा आधार घेतला आहे.

यशवंतराव व सहकार चळवळ:-

सहकार चळवळीतून उद्याच्या समृद्ध भारतासाठी विविध क्षेत्रात हील नेते व कार्यकर्त्यांची पिढी निर्माण होऊ शकते. म्हणूनच तदुद्ध सहकाऱी संस्था या समाजाची शक्तिी बिनविल्या पाहिजेत, असा यशवंतराव चव्हाण यांचा दृढ विश्वास होता. या विश्वासातून विविध सहकाऱी संस्थांच्या क्षेत्रांना मार्गदर्शन करणारे यशवंतराव चव्हाण हे राजकीय क्षेत्राबरोबरच, सहकार क्षेत्रातही दूरदृष्टीने नेते म्हणून ओळखले जातात. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर 1 मे 1960 रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. या राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी पदभार स्वीकारला व राजकीय, सामाजिक, सहकार, संस्कृतीक, क्षेत्रात लक्षणीय काम करून आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्प घडविण्यासाठीचा पाया रचून दिला. त्यांना त्यामुळेच 'आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार' म्हणून ओळखले जाते. यशवंतराव चव्हाण यांनी सहकार विषयक महाराष्ट्र सहकाऱी संस्था कायदा 1960 आणि महाराष्ट्र सहकाऱी संस्था नियम 1961 हे, कायदे व नियम अस्तित्वात आणून त्या कायद्याची व नियमांची प्रत्यक्ष 26 जानेवारी 1962 पासून राज्यात अंमलबजावणी सुरु केली. 1960 हे साल सहकाऱी चळवळीला कलाटणी देणारे. हे विधेयक नागपूरच्या अधिवेशनात मुख्यमंत्री असताना मांडले. ते संमत करून घेतले, तसेच त्याची पुढे प्रत्यक्ष अंमलबजावणीही सुरु केली. त्यामुळे सहकार चळवळीच्या आदीच्या काळातील इतिहासाचा वेगळीच कलाटणी मिळाली. तसेच महाराष्ट्रातील आर्थिक विकासाचा पाया भक्कम करण्याची तरतूदही या विधेयक मध्ये होती. जसे महत्वपूर्ण विधेयक पास करणारे महाराष्ट्र हे राज्य देशपातळीवर पहिले ठरले. याचे वेळ यशवंतराव चव्हाण यांना घ्यावे लागेल. यशवंतराव चव्हाणांनी फक्त सहकार कायद्याचे बनविले नाही, तर त्यांना शासनाची सर्व शक्ती सहकाऱी औद्योगिक प्रकल्पांच्या पारीशी उभी केली. सहकाऱी कारखानदागीला मदत करण्यासाठी जी मंत्री समिती होती, तिचे अध्यक्ष स्थान त्यांनी स्वतः स्वीकारले, आर्थिक महामंडळाकडून सहकाऱी साखर कारखान्या साठी नियमित वेळेत कर्ज पुरवठा व्हावा, या सहकाऱी कारखानदागी कर्जासाठी जर्जी पडल्यास राज्य शासनाने जामीनदार रहावे, भारत सरकारकडून अशा सहकाऱी प्रकल्पांना परवाने मिळावेत म्हणून राज्य शासनाने पाठपुरावा करावा, राष्ट्रीय योजनात सहकाऱी क्षेत्राचा समावेश व्हावा, यासाठी यशवंतराव चव्हाणांनी अनेक विधी प्रयत्न केले गेल्याचे दिसून येते.

यशवंतराव चव्हाणांनी आपल्या कार्यकाळात जाणीवपूर्वक सहकार चळवळीला नवी उर्जितवस्था दिली. राजकारणात सक्रिय असणाऱ्या नेत्या- कार्यकर्त्यांना सहकार चळवळ, हे एक महत्वाचे माध्यम प्राप्त झाले, त्याचा परिणाम म्हणून महाराष्ट्रात सहकाऱी साखर कारखान्यांची संख्या वाढत गेली. त्याच बरोबर ग्रामीण भागात इतर ही सहकाऱी संस्था स्थापन करण्यात आल्या, याचे कारण म्हणजे शेतीमालावर प्रक्रिया करणाऱी कारखानदागी मोठ्या प्रमाणात सामान्य जनतेच्या भारीदागिने निर्माण झाल्याशिवाय, देशाच्या आधुनिकीकरणाला ही वेग देता येणार नाही व शेतात उत्पादन केलेल्या कच्च्यामाल विकणाऱ्या शेतकऱ्यांची दलालांकडून होणाऱी पिळवणूक थांबविता येणार नाही. तसेच शेतीमालाला बाजरी किंमत मिळवून देणे शक्य होणार नाही, या विषयाच्या स्पष्ट कल्पना यशवंतराव चव्हाणांना होत्या. म्हणूनच त्यांनी महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील सहकार कारखानदागीला प्रशासकीय पातळीवर पोसाहून देण्याचे मूलभूत स्वरूपाचे निर्णय घेतले. त्याचा परिणाम म्हणून महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात सहकाऱी कारखाने, सूतगिरणी, कापड कारखाने, तेल गाळणे, फळ प्रक्रिया उद्योग, शेतीमाल प्रक्रिया उद्योग, कुकटपालन, खत वियाणे वाटप संस्था, अशा विविध सहकाऱी तत्त्वावर चालणाऱ्या उद्योगांना गरी मिळाली. या सहकाऱी

संस्थांना कर्ज पुरवठ्याची रीय, सहकारी बँक, भूविकास बँक मार्फत करण्यात येऊ लागली. यशवंतराव चव्हाण यांच्या काळातील महाराष्ट्रातील सरकारने १८ सहकारी साखर कारखान्यांची प्रथम नोंद करून सहकार क्षेत्रातील नवा विक्रम केला. या स्थापन केलेल्या सहकारी संस्थांमुळे ज्या विविध समस्या होत्या तर नमूद वेळापत्राप्रमाणे तट पुजे अर्थ साहाय्यता, नवकर शहाची मजमाणी, अल्पवय नाभ, या व इतर अनेक अडचणी होडवण्यात यशवंतराव चव्हाण यांनी सातत्याने प्रयत्न केला. त्यामुळे महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून जे सहकारी उद्योग सुरू झाले. त्यामुळे महाराष्ट्रात ग्रामीण भागातून नोकरी, मजुरी उपलब्ध झाली. त्याचबरोबर महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील समाज रीत ब्रह्मण्यासाठी नोकरीनिमित्ताने शहराकडे धाव घेत होता. ही मोठ्या प्रमाणात या सहकारी उद्योगांमुळे ग्रामीण भागात थांबला. यशवंतराव चव्हाण यांनी सुरू केलेल्या या सहकारी चळवळीमुळे महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील सामान्य जनता, शेतकरी, कामगार यांना स्वतःच्या विकासाची रीय दिशा मिळाली. असे म्हटले तर पाचवे ठरू नये.

यशवंतराव चव्हाणांनी उद्योगधंद्यांना सहकारी चळवळीची वगडले नाही, तर त्यांनी शेती व्यवसाय यातही सहकारी तत्वाचा स्वीकार केला जावा असे मत मांडले. शेतकऱ्यांची एकत्र काम करून सध्याच्या परिस्थितीवर मात करायी म्हणजे एकत्र येऊन शेती करायी, अशी सूचना यशवंतराव चव्हाण करतात अधिक धान्योत्पादन करून स्वतःची व राष्ट्राचे हित साधले जाईल, असे त्यांना वाटते. सहकारी शेती म्हणजे खंडेपणा बरी करी म्हणून सेवा सहकारी सोसायटी ची स्थापना करायी व जमीन मालकांची संयुक्त मालकी असलेली व त्यांच्या संयुक्त व्यवस्थेत घाली काम करणारी स्वयंस्फूर्त सहकारी शेती संस्था स्थापन करण्यात पार्थभूमी तयार होईल असे ते सांगतात. त्याचबरोबर असे दिवून येते की शेतीच्या प्रगतीसाठी यशवंतराव चव्हाणांनी शेती व्यवसाय सहकारी तत्वाची वगड देऊन, शेती व शेतकऱ्यांच्याउभारी या नवा मार्ग सांगितला. सर्वसामान्य माणूस व शेतकऱ्यांच्या प्रगतीची लक्ष्मणपणापासूनच जाहीर असलेल्या यशवंतराव चव्हाण यांनी सहकार चळवळ बलवान करण्यासाठी, त्यामध्ये सर्वसामान्य सभासदांना व शेतकऱ्यांना मत स्वातंत्र्य असावे, नोकऱ्यांनी मार्गाने ही चळवळ घेणे पाहिजे, यासाठीच नेहमी आग्रह धरला. शेतकऱ्यांना व्यवसायात अडचणी येऊ नयेत, यासाठी सहकार चळवळ ही कृती आणि शैक्षणिक अर्थव्यवस्थेच्या अधिष्ठान आहे, असे ठामपणे सांगतात. सामान्य शेतकऱ्यांची सावकारी पाशातून मुक्तता करून, त्यांना प्राथमिक मूलभूत गरजा भागवण्यासाठी उचित अर्थसाह्य मिळावे. त्यांची आर्थिक प्रगती साधली जावी, हा यशवंतराव चव्हाण यांच्या सहकारी चळवळीचा मुख्य उद्देश होता.

यशवंतराव चव्हाणांनी राबविलेल्या सहकारी संस्थेच्या धोरणावर, जेन्हा शहरी मध्यमवर्गीय, अन्वयात्मक व पत्रकार रीका करू लागले, तेन्हा ही रीका शहरी असूवेतून होते. असे ते म्हणतात, पण सत्तेची मतेदारी निर्माण करण्यापलिकडे या सहकारी संस्थांचा कल आही हे, ते करून करतात पुढे ते अशा अपेक्षा व्यक्त करतात कि या चळवळीचा उपयोग वारिष्ठ लढण्यासाठी, गोजगार वाढीसाठी व्हावा. या संस्थांनी, कीमंत शेतकऱ्यांच्या हातातील खेळणी बनु नये. त्यांनी कीमंताना अधिक कीमंत करू नये, संस्थेच्या विकासाची शाकीय विक्रिस्ता न्ही, राजकीय सत्तेचे नवे मतेदार या चळवळीतून निर्माण व्हाऊचे नसेल, तर एकापेक्षा अधिक सहकारी संस्थांचे मध्यवर्तीपद एकाच व्यक्तीकडे राहू नये, बोधीही व्यक्तीला रोन पेक्षा अधिक कार्य कलासाठी आपल्या पदा वर राहता येऊ नये. अशा प्रकारे यशवंतराव चव्हाण यांनी तत्कालीन काळात सहकारी संस्था च्या धोरणावर जी रीका होत होती, त्याला समर्पक उत्तर देऊन या रिकेतून जे प्रश्न निर्माण होऊ शकतात ते रोडविण्यानेमार्गी त्यांनी दाखवून दिला होते. यशवंतराव चव्हाण ही सहकारी कायद्याने सहकारी संस्थात नोकऱ्यांची पद्धती आणायी होती. त्यामुळेच पंचायत राज्य पद्धतीतून जसे, स्थानिक नेतृत्व पुढे आले, तसेच सहकारी संस्थेतून नेतृत्व पुढे येऊ लागली. आपल्या देशाच्या आर्थिक प्रगतीचे नेतृत्व करणारे जेते' या लेखा मध्ये डॉ. जे. फ. पाटील म्हणतात, सहकारी अर्थकारण यशवंतराव चव्हाण यांच्या विकासाच्या अर्थशास्त्र एक खुलीय देणगी आहे. त्यांनी महाराष्ट्र सहकारी कायदा 1960 मध्ये मंजूर केला. राज्यभर विन्हा केंद्रित सहकारी प्रशिक्षण केंद्र उभी केले. सहकारी संस्थांना सरकारी भांडवल आणि मार्गदर्शन देण्याची व्यवस्था केली. सहकारी पत, सहकारी पचन, सहकारी वाहतूक, सहकारी ग्राहक भांडारे, सहकारी श्रमिक संस्था तसेच सहकारी छेरीची विधी संघ असा एक सर्वस्पर्शी ग्रामीण विकासाचा वादळकारा तयार करण्यात यशवंतराव चव्हाण याने, पाचवून असे म्हणता, येईल की यशवंतराव चव्हाणांनी सहकारी संस्थेची चळवळ महाराष्ट्राच्या भूमीत उभारली, सहकाराची कास धरून आर्थिक प्रगतीचा मार्ग दाखविला, त्यामुळेच आजचा महाराष्ट्र सहकाराची कास धरून आर्थिक आपातीवर किमान सुस्थिर झालेला दिसतो.

सारांश

यशवंतराव चव्हाण सहकारी संस्थेची चळवळ महाराष्ट्राच्या भूमीत राबविली, तिच्या वाढीची पाया भरणी त्याचाच काळात झाली. या सहकारी संस्थांना कायद्याच्या चौकटीत बसविण्यासाठी 1960, 1961 मध्ये कायदे व नियम विषयी विधेयक मंजूर करून घेऊन, 1962 साली त्याची प्रयत्न अंमलबजावणी सुरू केली. त्यामुळे सहकारी संस्थांना शासनाचे बळ मिळून, त्यामध्ये सुद्धा नोकऱ्यांहीचे तत्व रुजवण्याचे काम त्यांनी केले. साखर कारखाने, गूतगिरणी अही संस्थांची उभारणी करून महाराष्ट्र व देशाच्या आर्थिक प्रगतीला गरी देण्याचे कार्य यशवंतराव चव्हाण यांनी केलेले. सर्वसामान्य जनतेची गरज लक्षात घेऊन त्यांनी सहकार धोरण राबविले. हे धोरण फक्त उद्योगधंद्यासाठी, कारखाने एवढ्यापुरतेच न ठेवता, शेतीला याची वगड देऊन ग्रामीण भागातून नोकरी गोजगार कसा उपलब्ध होईल, याकडे त्याने कटाक्षाने लक्ष दिले. या संस्थांना शासनाद्वारे आर्थिक पाठबळ देऊन, त्यांचा विकास साधण्यात यशवंतराव चव्हाणांचा वाटा महत्त्वपूर्ण होता. एकंदरीत सहकार चळवळ उभारणीला मार्गदर्शन, सहकार्य करून या चळवळीला उर्जितावस्था दिली. सहकारी चळवळीचा वाटचालीत, त्यांचे विचार या

सकळवीषया नेतृत्वाला,सागरातील रीपगृहा प्रमाणे भार्गवर्षक ठरलेल्या आहेत. असे डॉ.मा.प.मंगुडकर या ज्येष्ठ विचारवंताने यशवंतराव चव्हाणांच्या सहकारी सकळवी विधरी मत मांडले आहे.

संदर्भ सूची

- १) www. Maharashtra.nvnh.
- २) प्रा. शिवाजीराव देशमुख :- शैलीकर यशवंतराव,बौशल्या पब्लिकेशन,रोवापुर ,2009. पृष्ठ क्र.116.
- ३) संपादक, प्रा. उत्तर सूर्यवंशी:- मराठी मारीचे वैभव यशवंतराव चव्हाण समरणग्रंथ, सांगली प्रकाशन नांदेड,1989. पृष्ठ क्र.109.
- ४) किता पृष्ठ क्र.108.
- ५) उपरोक्त प्रा. शिवाजीराव देशमुख:- शैलीकर यशवंतराव पृष्ठ क्र.,117.
- ६) संपादक, प्रा. अशोक नाईकवाडे:- आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण , प्रकाशन देवगिरी महाविद्यालय औरंगाबाद, 2009. पृष्ठ क्र.124.
- ७) आरवादक ,केशव वसोकर:- साहाय्ये घारे एक अभ्यास यशवंतराव चव्हाण, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद,1991,पृष्ठ क्र.47 .
- ८) इन्व्यू इन्व्यू.
- ९) भारकर लक्ष्मण भोळे:- यशवंतराव चव्हाण राजकारण आणि साहित्य, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद,2004.पृष्ठ क्र.89.
- १०) bbc.com Maruthi/india-563.

ISSN : 0974-9065

प्रथम
अंक

इतिहास दर्पण ITIHAS DARPAN

विक्रमाब्ध २०७९, युगाब्ध ५१२४
जानेवारी २०२२

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना

इतिहास दर्पण

(यू.जी.सी. मानदण्ड)

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना भारतीय इतिहास और संस्कृति के क्षेत्र में कार्यरत राष्ट्रीय और अंतर्राष्ट्रीय विद्वतजनों का एक राष्ट्रव्यापी संगठन है जो भारतीय इतिहास, संस्कृति और परम्परा आदि के क्षेत्र में प्रमाणिक, तथ्यपरक तथा सर्वमान्य इतिहास लेखन तथा प्रकाशन की दिशा में कार्यरत है। भारतीय इतिहास में हो रहे नए-नए अनुसंधान और बदलते आयामों को समझने- समझाने हेतु योजना निरंतर संगोष्ठियों, परिचर्चाओं एवं विशेष व्याख्यानों का आयोजन देश के विभिन्न क्षेत्रों में करती रहती है। योजना इतिहास में हो रहे नए-नए अनुसंधानों और शिक्षा के जगत में उभर रहे नये-नये आयामों को प्रकाशित करने हेतु एक अर्धवार्षिक पत्रिका का प्रकाशन " इतिहास दर्पण" के नाम से करती है। इतिहास दर्पण देश - विदेश के प्रतिष्ठित संस्थानों और व्यक्तियों द्वारा सब्सक्राइब की जाती है। इतिहास दर्पण के प्रत्येक अंक ISSN 0974-3065 नंबर से प्रकाशित किया जाता है।

पत्रिका का नाम : इतिहास दर्पण

ISSN नंबर : इतिहास दर्पण का प्रत्येक अंक ISSN के साथ प्रकाशित किया जाता है।

प्रकाशन का स्वरूप : इतिहास दर्पण अर्धवार्षिक पत्रिका है जो वर्ष में दो बार नियमित रूप से प्रकाशित की जाती है। इसमें देश-विदेश के विभिन्न विद्वानों व शोधकर्ताओं से शोध पत्र आमंत्रित कर प्रकाशन से पूर्व उनका विधिवत समीक्षा (पीअर रिव्यू) कराया जाता है। यह पत्रिका मूलतः *हार्ड फॉर्म* तथा बाद में पी. डी. एफ. की जाती है।

काल-चक्र : यह वर्ष में दो बार प्रकाशित की जाती है।

प्रकाशक, शहर और राष्ट्र: इतिहास दर्पण, अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना द्वारा प्रकाशित की जाती है। इसका मुख्यालय नई दिल्ली, भारत में स्थापित है।

मानदंड/क्राइटेरिया : इतिहास दर्पण के लिए इतिहास संकलन योजना की वेबसाइट <http://www.abisy.org/> के अंतर्गत एक पृथक वेब लिंक है जहां इतिहास दर्पण से सम्बंधित सभी जानकारी उपलब्ध है।

विधिवत समीक्षा (पीअर रिव्यू) : अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना, इतिहास दर्पण में प्रकाशित होने वाले लेखों का प्रकाशन से पूर्व विधिवत समीक्षा (पीअर रिव्यू) करने की नीति पर अमल करती है। समीक्षा समिति प्रत्येक लेख में प्रकाशन सम्बन्धी मानकों को निर्धारित करने में महत्वपूर्ण भूमिका अदा करती है। इतिहास संकलन योजना के पास जब कोई शोध पत्र आता है तो सबसे पहले इतिहास संकलन योजना के अंतर्गत बनी प्रकाशन सम्बन्धी समिति प्राथमिक तौर पर शोध पत्रों का चुनाव करती है। इसके पश्चात् प्रत्येक लेख/शोध पत्र को विशेषज्ञ की समीक्षा के लिए भेजा जाता है। विशेषज्ञ द्वारा अन्य पक्षों के साथ-साथ यह भी देखा जाता है कि लेख की विषय वस्तु मौलिक है तथा शोध प्रविधि दुरुस्त और वैज्ञानिक है। विशेषज्ञ के सुझावों और टीका-टिप्पणी के साथ वापस आने पर लेख को लेखक के परिमार्जन और अनुमोदन के लिए भेजा जाता है। लेखक के अनुमोदन के बाद ही प्रकाशन की प्रक्रिया को अंतिम रूप देने की ओर अग्रसर किया जाता है।

आचार-नीति (Ethics Policy) : इतिहास संकलन समिति निम्नलिखित आचार-सहिता पर अमल करती है।

- शोध पत्र मौलिक शोध पर आधारित होना चाहिए।
- रिसर्च के निष्कर्ष उस विषय पर उपलब्ध साहित्य में वृद्धि करता हो।
- शोध का उद्देश्य सम्बंधित विषय में आगे होने वाले अनुसंधान के लिए मार्ग प्रशस्त करना हो।

डेटाबेस इंडेक्स : योजना इस हेतु प्रयासरत है।

नियमितता : अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना नियमित रूप से वर्ष में दो बार "इतिहास दर्पण" का प्रकाशन करती है तथा अभी तक इस निरंतरता में कोई रुकावट नहीं आयी।

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शोधनिबंधाचे नाव	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
१	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे योगदान	प्रा. डॉ. सदाफुले डी. एल.	१-५
२	महाराष्ट्राचा कृषी विकास व यशवंतराव चव्हाण	डॉ. उर्मिला क्षीरसागर	६-१०
३	महाराष्ट्राच्या जडण-घडणीत महानुभाव पंथाचे योगदान	प्रा. डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे	११-१६
४	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील भालजी पेंढारकर यांचा सहभाग	प्रा. मनोज बबनराव देवकर	१७-२०
५	महाराष्ट्रातील शेतकरी व कामगार चळवळ स्थितीचे आकलन	प्रा. सचिन गोवर्धन कांबळे	२१-२६
६	महाराष्ट्रातील क्रांतीकारकांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	शेळके जगदीश भाऊसाहेब	२७-२९
७	छत्रपती राजर्षीशाहूंचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य	प्रा. डॉ. गोर्डे व्ही. एस.	३०-३५
८	स्वातंत्र्य संग्राम काळातील खानदेशातील घडामोडी	रश्मी (सरला भिरूड)	३६-४१
९	खानदेशातील सतीप्रथा : एक मीमांसा	प्रा. डॉ. आर. ए. चौधरी	४२-४८
१०	कंपनी सरकारकालीन खानदेशातील भिल्ल जमातींचा उठाव	प्रा. डॉ. आर. एस. पवार	४९-५६
११	महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	विष्णू रघुनाथ हेलुडे	५७-६१
१२	कामगार चळवळीचे ऐतिहासिक अध्ययन	प्रा. डॉ. रामभाऊ देवराव काशीद	६२-६६
१३	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील क्रांतीकारकांचे योगदान	प्रा. राजकुमार ज्ञानोबा चाटे	६७-७२
१४	सेनापती बापट यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	अशोक गीताराम काळे	७३-७७
१५	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सत्यशोधकीय मराठी नियतकालिकांची भूमिका	योगेश ज्ञानेश्वर शिंदे	७८-८२
१६	महाराष्ट्रातील इंग्रजी प्रशासकीय स्थैर्य प्राप्तीतील एलफिन्स्टन याची भूमिका	डॉ. भामे गणेश पंढरीनाथ	८३-८८

१७	जंगल सत्याग्रह :- सविनय कायदेभंग आंदोलनातील पर्व	लेफ्ट. डॉ. पावडे खोब्राजी वामनराव	८९-९३
१८	महाराष्ट्रातील धार्मिक, सामाजिक संस्था व व्यक्तींचे योगदान	प्रा. नंदू रामभाऊ जगदाळे	९४-९९
१९	स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळी	प्रा. दत्तात्रय प्रभूराव मुंडे	१००-१०५
२०	लोकमान्य टिळकांची भारतीय राष्ट्रवादाच्या जडणघडणीत वैचारिक भूमिका	डॉ. अभिलाषा राऊत	१०६-१११
२१	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महाराष्ट्रातील महिलांचे योगदान	डॉ. राजाराम रा पिंपळपल्ले	११२-११६
२२	गोवा मुक्ती चळवळ आणि अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पक्ष	डॉ. विधाटे गणेश शंकर	११७-१२५
२३	महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	डॉ. अमोल गंगणे	१२६-१३०
२४	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात स्त्रीयांचे योगदान	प्रा. राजश्री गुणाजीराव भोपाळे	१३१-१४०
२५	श्री क्षेत्र नारायण गडावरील संतांच्या धार्मिक कार्याचा आढावा	राजकुमार सोनलाल जानवळे	१४१-१४६
२६	शिक्षणतज्ज्ञ ताराबाई मोडक आणि महाराष्ट्रातील पूर्वप्राथमिक शिक्षण चळवळ	डॉ. श्रीमती सरोदे स्वाती रामराव	१४७-१५४
२७	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील शेतकरी आणि कामगारांचे योगदान	श्री. भाऊराव महादेव देवकाते	१५५-१६३
२८	ब्रिटीशकालीन शेतकरी आंदोलन : एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप	प्रा. साळवे एस. आर.	१६४-१६९
२९	भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनातील अवंतिकाबाई गोखले यांचे योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. मृणाल गुलाबराव भोसले	१७०-१७५
३०	क्रांतिकारी चळवळीचे भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनातील योगदान	प्रा. डॉ. नारायण कारभारी म्हस्के	१७६-१८०
३१	१९३८ चा सत्याग्रह व परभणी जिल्हा	प्रा. डॉ. उध्दव उमाजी राऊत	१८१-१८३
३२	१८५७ चे स्वातंत्र्यसमर आणि महाराष्ट्र	प्रा. शिंदे ज्योती अर्जुन	१८४-१९०
३३	हरताळ, मीठाचा सत्याग्रह आणि जंगल सत्याग्रह चळवळीत पूर्व खानदेशचा सहभाग - एक दृष्टीक्षेप	डॉ. रमेश धनराज जाधव	१९१-१९९
३४	आद्यक्रांतिकारक उमाजीराजे नाईक यांचे	डॉ. गिरीधर नागोराव सोमवंशी	२००-२०३

जंगल सत्याग्रह :- सविनय कायदेभंग आंदोलनातील पर्व

लेफ्ट. डॉ. पावडे खोब्राजी वामनराय
शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय
कळंब, ता. कळंब, जी. उस्मानाबाद.
मो. न. 9970798803, 9767939000.
Email ID haribhaupawde123@gmail.com

प्रस्तावना :-

ब्रिटिशांच्या जोखडातून भारतीयांची मुक्तता करण्यासाठी भारतात स्वातंत्र्य चळवळीचा आरंभ प्रारंभापासून झाला होता. या स्वातंत्र्य चळवळीचे प्रामुख्याने तीन कालखंड म्हळ्ये जातात, यामध्ये मवाळ, जहाल व गांधीयुग, या शिवाय क्रांतिकारकांच्या कार्याचाही उल्लेख प्रामुख्याने केला जातो. या स्वातंत्र्य चळवळीला लोकभिमुख बनविण्याचे, श्रेय हे महात्मा गांधी यांना दिले जाते. साधारणपणे 1920 सालच्या आसपास भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला महात्मा गांधींच्या रूपाने, विचाराने एक नवी दिशा मिळाली. व चळवळीला गती प्राप्त झाली. महात्मा गांधींनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध अहिंसक आंदोलनाचा पवित्रा घेतला होता. त्यामध्ये त्यांनी प्रामुख्याने लोकसहभागाला महत्त्व दिले होते. याचे फलित म्हणजे 1920 साली महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली ब्रिटिश सत्ता उखडून टाकण्यासाठी जी आंदोलन उभारले गेले, त्याला भारतातील सर्व घटकांनी उत्स्फूर्तपणे पाठिंबा देऊन असहकार आंदोलनात सहभाग नोंदविला. गांधीने या आंदोलनातून ब्रिटिश सत्तेला एक धक्काच दिला. पुढे गांधीने जे सविनय कायदेभंग आंदोलन उभे केले. ते भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील एक महत्त्वपूर्ण आंदोलन होते. भारतीयांवर ब्रिटिशांनी जी जुलमी, अत्याचारी, आर्थिक शोषण करणारी व्यवस्था लादली होती. त्या विरोधात जी लोक भावना तयार झाली होती. त्याला वाचा फोडण्यासाठी 1930 साली मिठाचा कायदा मोडून सविनय कायदे भंग आंदोलनाला सुरुवात केली. याच आंदोलनात, भारतातील सर्व घटकांनी सक्रिय सहभाग घेतला. महाराष्ट्रातून या आंदोलनाला भरपूर पाठिंबा मिळाला. या आंदोलनादरम्यान जंगल सत्याग्रह आंदोलन लोकांनी उभारून ब्रिटिश सरकारचे जंगल विषयक जे अन्याय करणारे कायदे होते. त्या विरुद्ध आवाज उठविला. या जंगल सत्याग्रहत सर्वांनी सहभाग नोंदवून शौर्य दाखविले होते. याचा परामर्श 'जंगल सत्याग्रह:- सविनय कायदेभंग आंदोलनातील पर्व' या शीर्षकाखाली प्रस्तुत शोधनिबंधातून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जंगल सत्याग्रह :-

भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखल्या जातो भारतातील जास्तीत जास्त लोकसमूह हा ग्रामीण भागात वास्तव्याला आहे. या ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोक समूहाला जगण्यासाठी , उदरनिर्वाहासाठी जमीन (शेती) जनावरे (पशुपक्षी) आणि जंगल (वनसंपदा) यातील जकारांची आवश्यकता असते. परंतु ब्रिटिशसत्ता दिशांकडून सन 1866 मध्ये जंगलावर नियंत्रण आणण्यासाठी अनेक बंधने घालावयास सुरुवात केली. मुख्य मोठे जंगले आणि छोटी जंगले अशी जंगलांची विभागणी करण्यात आली होती.तसेच ब्रिटिश शासना कडून आरक्षित करण्यात आलेल्या,जंगलात लोकांना गुरे चारण्या,झाडे तोडण्यास किंवा जनावरा साठी लागणारे गवत कापण्यास ,सक्त मनाई करण्यात आली होती. त्यामुळे विशेषता आदिवासी व जंगल परिसरात स्थानिक लोक समूहाला जाळण्यासाठी लाकूड, झाडांची वेगवेगळी फळे, औषधी वनस्पती अशा विविध लागणाऱ्या व अर्थार्जन करण्यासाठी उपयुक्त असणाऱ्या गोष्टी, वनसंरक्षकाची नजर चुकवून गोळा कराव्या लागत होत्या.या शासनाच्या जंगल संबंधीच्या कायद्यातील जाचक अटी, तरतुदीबद्दल लोकांमध्ये असंतोष पसरला होता. या असंतोषाला खऱ्या अर्थाने वाट मिळाली ती सविनय कायदे भंग आंदोलन दरम्यान. 1930च्या जुलैपासून मिठ कायद्याच्या विरोधा, प्रमाणे जंगल संबंधीचे कायदे मोडून सत्याग्रहाची मोहीम हाती घेण्याचा निर्णय झाला होता'.या सत्याग्रहाचे स्वरूप जंगलाविषयी ब्रिटिशांनी जी कायदे केली होती ते कायदेभंग करून, जंगलातील झाडे तोडणे ,आरक्षित जंगलात प्रवेश करणे होते. या सत्याग्रहासाठी एका समितीची स्थापना करण्यात आली होती. या समितीचे मुख्य कार्यालय अहमदनगर जिल्ह्यातील संगमनेर व अकोल हे तालुके योग्य आहेत असे समितीला वाटले होते. त्यामुळे या समितीचे मुख्य कार्यालय संघनेर येथे ठेवण्यात आले होते. रामकृष्ण,महाराज,लालजी पेंडसे,व श्रीपाद शंकर ,नवरे हे या जंगल सत्याग्रहाचे सूत्रधार म्हणून पुढे आले होते.²

सविनय कायदेभंग आंदोलनात मिठाचा कायदा मोडण्यासाठी जो सत्याग्रहाचा मार्ग अवलंबिला गेला. त्याप्रमाणे जंगल विषयक कायदे मोडण्यासाठी सत्याग्रहाचा मार्ग अवलंबण्याचे ठरले.जंगल सत्याग्रहातील एक गाजलेले ठिकाण म्हणजे चिरनेर हे ठिकाण रायगड जिल्ह्यातील उरण तालुक्यातील एक गाव आहे. या गावा व परिसरातील आदिवासी, शेतकरी हे मोठ्या प्रमाणात पारंपरिक शेती कसत होते, व जंगली संपदेच्या सहायने हे लोक आपले जीवन जगत होते परंतु ब्रिटिशांनी जंगल विषयक जे कायदे केले होते,त्याला विरोध म्हणून 25 सप्टेंबर 1930 रोजी इंग्रज राजवटी विरोध चिरनेर सह काळेबुसरे, मोठी,जुई,कोप्रोली, सोपटे, पाणदिवे,भोग, धाकटी, विधणे, दिघोडे आदी गावातील लोकांनी जंगलातील लाकडे तोडण्यास इंग्रज शासनाने विरोध केल्याने, शेतकरी, कातकरी वर्गाने काट्या, कोयते, कुन्हाड, विळा, आदी लाकडी ,लोखंडी अवजारे हातात घेऊन ,इंग्रजांचा जंगल कायदा मोडून ,जंगल सत्याग्रह घडवून आणला. या सत्याग्रह दरम्यान लोक घराघरातून रस्त्यावर आले होते.³ चिरनेर व परिसरामधील लोकांनी आपल्या जीवाची पर्वा न करता,जंगल सत्याग्रह करून इंग्रजांनी जंगल विषयक जी कायदे केली होती, त्या प्रति आपला रोष व्यक्त केला. या आंदोलनादरम्यान पनवेलच्या विमल

गुप्ता यांनी स्वतः नेतृत्व करत, स्त्रियांचे एक पथक चिरनेर च्या जंगलात सत्याग्रहासाठी नेले होते. या आंदोलनादरम्यान इंग्रज सरकारकडून गोळीबार करण्यात आला होता. या गोळीबारात 7 आंदोलक सत्याग्रहीने स्वतःच्या जीवाचे बलिदान दिले होते. या घटनेमुळे आंदोलनादरम्यान धुमक्षत्री होऊन एक वनरक्षक आणि तीन पोलीस कर्मचारीही तार झाले होते. या चौघांच्या खूणाबद्दल व दंगल घडविणे दरोडा घलने, यासारखे आंदोलकानवर गुन्हे दाखल करून, आंदोलकांना अटक करण्यात आली होती. त्यावेळी या अटक करण्यात आलेल्या सत्याग्रहींच्या खटल्यात मदत करणाऱ्यांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. पुढे हा खटला मागे घेण्यात यावा यासाठी खूप प्रयत्न करण्यात आले. त्यांचीचे फलित न्हाणून मुंबई सरकारने 4 डिसेंबर 1929 रोजी सर्वांना माफ केल्याने चिरनेर प्रकरणावर पडदा पडला. त्याचप्रमाणे सातारा जिल्ह्याने ही जंगल सत्याग्रहात छाप उमटविली होती. या जंगल सत्याग्रहात जिल्ह्यातील स्त्री-पुरुषांनी शौर्य गाजविले. जिल्ह्यातील बिळाशी गावाने जंगल सत्याग्रहात सहभागी होऊन जंगल कायद्याचा भंग करून जंगलातून एक झाड तोडून आणले आणि गावातील भर चौकात उभे केले. याची चाहूल पोलीसांना लागताच पोलीसांनी गावात शिरूर हे आंदोलन मोडीत काढण्याचा प्रयत्न केला. यादरम्यान राजाबाई कदम नावाच्या स्त्रीला पोलीसांनी बेदम मारहाण करत तिच्या हाती असलेला झेंडा खेचून घेण्याचा प्रयत्न केला. पण तिने तो झेंडा सोडला नाही. या बिळाशी येथील सत्याग्रहाचे नेतृत्व करणाऱ्या चरणकरा सकट 39 लोकांची पोलीसाने घरपकड केली होती.

नाशिक जिल्ह्यात डांग हा तर जंगलाचा प्रदेश, तेथील वास्तव्याला असणारे कोळी आणि ठक्कर हे आदिवासी लोक जंगल सत्याग्रहात मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाले त्यामुळे ब्रिटिश शासनाकडून त्यांच्यावर जो वनचराई कर लादला होता, तो कर त्यांच्याकडून वसूल करणे त्या ठिकाणी असणाऱ्या सरकारी नोकरांना अवघड होऊन लागले. तेथे स्थानिक सशस्त्र पोलीसांचा ही धक वाटेनासा झाला. समशेरपुर हे गाव तर जंगल सत्याग्रहामुळे गाजले, जख्खिन खून खटल्यात दोषी ठरवल्यानंतर सावरकर बंधू बरोबर अंदाजानात यमयातना भोगून आलेले वामन नारायण जोशी समशेरपुर येथे स्थायिक झाले होते. त्यांनाही या जंगल सत्याग्रहात सहभागी झाल्याचा आरोप ठेवून ब्रिटिशशासनाने त्यांना अटक केले. नाशिक जिल्ह्यातील सटाणा, बागलाण, कळवण ह्या तालुक्यातही जंगल सत्याग्रहाची व्यप्ती जास्त होती. बागलाणनातील सत्याग्रहाचे नेतृत्व दादासाहेब गद्रे, महंत, सितारामशास्त्री आणि लक्ष्मण शास्त्री जोशी यांनी केले होते. त्यांना जंगल सत्याग्रहासाठी कारावासही भोगावा लागला होता. बागलाण येथील सत्याग्रहात सुमारे दोनशे स्त्रियांनी सहभाग घेतला. तसेच या परिसरातील पकडलेल्या सत्याग्रहीना सोडण्यास भाग पाडण्यासाठी, टेंबा गावचा सुमारे 100 स्त्रियांनी पोलीसांना वेढा देऊन सत्याग्रहींना सोडण्यास भाग पाडले.

पुसद जि. यवतमाळ येथेही जंगल सत्याग्रह झाला. या सत्याग्रह चे नेतृत्व बापूजी अणे यांनी केले होते. 10 जुलै 1930 रोजी झालेल्या जंगल सत्याग्रहात 11 स्वयंसेवकांनी सहभाग

नोंदविला,होता. तसेच विदर्भातील दुर्गाबाई जोशी, खोपडे प्रतिमा ताई ओक, यांच्या नेतृत्वाखाली शेतकरी व आदिवासी स्त्रियांनी मोठ्या प्रमाणात सत्याग्रहात सहभाग घेतला होता.खानदेशात सहशे लोकांनी जंगल सत्याग्रह केला होता .त्यांना अटकही केली गेली होती बर्धा जिल्ह्यातही सत्याग्रह झाले होते.‘ अशा प्रकारे मिठाचा कायदा आणि जंगल बदलचा कायदा मोडण्याच्या कार्यक्रमांमुळे आधीच मंदीच्या लाटेमुळे गाजलेल्या शेतकऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणावर सत्याग्रह आंदोलनात सहभाग घेतला,तसा आधीच्या चळवळीत कधीही घेतला नव्हता.’

सारांश :-

महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यासाठी सरकारविरोधी आंदोलने झाली त्यात सविनय कायदेभंग आंदोलनाचा उल्लेख महत्त्वपूर्ण आंदोलन म्हणून केल्या जातो. या आंदोलना दरम्यान जंगल सत्याग्रह करण्यात आला. त्याला महाराष्ट्रात प्रबंड प्रतिसाद मिळाल्याचे दिसून येते. ब्रिटिश शासनाने वेगवेगळे कायदे करून स्थानिक लोकांना जंगल व जंगलातील साधन संपत्ती पासून दूर ठेवण्यासाठी जी कायदे केली होती. त्याविरोधात लोकांमध्ये असंतोष निर्माण झाला होता. तो जंगल सत्याग्रहाच्या रूपाने बाहेर पडला,जंगल सत्याग्रह कमी अधिक प्रमाणात महाराष्ट्राचा अनेक भागात झाला होता.या आंदोलनात शेतकरी, कष्टकरी ,स्त्री,पुरुष,आदिवासी,कोळी, जंगलावर उदरनिर्वाह करणाऱ्या लोक समूहाने या आंदोलनात सक्रीय सहभाग नोंदविला होता.थोडक्यात जंगल सत्याग्रह हा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील एक महत्त्वपूर्ण लढा होता.

संदर्भसूची:-

- 1) य. दि. फडके :- विसाव्या शतकातील महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास 1930-39 (खंड 4) श्रीविद्या प्रकाशन पुणे -1993 (पृ. क्र.69)
- 2) डॉ. अनिल कठारे :- आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास(1819 ते 1960) विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद-2009 (पृ.क्र.426)
- 3) mr.m. Wikipedia org.
- 4) विजय आपटे :- शोध महाराष्ट्राचा राजहंस प्रकाशन, पुणे- 2016 (पृ क्र.489)
- 5) डॉ. एस एस गाठळ :- आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास(ई.स.1818-1960) कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद -2018 (पृ.क्र.348)
- 6) बॉम्बे प्रेसिडेन्सी पोलीस अॅबस्ट्रक्ट ऑफ इंटेलिजन्स, 13 सप्टेंबर 1930 .
- 7] कार्यकारी संपादक सोमनाथ रोडे :- मराठवाडा इतिहास परिषद औरंगाबाद इतिहास संशोधन पत्रिका ,डिसेंबर 2017, (पृ.क्र.206)
- 8] उपरोक्त डॉ अनिल कठार:- आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (पृ.क्र.424)
- 9] उपरोक्त य.दि.फडके :- विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र (पृ.क्र.70)

UGC Care Listed Journal ISSN 2231 - 573X
साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाढिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

मूर्तिशिल्प, कला व स्थापत्य विशेषांक

वर्ष १२ वे, अंक - चौथा; जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च २०२२

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

● अतिथी संपादक ●

डॉ. जगदीश व्यंकटराव भेलोंडे

● संपादक मंडळ ●

डॉ. सर्जेराव जिगे

डॉ. ताहेर पठाण

डॉ. ममता इंगोले

डॉ. फुला बागूल

डॉ. वंदना महाजन

डॉ. वामन जाधव

डॉ. अनिल गर्जे

डॉ. रामचंद्र झाडे

डॉ. यशवंत सोनुने

मूल्य : २०० रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे; परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड,
कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३. मो. ९९०४००३९९८

30.	यादव कालीन नेवासा तालुक्यातील काळेगावच्या ताग्रपटाचा अभ्यास : एक दृष्टिक्षेप - डॉ. संभाजी दराडे	141 - 145
31.	प्राचीन शिल्पकलेचा भारतीय चारसा - डॉ. प्रभाकर गणपत गावंड	146 - 150
32.	वीरगळ (वेळापूर, ता. माळशिरस, जि. सोलापूर) - सी सुजाता सचिन देशमुख	151 - 154
33.	बौद्ध धर्मिय स्थापत्य कला : स्तूप - डॉ. बाळासाहेब भिमराव अंभोरे	155 - 159
34.	यवतमाळ शहरातील हेमाडपंती स्थापत्य - शिवालय - कु. भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे	160 - 164
35.	भारतीय स्थापत्य कला शैली प्रकारांचा एक अभ्यास - डॉ. डी. डी. कोल्हेकर	165 - 169
36.	भारतीय कलेत शक्ती उपासना - डॉ. विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण	170 - 175
37.	वास्तुसार प्रकरणातील चित्रित बिंबपरीक्षा - महावीर सुरेश पाटील	176 - 181
38.	सातवाहन कालीन कला व स्थापत्य - डॉ. शिला सखाराम सहाने	182 - 185
39.	महायान पंधाच्या प्रसारामुळे लेणी स्थापत्यकलेवर पडलेला प्रभाव - कृष्णा अर्जुन गावित	186 - 189
40.	पूर्व मध्यकालीन महाराष्ट्रातील स्थापत्याचा नागरी परिप्रेक्ष्यातून अभ्यास - प्रा. डॉ. मरे राजकुमार श्रीहरी	190 - 194
41.	मरळक येथील विमलेश्वर चे पुरातन मंदिर - लेफ्ट. डॉ. पावडे खोत्राजी वामनराव	195 - 197
42.	अंधकामुर वध दशावतार लेणे, वेरूळ - सूर्यकांतफकिरा जाधव, प्रा. डॉ. शिरीष आंबेकर	198 - 202
43.	भारतीय स्थापत्य समृद्धीची विविधता शोध आणि सीमा जागतीक भारतीय शिल्पकलेचा - नंदकिशोर सैदाणे पितांबर	203 - 208
44.	लातूर जिल्ह्यातील खरोसा बौध्दलेणी एक ऐतिहासिक अवलोकन - प्रा. डॉ. बालाजी मारुती गव्हाळे	209 - 212
45.	कंधार परिसरातील जैन सर्वतोभद्र मूर्ती	213 - 215

मरळक येथील विमलेश्वर चे पुरातन मंदिर

- लेफ्ट. डॉ. पावडे खोब्राजी वामनराव

शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकरमहाविद्यालय कळंब,ता.कळंब,जी.उस्मानाबाद.

मो.न.9970798803,९७६७९३६९००,ई-मेल : haribhaupawde123@gmail.com

प्राचीन काळापासून भारतीयांचे जीवन हे दर्शनक, अध्यात्मिक, मूल्याने व्यापलेले आहे.हे मूल्य धर्मावर आधारित असल्याने धर्माची प्रत्यक्ष अभिव्यक्ती मूर्ती व मंदिरातून होत, असल्याचे दिसून येते. प्राचीन काळापासून मंदिर शब्दाला अनेक पर्यायी शब्द वापरण्यात आलेले आहेत जसे देवालय, देवकुल, देवस्थान वगैरे या सर्व शब्दावरून ठळकपणे देवांचे आश्रय किंवा निवास स्थान म्हणजे मंदिर असे म्हणता येईल. प्राचीन काळापासून भारतात मूर्तिपूजा अस्तित्वात असल्याचे अनेक पुरावे आज उपलब्ध आहेत, यावरून असा अंदाज बांधता येतो की या मूर्तींच्या स्थापनेसाठी पुढे पुढे मंदिरांची निर्मिती झाली असावी आज घडीला देशाच्या विविध भागांमध्ये विविध देव-देवतांची मंदिरे आपणास पहावयास मिळतात गुप्ता कालखंड पासून ते आधुनिक काळापर्यंत अनेक राजघराण्यांनी मंदिराच्या उभारणीला प्रोत्साहन दिल्याचे दिसून येते.दक्षिण भारतात नावारूपाला आलेले राजघराण्या पैकी एक असणारे यादव राजघराणे यांचाकालखंडामध्येजी मंदिरे उभारली गेली, ती हेमाडपंती मंदिरे म्हणून ओळखली जातात .या अशा शैलीचे असणारे, नांदेड जिल्ह्यातील मरळकया गावी विमलेश्वर महादेव मंदिरावर प्रस्तुत शोधनिबंधात प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. यासाठी काही दुय्यम लिखित साधनांची,प्रत्यक्ष पाहणी व मुलाखती यांचा वापर केला गेला आहेत.

विमलेश्वर महादेव मंदिर :-

नांदेड जिल्ह्यातील नांदेड पासून पश्चिम दिशेला जवळपास 15 किलोमीटर अंतरावर मरळक हे गाव आहे .या गावात पुरातन असे विमलेश्वर महादेवाचे मंदिर आहे, या मंदिराचा उल्लेख पांडव प्रताप या ग्रंथाच्या 35 व्या अध्यायात व रामविजय या ग्रंथाच्या पाचव्या अध्यायात आलेला दिसून येतो . या मंदिराच्या रचनेवरून हे एक हेमाडपंती मंदिर म्हणून ओळखले जाते. या मंदिराची विभागणी गर्भगृह, अंतराळ, सभामंडप साधारणपणे अशाप्रकारे करता येते, मंदिराच्या गर्भगृहामध्ये मध्यभागी शिवपिंडीची स्थापना केलेली आहे .शिवपिंड ही दगडाची आहे.या मंदिराचे गर्भगृह हे

4/4 फूट लांबीची आहे. चार खांबावर उभे असल्याचे दिसून येते, येथील गर्भ ग्रहात शिल्प अथवा नक्षीकाम असल्याचे दिसून येत नाही.¹

मंदिराच्या गर्भग्रहनंतर अंतराळा आहे, हा अंतराळा तीन बाय चार फूट लांबीचा आहे गर्भगृहाच्या ग्रहात प्रवेश करण्यासाठी जोडवाजा आहे त्याच्या लल्लाट बिचावर गणपतीचे शिल्प आहे. गर्भगृहाचे प्रवेशद्वार साध्ये अमून, ते एकाच द्वार शाखेचे आहे. हे प्रवेशद्वार चार फूट उंचीचे व अडीच ते तीन फूट लांबीचे आहे. अंतराळ आला देखील चार दगडी खांब असल्याचे दिसून येते. गर्भगृहाच्या खांबा प्रमाणेच अंतराळाच्या खांबा वरही नक्षी अथवा शिल्प कोरलेले दिसून येत नाहीत. अंतराळामध्ये दक्षिण दिशेस व उत्तर दिशेस देवळी आहेत ज्यांचा वापर प्रकाशासाठी अथवा दिवा लावण्यासाठी केल्या जात असावा अंतराळ अंतराळाच्या वरच्या बाजूस गोलाकार भवरा सदृश्य चिन्ह कोरल्या गेलेले आहे.² अंतराळ नंतर येतो तो म्हणजे सभामंडप हा सभामंडप एकूण दगडी 20 खांबावर उभारलेला आहे. त्याची लांबी दक्षिण-उत्तर तीस फूट व पूर्व-पश्चिम लांबी वीस फूट आहे. सभामंडपामध्ये अंतराळाच्या बाजूने एका दगडावर नंदीची बैठी मूर्ती आहे, हा नंदी अलंकृत आहे. त्याची उंची तीन फूट व रुंदी अडीच फूट आहे. या नंदीच्या समोरील दोन्ही पायांच्या मधोमध एक शिल्प आहे. त्याची ओळख पाठवता आली नाही, हे शिल्प हात जोडलेल्या अवस्थेत आहे. सभामंडपात प्रवेशासाठी पूर्व दिशेला कडून मुख्य प्रवेशद्वार आहे, तसेच बाहेर पडण्यासाठी उत्तर दिशेकडून देखील एक प्रवेशद्वार आहे. गर्भ ग्रह अंतराळा व सभामंडप मध्ये सर्वत्र दगडी फरशीचे आच्छादन केल्याचे दिसून येते.³ या मंदिराचे मुख्य प्रवेशद्वार हे पूर्व भिमुख असल्यामुळे हे मंदिर पूर्वाभिमुख मानल्या जाते. या मंदिराची सर्व रचनाही दगडी शिळान पासून केल्या गेली आहे. हे करत असताना दगडी शिळा एकमेकांवर ठेवलेल्या दिसून येतात. त्यांना जोडण्यासाठी कशाचाही वापर केल्याचे दिसून येत नाही. मंदिरांच्या बाह्य बाजूने काही शिल्प कोरलेले आहेत, परंतु मंदिरावरील रंगरंगोटीमुळे हे या शिल्पांची ओळख पटवणे, त्यांचा कालखंड ठरवणे कठीण जाते. आजच्या घडीला मंदिरात वरील शिखर हे नव्याने बांधल्याचे दिसून येते. स्थानिकांच्या माहिती वरून या मंदिराचे शिखर हे दगडांनी उभारले असल्याचे बोलल्या जाते.

मंदिराच्या पूर्व दिशेला अर्थात मंदिराच्या मुख्य प्रवेशद्वाराच्या समोर एक अष्टकोणी बारव आहे.⁴ या बारवेत उतरण्यासाठी उत्तर दिशेकडून पायऱ्यांची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. बारवेत उतरल्यानंतर जो पहिला सोपान आहे तेथे उत्तर दिशेची बाजू सोडता सर्व बाजूस देवकोष्ट असल्याचे दिसून येते. या देवकोष्ट ची एकूण संख्या सात आहे. या सर्व देवकोष्टमध्ये सप्तमातृत मूर्ती असाव्यात असा अंदाज बांधला जातो. मात्र सद्य परिस्थितीत हे सातही देवकोष्ट रिकाम्या अवस्थेत असल्याचे दिसून येते. या बारव मध्ये उतरण्यासाठी एकूण 40 पायऱ्या आहेत. बारवे ची एकूण खोली 40 फूट आहे. वर पासून ते बारवेच्या तळापर्यंत बारव ही निमुळती होत, जाऊन तिचे रूपांतर तळाशी एका कुंडात झालेले आहे.⁵ या बारावीची निर्मितीही दगडी शिळानी केल्याचे दिसून येते. बारवेच्या उत्तर बाजूस 9.4 बाय एक 1.17 बाय 0.54 मी. आकाराचा दगडी हौद बांधलेला आहे, या हौदच्या चौथारया ची रुंदी 1.54 मी. आहे. हा हौद बारवे पासून 7.50 मीटर अंतरावर आहे. पाणी उपसून तेथे असलेल्या दगडी नालीच्या प्रणालीद्वारे हौदात जाईल. अशी परिपूर्ण व्यवस्था तेराव्या शतकामध्ये करण्यात आली.⁶ असे वर्णन या बारवेच्या संदर्भाने केले गेले असले, तरी वर्तमान स्थिती मध्ये बारवेच्या बाजूला असणारा हा हौद व दगडी नाली लुप्त झालेली आहे. या ठिकाणी नवीन बांधकाम करण्यात आल्याचे दिसून येते, यावरून असे म्हणता येईल की आज मंदिरामध्ये नवीन बांधकाम करताना अनेक पुरातत्वीय अवशेष लुप्त होत आहेत.

या मंदिराच्या उत्तर दिशेला दोन समाधी आहेत, यासमाधीच्या बांधकामावरून त्या मराठा कालीन असाव्यात असे दिसून येते. मंदिरसभोवताली व परिसरात मोठ्या प्रमाणात नवीन बांधकाम झाल्याने. तेथे असणारी दगडी

दीपमाळ,हौद आदी गोष्टी लुप्त झाल्या आहेत. बारवे च्या बाजूला एक दगडी शिळा आहे त्यावर मृत्तिका अथवा सतीचे किंवा जैन हाताचे आवश्यक असणारे शिल्प असल्याचे दिसून येतात. या मंदिराच्या परिसरात संस्कृत, देवनागरी भाषा किंवा लिपी असलेला; यादव राजवंशातील राजा सिंघनदेव, यांचा तेराव्या शतकातील एक शिलालेख असल्याची नोंद व त्यावर रेस्वरदेव आणि सिंघनदेव ही दोन नावे स्पष्ट दिसतात. बाकी संदर्भ लागत नाहीत व व्यक्तिनामे नामे सिंघनदेव अशी नोंद असलेला शिलालेख असल्याची नोंद सापडते. परंतु सद्य परिस्थितीत हा शिलालेख मंदिर परिसरात दिसून किंवा मंदिरात दिसून येत नाही. या मंदिर परिसरामध्ये अनेक दगडी शिळा विखुरलेल्या अवस्थेत विखुरलेल्या भग्नावस्थेत पडलेल्या दिसून येतात.

सारांश रूपाने आपणास असे म्हणता येईल, की तेराव्या शतकात निर्माण झालेले मरळक येथील विमलेश्वर महादेव मंदिर हे इतिहास सांगणारे जिवंत प्रतीक आहे. परंतु कालौघात इतिहासाची साक्ष देणारी ह्या वस्तूकडे दुर्लक्ष मोठ्या प्रमाणात झाले किंवा ऐतिहासिक दृष्टिकोन तून या वास्तूच्या जतनासाठी प्रयत्न केल्या गेले नाही. त्यामुळे मंदिर व मंदिर परिसरातील इतिहास सांगणाऱ्या अनेक गोष्टी आज नामशेष किंवा लुप्त झालेल्या दिसून येत आहेत. आळंद जिल्हा औरंगाबाद येथील तसेच भैरव वाडी तालुका पाटोदा जिल्हा बीड येथील बारव लगत असणारा हौद याची साक्ष देणारे, हे मरळक येथील पुरातन मंदिराचे संवर्धन व संरक्षण होणे गरजेचे आहे. मंदिर परिसरातील नवनवीन बांधकामामुळे आज घडीला मंदिराचे पुरातत्त्व पुरातत्वीय महत्त्व नष्ट होण्याच्या मार्गावर येऊन ठेपले आहे असे. मला तरी वाटते.

संदर्भ सूची :-

- प्रत्यक्ष स्थळ पाहणी.
- मंदिरपुजारी शिवलिंगस्वामी यांची मुलाखात .
- स्थानिक नागरिक गंगाधरकदम यांची मुलाखत .
- अ.शं. पाठक -महाराष्ट्रातील बारव स्थापत्य आणि पारंपारिक जल व्यवस्थापन, उपरांत प्रकाशन, पुणे. -२०१७ पेज क्र.४८.
- मंदिरपुजारी शिवलिंगस्वामी यांची मुलाखात.
- उपरक्त अ.शं. पाठक -महाराष्ट्रातील बारव स्थापत्य आणि पारंपारिक जल व्यवस्थापन, उपरांत प्रकाशन, पुणे. -२०१७ पेज क्र.६० .
- प्रत्यक्ष स्थळ पाहणी.
- नांदेड जिल्हा गोंड्रेट भाग -२, महाराष्ट्र शासन, मुंबई -२०११ पेज क्र.३३८.

◆◆◆◆

Shivaji Arts, Commerce and Science College Kannad Dist. Aurangabad (MS) 431103

NAAC Reaccredited B++ CGPA (2.92)

Department of History and
Icons and Sculptures Research Foundation, Aurangabad
Organized Two Days 2nd Annual National Conference on

Sculpture, Art and Architecture

This is to certify that Mr./Mrs./Dr.....*ಉ.ವ.ತೆ. ರಾಜೇಶ್ವರಿ*.....of

ಶಿವಜಿ ಅರಣ್ಯ ಸಂಶೋಧನಾ ಮಂಡಳಿ has participated / presented
research paper entitled *ಮಹಾಕವಿ ಕವಿಗಳ ಸಂಶೋಧನೆ*

.....in Two Days National Conference Organized by
Department of History and Icons & Sculptures Research Foundation on the theme **Sculpture, Art
and Architecture** on 25th & 26th March 2022 at Shivaji Arts, Commerce and Science College,
Kannad, Dist. Aurangabad.

B. Mahajan
Dr.P.B.Mahajan
Convener
Department of History

S. K. K.
Dr.Sanjay Paikrao
Secretary
Icons and Sculptures Research Foundation

[Signature]
Dr.Z.A.Pathan
President
Icons and Sculptures Research Foundation

[Signature]
Dr.V.N.Bhosale
Principal
Shivaji College, Kannad

International Journal of All Research Education & Scientific Methods

**An ISO Certified Peer-Reviewed Journal
ISSN: 2455-6211**

IMPACT FACTOR: 7.429

**One Day National Conference on Yashwantrao Chavan and
Panchayat Raj System," held on 26th March, 2022
was organized by
LokSanwad Foundation Aurangabad, Maharashtra.**

... अनुक्रम...

१) डॉ. आर. के. काळे	१२	३५) छाया श्रीमंत साळगे	१३०
२) डॉ. सायबन्ना घोडके	१७	३६) डॉ. रमाकांत शिवाजीराव शातलवार	१३१
३) प्रा. डॉ. अरुण बाळ	२०	३७) श्री. विरवास शहाजीराव वाढव	१३५
४) डॉ. मधुकर गुलाबराव शिंदे	२३	३८) प्रा. राठोड ईश्वर लक्ष्मण, प्राचार्य डॉ. एत. पी. गायकवाड	१३८
५) प्रा. डॉ. वाय. ई. भालेराव	२७	३९) डॉ. खाडन संजय बाबुराव	१५३
६) प्रा. डॉ. सुनिता जविनाथ शिंदे	३१	४०) सखाराम शहादेव शिंदे	१५६
७) किरण रामकृष्ण राजत, डॉ. रमाकांत तिडके	३५	४१) प्रा. डॉ. शिवांजली सदाशिवराव मोटे, श्री. विष्णू कडूबा देवरे	१५९
८) डॉ. प्रा. शेख एजाज एन. शेख इमरान्नील महेसुख	३७	४२) मोरे किरण मोही	१६३
९) अशोक रामचंद्र गोरे	४०	४३) डॉ. साहेब राठोड, गणेश मातोटी कचरे	१६७
१०) प्रा. संतोष मारकवाड	४३	४४) डॉ. नामानंद गौतम साठे	१७०
११) प्रा. डॉ. गिन्हे डी. पी.	४८	४५) प्रा. डॉ. रमाकांत तिडके, श्रीमती संजीवनी दिगंबर डायकर	१७१
१२) राजरत्न शं. गवई	५१	४६) डॉ. जयश्री अमराराम तळेकर	१७७
१३) डॉ. विनोदकुमार वितासराव कायकळ 'वेदार्य'		४७) उज्जवा ऐनोदीन सिद्दीकी	१८०
१४) प्रा. डॉ. संजय बाबुराव दाळगे	५७	४८) प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, उर्मिला नारायण शीतलार	१८२
१५) प्रा. डॉ. अंबादास पांडुरंग बर्वे	६२	४९) डॉ. किरण नामदेव गायकवाड	१८६
16) Dr. Ajay Sahebrao Deshmukh, Dr. Ravikiran Jaydeo Swant	66	५०) प्रा. डॉ. सोनकांठे चेतना प्रल्हाद, डॉ. सांजुदे दिगंबर प्रल्हाद	१९०
१७) डॉ. उमाकांत राठोड, संभाजी अंकुश तांबे	७०	५१) डॉ. उर्मिल जनार्दन कावडे	१९१
१८) डॉ. गंगणे अमोल उत्तमराव	७४	५२) प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, अनिता मदनराव शिंदे	१९८
१९) प्रा. दीक्षित साहेबराव झानोवा	७८	53) Dr. Nirmal E. S.	202
२०) प्रा. जोगेंद्र मकरंद बळीराम	८२	५४) लॉर्डे अभिजीत शंकरराव	२०६
२१) डॉ. महेश विनायक रोटे	८६	५५) प्रा. डॉ. कृष्णा भवारी	२११
२२) डॉ. मनिषा सुरासे	८९	५६) लेफ्ट. डॉ. पावडे खोत्राजी दामनराव	२१५
२३) डॉ. नीता र. तोरने	९२	57) Vinyak Nikas	218
२४) प्राचार्य डॉ. दीपक गोविंद देशपांडे	९६	५७) घायतडके सचिन सहादू	२२१
२५) प्रा. डॉ. गजानन पांडुरंग जाधव	९९	58) Rakhonde M. K.	226
२६) प्रा. मुलानी एत. पी.	१०३	५९) प्रा. डॉ. कालिदास दिनकर फड	२३१
२७) प्रा. परसराम एकनाथ शेळके	१०७	६०) डॉ. प्रतिभा चिक्मठ	२३३
28) Mr. Sachin N. Sanap	110	६१) शिंदे सखाराम बाबूराव	२३८
२९) डॉ. दीपक भुसारे	११३	६२) प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, मिनाक्षी मोतीराम इंगळे	२४३
३०) डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव	११६	६३) कु. सोनाली लक्ष्मणराव इंगळे	२४६
31) Dr. Yogesh A. Patil	122	६४) पवार रागिणी व्यंकटराव	२४९
३२) प्रा. माधवी सुरेंद्र पवार	१२४	६५) प्रा. दत्तात्रय दादासो जाधव	२५३
३३) डॉ. मधुकर विठोवा जाधव	१३०	६६) अभिनिता लक्ष्मण वनकर	२५८
३४) स्वाती चेके	१३३	६७) छिती किराोर देवे	२६२

महाराष्ट्राचे शिल्पकार- यशवंतराव-वसंतराव आणि पंचायतराज

प्रा. राठोड ईश्वर लक्ष्मण¹, प्राचार्य डॉ. एस. पी. गायकवाड²

¹शिक्षणमहर्षी जानदेव मोहेकर महाविद्यालय, ता. फळंब, जि. उस्मानाबाद.
²संशोधन मार्गदर्शक व समाजशास्त्र विभागप्रमुख, दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर.

प्रस्तावना

यशवंतराव चव्हाण हे स्वतंत्र महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र घडवण्यात यशवंतराव चव्हाण यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडलेली आहे. त्यामुळे त्यांना 'आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार' या नावाने ओळखले जाते. यशवंतराव चव्हाण हे नवमहाराष्ट्राचे शिल्पकार शेतकरी कुटुंबातून स्वतःच्या कर्तृत्वावर यशाची एक एक पायरी चढत जाणारे एकसच्या राजकारणी, एक सुसंस्कारित व्यक्तिमत्त्व होत. लोक शाहीतील सर्व संकेत निष्ठेने सांभाळणारे नेते, महाराष्ट्रातील विविध जाती समूहांना आपले वाटणारे एक कु शत संघटक व य शस्वी राजकारणी होत. १९५६ मध्ये द्वाैभाषिक महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्रिपद स्विकारल्यानंतर त्यांनी महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्वतःला वाहून घेतले. म्हणून य शवंतराव चव्हाणांची ओळख ही महाराष्ट्रराज्याच्या निर्मितीचे जडणघडणीतील मुख्य शिल्पकार व शिल्पकार अशी ओळख आहे. कारण की, यशवंतराव चव्हाण साहेबांनी केलेले कार्य हे अतुलनीय होते, याचे अनेक पुरावे व कार्याची पावती हे राज्यातील जनतेनी प्रत्यक्ष पाहिलेले आहेत.

वसंतराव नाईक यांचा जन्म हे बंजारा समाजातील शेतकरी कुटुंबात पुसद तालुक्यातील गहुली या गावी झाला. वसंतराव नाईक यांनी शिक्षण घेतल्यानंतर वकिलीच्या व्यवसायाला प्रारंभ केला. वकिली करत असतांना पुसदच्या सामाजिक, राजकीय, व सार्वजनिक जीवनास त्यांनी सुरुवात केली होती. वसंतराव नाईक यांना असे वाटत होते की, समाज सुधारणेच्या चळवळीचा उद्देश राजकारणा शिवाय साधू शकत नाही. म्हणून त्यांनी राजकारणात प्रवे श केला. १९४६ला नगर परिषदेचे अध्यक्ष, १९५२साली आमदार ते उपमंत्री, मंत्री आणि महाराष्ट्र राज्याचे (१९६३-१९७५) म्हणजेच सलग ११वर्षे मुख्यमंत्री म्हणून अतुलनीय कार्ये करणारे प्रभावी मुख्यमंत्री म्हणून ते शाखा परिचित झाले. महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत आणि पायाभरणीत यशवंतराव चव्हाण यांच्या सोबत काम करून व शिकवण घेवून सक्षम व विकसित महाराष्ट्र निर्माण करण्यामध्ये मोलाचे योगदान नाईक साहेबांनी दिलेले आहे.

महाराष्ट्र हे वै शिष्टयपूर्ण असे राज्य आहे. या राज्याला महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तसेच महाराष्ट्रातील अन्य समाजसुधारक यांच्या विचारांचा वारसा लाभला आहे. या समाजसुधारकांच्या विचाराने व कार्याने यशवंतराव चव्हाण व वसंतराव नाईक हे प्रभावित होऊन महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाच्या व शेतकऱ्यांच्या उद्धाराचे कार्य केलेले आहे. पंचायतराज संस्थेची निर्मितीच छ -या अर्थाने ग्रामीण भागातील लोकांना राजकारणात सहभागी करण्यासाठी तयार करण्यात आलेली आहे. महाराष्ट्रातील सर्वच लोकांना राजकीय संधी मिळाली पाहिजे, या विचाराचे नेते म्हणजे यशवंतराव चव्हाण व वसंतराव नाईक होते. म्हणून त्यांच्या विचारातून राज्यात पंचायतराज संस्थेची निर्मिती प्रक्रियेला सुरुवात करण्यात आली. वसंतराव नाईक यांनी पंचायतराज संस्थेला महत्त्वपूर्ण असा प्रारूप दिलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- ❖ पंचायतराज व्यवस्था व लोकशाही विकेंद्रीकरणातील पंचायतराज व्यवस्थेची भूमिका समजून घेणे.
- ❖ यशवंतराव चव्हाण यांचे पंचायतराज निर्मितीतील भूमिका जाणून घेणे.
- ❖ वसंतराव नाईक यांचे पंचायतराज निर्मितीसाठी नाईक समितीचे अध्यक्ष म्हणून केलेले कार्य जाणून घेणे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोध निबंध हे वर्णनात्मक पध्दतीने लिहिले जाणार आहे. यासाठी दुय्यम साधनाचा आधार घेतलेला आहे. यशवंतराव चव्हाण व वसंतराव नाईक यांच्यावर लिखित अभ्यासपूर्ण साहित्याचा संशोधन लेख लिहिताना आधार घेतलेला आहे.

पंचायतराज व्यवस्था व लोकशाही विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया:

पंचायतराज म्हणून ज्या व्यवस्थेचा निर्देश भारतभर केले जाते ती व्यवस्था प्राचीन काळापासून भारतामध्ये अस्तित्वात होती. आणि भविष्यात देखील ती कायमस्वरूपी टिकून राहणार आहे. भारतात पंचायतराजलाच राजकीय तात्विक बैठक देताना लोकशाही विकेंद्रीकरण असेही संबोधले आहे. समाजाचा सर्वांगीण विकास हा कोणत्याही कल्याणकारी राज्याचा उद्देश असतो. राज्यातील मग तो समाज ग्रामीण असो वा शहरी, त्यांचे हित संवर्धित करणे सत्तेवर येणाऱ्यांचे कर्तव्य असते. भारतातील अधिक लोक हे ग्रामीण जीवन जगतात आणि ग्रामीण भागात राहतात, त्यामुळे अविकसिततेचे प्रमाण अधिक आहे. त्यांच्या विकासासाठी सततची धडपड करणाऱ्या व्यक्ती, समूह, संस्था, संघटना व शासन इत्यादी घटक असतात.

भारतीय समाजव्यवस्थेचा प्राण हा खेडयातून आहे. साहजिकच राजकीय विचार व त्यांचा प्रभाव खेडयापर्यंत पोचला पाहिजे. खेडयातून कार्यरत असलेल्या ग्रामीण स्थानिक स्वशासन संस्थांशी संपर्क साधूनच नवीन विचार व नवीन व्यवस्था रुजविली जाऊ शकते. ग्राम हेच सर्व गोष्टींचे केंद्र असावे लागते. हे भारतीय मूळ संस्कृतीचे सूत्र सोडूनच कार्य केले जाते. त्यामुळे नेमकी दिशा त्यांना दिली जात नाही व तेही आपली नेमकी दिशा निर्धारित करू शकत नाहीत. म्हणून स्वातंत्र्य मिळाल्याबरोबर महात्मा गांधीजींनी स्पष्ट केले की, "भारतीय स्वातंत्र्याची सुरुवात तळापासून व्हायला पाहिजे. प्रत्येक खेडे हे गणराज्य बनले पाहिजे किंवा पंचायतीला सर्व अधिकार असले पाहिजे. जास्तीत जास्त अधिकार म्हणजे जनतेचे जास्त हित होय." महात्मा गांधी पुन्हा या विचाराला अनुसरून असे म्हणतात की, "स्वराज्य म्हणजे अंतिम अधिकार शेतकरी व कामकरी यांनाच असले पाहिजेत. खरी लोक शाही वीस लोक केंद्रात बसून चालवू शकत नाहीत. या लोक शाहीला क्रियान्वित करण्यासाठी निम्नस्तरावर असलेल्या प्रत्येक गावातील लोकांची गरज आहे." महात्मा गांधींनी व्यक्त केलेल्या विचारांची गरज त्या काळात महत्त्वाची होती. परंतु काही काळानंतर गांधीजींचे विचार देसात आणि वेगवेगळ्या राज्यात पंचायतराजच्या स्वरूपातून यशस्वीपणे राबविलेले दिसून येतात. कारण की, यामध्ये ग्रामीण समाजाला अग्रस्थानी ठेवून पंचायतराजची भूमिका स्पष्ट करण्यात आलेली आहे.

पंचायतराज व्यवस्थेतील विकासकार्याचा मुख्य घटक म्हणून त्याची कार्येही बलवंतराय मेहता समितीने निश्चित केली आहेत. विकासाची मुख्य संस्था म्हणून तिलाच प्राधिकृत केले आहे. कृषी, पशुसंवर्धन, सहकार, लघुघाटबंधारे, ग्रामोद्योग, प्राथमिक शिक्षण, स्थानिक दळणवळण, आरोग्यविषयक बाबी, स्वास्थ्य, औषधोपचार, स्थानिक सुखसोयी व तत्सम विषय असा कार्याचा परिघ त्या पंचायत समितीबाबत निश्चित करून देण्यात आला होता. तसेच ग्रामीण भागातील विकासाच्या दृष्टीने ग्रामपंचायतची निर्मिती आणि यांना अनुदान देण्यासाठी जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषदेची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. हे सर्व वसंतराव नाईक समितीने केलेल्या शिफारसच्या आधारे महाराष्ट्रात अमलबजावणी करण्यात आलेली आहे. म्हणून

राज्याच्या निर्मिती, विकास व परिवर्तनासाठी व शवंतराव व वसंतराव यांनी जनतेला असे कार्य केले आहे. ग्रामीण राजाज व शेतकरी यांना केंद्रबिंदू मानून त्यांना देखील राजकारणात सहभाग घेता यावा यासाठी पंचायतराजची निर्मिती करण्याचे ध्येय यशवंतरावांनी बाळगले आणि ही जबाबदारी वसंतराव नाईक यांच्या वर सोपविली. काळातराने महत्त्वापूर्ण हे कार्य व शब्दी झालेले दिसते.

यशवंतराव चव्हाण आणि पंचायतराज:

यशवंतराव चव्हाण यांना ग्रामीण भागातील जनतेला प्रशासकीय अनुभवातून तयार करावयाचे होते. म्हणून त्यांनी लोकशाही विकेंद्रीकरणाला प्रोत्साहन दिले. लोक शाही विकेंद्रीकरण समितीचे अध्यक्ष म्हणून वसंतराव नाईक यांची नियुक्ती केली. वसंतराव नाईक यांनी लोक शाही विकेंद्रीकरणाचा संपूर्ण अभ्यास करून समागृहगत अहवाल सादर केला. त्या अहवालाच्या शिफारशीच्या आधारावरच जिल्हा परिषदांची निर्मिती करण्यात आली. म्हणून विकेंद्रीकरणाने जिल्हा परिषद निर्मितीचे)कर्णधार म्हणून वसंतराव नाईक साहेब हेच आहेत. कारण की विकेंद्रीकरणाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील लोकांना राज्याच्या प्रत्यक्ष राजकारणात आणणे, राजकीय परिवर्तन घडवून आणणे आवश्यक वाटत होते. म्हणून त्यांनी ही संकल्पना मांडली व पुढे याला मान्यता देवून ग्रामीण भागातील लोकांना तिन्ही स्तरातून राजकारणातील संधी उपलब्ध करून दिली. यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांकडून ग्रामीण विकासासाठी प्रयत्न होऊ लागले. यामुळे ग्रामीण राजाजत जनजागृती निर्माण झाली. हे सर्व पंचायतराज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भागातील लोकांना मिळालेल्या संधी नुसते शक्य झालेले दिसून येते. पंचायतराजमुळे 19६० नंतर खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकास व परिवर्तनाच्या घडवळीला सुरवात झालेली आहे.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्रामध्ये मुख्यमंत्री म्हणून नेतृत्व करताना आणि स्वातंत्र्य लढ्यात मूलभूत लोक शाही मूल्यांबरोबरच सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाला म्हणजेच पंचायतराज व्यवस्थेला आणि ग्रामीण पूर्वरूपासाठी अर्थसंघातील प्रत्यक्षी सहकाराला प्राधान्य दिले. यशवंतराव चव्हाण एक कृति शिल लोकशाहीवादी नेतृत्व होते. लोक शाहीची तत्वे त्यांनी केवळ समा-संमेलनातून व्यक्त केली नाहीत तर जाणीवपूर्वक व प्राणप्रतिष्ठेने लोक शाहीच्या तत्त्वांची जनसंबंधावणी संबंध आयुष्यात केल्याचे दिसून येते. पंचायतराज हा भारतीय राजकारणाचा हजारो वर्षांपासून चालत आलेला जनतेला वारसा आहे हे त्यांनी ओळखले होते. राजकारणाचा प्रवाह शहरी व मध्यमवर्गीय वरिष्ठ जातीमध्येच उडवून न राहता तो खेड्यापाड्यातील सामान्य माणसापर्यंत जावा, बहुजन समाजाच्या हातात सत्ता यावी यासाठी त्यांनी सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचा प्रयोग महाराष्ट्रात जाणीवपूर्वक राबवला. भारत हा खेड्यांचा दे श असून, शेतकरी हा भारतीय लोकशाहीचा खरा पेशिंदा आहे याचे भान त्यांच्याकडे होते. हा शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या सवलत करण्यासाठी पंचायतराज बरोबर सहकार घडवळी ही त्यांनी समन्वय साधला. उदारमतवादी कल्याणकारी लोक शाहीचे खंबीर आधार म्हणून ते पंचायतराज व्यवस्था व सहकार घडवळीकडे पाहत होते. महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर काही काळातच महाराष्ट्र राज्याला अनुकूल अशी पंचायत राज्याची रचना सुचवण्याची जबाबदारी वसंतराव नाईक यांच्यावर तातडीने सोपवली. नाईक समितीने पंचायतराज पद्धतीचा जो आराखडा तयार केला, त्यामधून ग्रामीण नेतृत्वाला विकसित होण्याची व सत्तेत सहभागी होण्याची सुवर्णसंधी प्राप्त झाली.

वसंतराव नाईक आणि पंचायतराज:

यशवंतराव चव्हाण यांच्या मंत्रिमंडळात वसंतराव नाईक मंत्री व सलग तीन वेळेस म्हणजेच तब्बल अकरा वर्षे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री म्हणून त्या पदावर विराजमान होते. या त्यांच्या एकूणच कारकिर्दीत वसंतराव नाईक यांनी आमुलाग्र असे धोरणात्मक पाऊल उचलले आणि काळानुसार राज्यात परिवर्तन घडवून आणले. म्हणून नाईक साहेबांना आधुनिक महाराष्ट्राच्या पायाभरणीतील महत्त्वाचे नेतृत्व मानले जाते. राज्याच्या प्रगतीचा पाया अथवा रचना यशवंतराव चव्हाण यांनी मांडलेली आहे, तर कळस म्हणजेच राज्याची बांधणी वसंतराव नाईक यांनीच केली. असे राज्यातील सर्वसामान्य जनतेचा

Impact Factor - 8.572 (SJIF)
ISSN - 2278 -9308

MARCH 2022
ISSUE NO. (CCCXXXVI) 336

B.Aadhar

Peer - Reviewed & Refereed Indexed

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

SOCIAL JUSTICE AND COMMUNAL HARMONY IN SOUTH ASIA DURING THE LAST FIVE DECADES

Editors

Dr. Nilima Sarap

Dr. Arun Shelke

Dr. Piyush Nalhe

Asst. Prof. Dimple Mapari

This Journal is Indexed in

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit to : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

बंजारा स्त्री, कौटुंबिक हिंसाचार आणि समकालीन आव्हाने
प्रा. ईश्वर लक्ष्मण गटोड

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, शि.म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब, eshwarlaxman@gmail.com

प्रस्तावना :

भारत हा अनेक धर्म, भाषा, जाती, जमाती, पंथ व संस्कृती असणाऱा देश आहे. त्यातीलच बंजारा ही एक जमात आहे. भारतातील विविध राज्यांत बंजारा समाजाचे वास्तव्य आहे. प्राचीन काळापासून बंजारा जमातीचा व्यापार हा व्यवसाय गहिलेला आहे. म्हणून ही जमात मिठाचा आणि गव्हाचा व्यापार करणारी जमात म्हणून ओळखली जाते. परंतु नंतरच्या काळात दळणवळणाच्या प्रगत साधनांच्या विकासांमुळे बंजाराचा व्यापार बंद झाला. बंजारा समाजाचा हा व्यापार बंद झाल्यामुळे त्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले. यामध्ये महिलांना विविध सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागलेले दिसून येते.

पारंपारिक बंजारा समाजातील स्त्रीजीवन हे सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध जरी असले तरी महिलांचे जीवनमान हे अत्यंत मागासलेले असल्याचे दिसून येते. विकास व शिक्षणाच्या वावृतीत कोणत्याही प्रकारचे परिवर्तन झालेले दिसून येत नव्हते. महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या सामाजिक कार्यांमुळे दिनदलित, भटकं, जाती जमातीचे लोक व विशेष म्हणजे स्त्रियांना स्वावलंबी जगण्याचे स्वातंत्र्यच यांच्या कार्यांमुळे मिळाले असे वाटते. कारण फी, बंजारा सारख्या भटक्या जमातीचे लोक आणि त्यातही बंजारा स्त्रियांना शिक्षणाची ओळख देखील नव्हती. परंतु फुले दाम्पत्यांनी केलेल्या कार्यांमुळे भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर का होईना, परंतु बंजारा समाजात व महिलांच्या जीवनात काही प्रमाणात शैक्षणिक बदल झालेला दिसून येतो. यामुळे बंजारा जमातीच्या महिलांना शिक्षण घेण्याची संधी मिळाली. व याच दरम्यान तांडा, वाडी वस्तीवर शिक्षणाची चळवळ पोहचताना दिसून आली. परंतु समग्र समाजामध्ये स्त्रीविषयी असलेली पारंपारिक मानसिकता मात्र बदलेली दिसून येत नाही. यामुळे २१ व्या शतकात देखील बंजारा समाजातील महिलांना कौटुंबिक हिंसाचार आणि विविध आव्हानांना सामोरे जावे लागत असल्याचे दिसून येते.

संशोधनाची दृष्टि :

1. बंजारा समाजातील महिलांचे जीवनमान समजून घेणे.
2. बंजारा समाजातील महिलांच्या २१ व्या शतकातील अस्तित्व जाणून घेणे.
3. कौटुंबिक हिंसाचारतून बंजारा महिलांचे होणारे शोषण समजून घेणे.
4. बंजारा महिला सर्वांगीण विकासापासून वंचित असल्याची कारणे व आव्हाने जाणून घेण्याचे प्रयत्न करणे.

संशोधन पद्धती :

शोधनिबंध हा संशोधनाचा एक महत्वाचा भाग असतो. ज्याप्रमाणे संशोधक हा एखाद्या समस्येचे सुत्रण करतो आणि निष्कर्षाप्रत जातो. त्याचप्रमाणे शोध निबंधात देखील एखादी समस्या निश्चित करून त्या समस्येची कारणमिमांसा केली जाते. तसेच या शोध निबंधाच्या वावृतीत अध्ययन केले आहे. कोणत्याही शोध निबंधासाठी तथ्य फार महत्वाचे असतात. तथ्य संकलन हे टोन पद्धतीने केले जातात. यामध्ये प्राथमिक आणि दुय्यम या तंत्राच्या सहाय्याने संशोधन अभ्यासाला लागणारी माहिती संकलित केली जाते. यामध्ये बंजारा समाजाचा घटक या नात्याने प्रत्यक्ष अनुभवलेल्या गोष्टींचा व घटनेचे विवेचन करित आहे. तसेच संशोधन साहित्याचा आधार घेवून शोध निबंध मांडले जाणार आहे.

बंजारा समाजातील स्त्री जीवन :

बंजारा समाजात कुटुंबपध्दती ही पितृसत्ताक असल्यामुळे स्त्रियांचे स्थान हे कुटुंबात दुय्यमच राहिलेले दिसते. कुटुंब प्रमुख म्हणून पुरुषाला अधिकार प्राप्त झाले आणि स्त्रियांना कुटुंबातील कामाची जबाबदारी देण्यात आली. पूर्वी बंजारा असेल किंवा इतर कोणत्याही समाजात कुटुंबातील सदस्यांची संख्या जास्त असायची, परंतु आजच्या काळात 'हम दो हमारे दो' याला विशेष महत्व असल्यामुळे शासनाच्या लोकसंख्या नियंत्रण धोरणानुसार लोकसंख्या काही प्रमाणात नियंत्रणात आणला आलेली आहे, याला बंजारा समाज देखील अपवाद नाही. असे असताना देखील आजही बंजारा स्त्री जीवनाचा आढावा घेतले असता, असे म्हणता येईल की, २१ व्या शतकात देखील स्त्रियांना विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहेत.

कौटुंबिक हिंसाचार :

देशातील कोणत्याही जाती जमातीचा किंवा प्रभुत्वशाली जाती समूहातील महिलांच्या समस्या वर्षानुवर्ष संपलेल्या नाहीत. समग्र समाजात महिलांना कोणत्या ना कोणत्या कारणाने छळला सामोरे जावे लागते. समाज कोणताही असो जगाची व देशाची प्रगती होत असताना महिलांना मात्र कौटुंबिक हिंसेपासून अलिप्त राहता आलेले नाहीत. कारण की, पुरुषप्रधान संस्कृतीचा महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन जो पर्यंत बदलत नाहीत, तोपर्यंत महिलांना स्वावलंबी जीवन जगता येणार नाहीत. म्हणून यासाठी महिलांवर होणारे शोषण थांबले पाहिजे.

बंजारा समाजातील महिलांचे शोषण पारंपारिक ते आधुनिक समाजात देखील होताना दिसून येतात. अनेक वर्षांपासून भटकंती करणाऱ्या या समाजातील महिलांना वेगवेगळ्या समूहाच्या लोकांकडून व समाजातील लोकांकडून सामाजिक शोषणाला बळी पडावे लागत होते. आजही कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी शहर व महानगरांमध्ये काम करताना सामाजिक शोषणाचे बळी पडावे लागते. इतकेच नव्हे तर शारीरिक व मानसिक त्रास सहन करावे लागते. कुटुंबातील सदस्य हे व्यसनाधिन असेल तर त्या महिलांना जास्तीचे शोषण होत असल्याचे दिसून येते.

शासनाच्या वतीने महिलांसाठी कौटुंबिक हिंसाचारपासून संरक्षण देणारा कायदा २००५ बनविला व २००६ मध्ये त्याची अमलबजावणी करण्यात आली. यामुळे महिलांना शारीरिक संरक्षण, मानसिक संरक्षण, आर्थिक संरक्षण, मुलांचा ताबा व रोजचा खर्च या बाबतीत संरक्षण देण्यात आले आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यामुळे शोषणग्रस्त व हिंसाचाराला बळी पडणाऱ्या महिलांना संरक्षण मिळते. महिलांचे प्रामुख्याने शारीरिक छळ, लैंगिक अत्याचार, तोंडी आणि भावनिक अत्याचार, आर्थिक अत्याचार असे विविध हिंसात्मक कृत्य करून महिलांचे शोषण केले जाते. त्यामुळे कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यामुळे शोषणग्रस्त महिलांना संरक्षण दिले जाते. यामध्ये पिडित महिलांना न्याय, संरक्षण मिळू शकते. पिडित महिला तिच्या अथवा मुलांविरूद्ध होणारे अत्याचार रोखू शकते. स्वीधन, दागदागिने, कपडे इत्यादींवर ताबा मिळवू शकते. संयुक्त खाते अथवा लॉकर हिंसा करणाऱ्या पुरुषास वापरण्यास प्रतिबंध करू शकते. पिडित महिला ज्या घरात राहते ते घर तिला सोडावे लागणार नाही. कौटुंबिक हिंसाचार करणाऱ्या पुरुषास स्त्री राहत असलेले घर विकण्यास प्रतिबंध करू शकते. कलम ४९८ अ अंतर्गत पोलीस स्टेशनमध्ये तक्रार दाखल करता येते.

वरील सर्व बाबी स्पष्ट करण्याचे कारण की, आजही अनेक ग्रामीण भागातील महिलांना या संदर्भात विशेष कोणत्याही प्रकारची माहिती नसलेले दिसून येते. याला बंजारा समाजातील महिला देखील अपवाद नाहीत. कारण की, बंजारा समाजातील महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण हे अल्प असल्यामुळे शेती व शेतमजुरी तसेच भटकंती करून आपल्या कुटुंबाचे उदरनिर्वाह करणे, अनेक तांडयातून आजही ३० ते ४० टक्के लोक ऊसतोडीला जात असल्याचे दिसते. यामध्ये व्यसनाधिन

असणारे, अत्यंत गरीब कुटुंब, कर्जबाजारी असणारे, आर्थिक मागासलेपणा असल्यामुळे, कुटुंबातील मुला-मुलींचे लग्न होत असल्यामुळे हे लोक ऊसतोडीली जात असतात. या कामगार लोकांच्या कुटुंबातील महिलांना कामाच्या ठिकाणी अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. कामगार कुटुंबातील महिलांच्या समस्या, त्यांच्या सोबत असलेल्या त्यांच्या मुलींच्या समस्या, महिलांच्या आरोग्याच्या समस्या, कुटुंबातील कर्ता पुरुषांकडून होणारे शोषण, व्यसनाधिनतेमुळे कुटुंबाची होणारी हानी. शारीरिक व लैंगिक छळ अशा अनेक समस्यांना महिलांना तोंड द्यावे लागत आहेत.

बंजारा समाजातील महिलांवरील कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे :

महिलांवरील कुटुंबात होणाऱ्या अत्याचाराचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, भारतातील प्रत्येक वर्ग, जात धर्मातील महिलांना कौटुंबिक हिंसाचारास सामोरे जावे लागते. याबाबतीत त्याची विविध कारणे आहेत. हेच बंजारा समाजात देखील घडताना दिसून येते.

- विवाहपूर्व व विवाहपश्चात होणाऱ्या आर्थिक मागण्या.
- पुरुषप्रधान संस्कृती असल्यामुळे पुरुषांना असलेला अहंम.
- वैवाहिक भूमिकेशी व जीवनाशी होणारे असमायोजन.
- महिला काम करण्यासाठी बाहेर पडत असल्यामुळे महिलांच्या चारित्र्यावरील संशय.
- विवाहानंतर बंध्यत्व किंवा कुटुंबात मुलींचे प्रमाण जास्त असणे.
- सामाजिकरणाच्या उणिवेमुळे महिलांना कौटुंबिक अत्याचारास सामोरे जावे लागते.
- कुटुंबामध्ये व्यसनाधिनतेचे प्रमाण असल्यामुळे महिलांचे शोषण होत असते.
- स्त्रियांविषयी पुरुष मानसिकतेत असलेली नकारात्मक भूमिका.
- कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती हालाखीची असल्यामुळे महिलांचे होणारे शोषण.

अशा प्रकारे बंजारा समाज असेल किंवा इतर कोणताही समाज, यामध्ये असणाऱ्या महिलांचे शोषण मात्र अजूनही थांबलेले दिसून येत नाही. म्हणून समग्र समाजात यासाठी जाणीव जागृती होणे व महिलांच्या विषयी असलेले चुकीचे विचार नकारात्मक भूमिका बाजूला करून महिलांना विकास प्रक्रियेत आणून परिवर्तन घडवून आणणे आवश्यक वाटते. यासाठी बंजारा समाजातील लोकांनी महिलांना प्रथमतः शिक्षित करणे गरजेचे वाटते.

बंजारा समाजातील महिलांपुढील समकालीन आव्हाने :

भारतीय राज्यघटनेने दिलेल्या हक्क, अधिकार व कायद्याच्या जोरावर समाजात महिला सवलतीकरण, सक्षमीकरण व परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली. प्रत्येक क्षेत्रामध्ये महिला पुरुषांच्या बरोवरीने कर्तृबगारी करताना दिसून येते. महिला आपली वेगळी ओळख निर्माण करू लागली. परंतु हे प्रमाण भारतीय महिलांच्या तुलनेत नगण्यच असल्याचे दिसते. अजूनही महिलांसमोर अनेक आव्हाने आहेत. त्यामुळे आजही महिला संपूर्णतः स्वावंबली झालेल्या नाहीत. तर याउलट महिलांना नियमितपणे विविध संकटाला सामोरे जावे लागत आहेत. आजही महिलांपुढे अनेक आव्हाने आहेत. या आव्हानाला तोंड देवून समग्र महिलांना विकसित करणे, विकासाच्या प्रक्रियेत आणणे अत्यंत गरजेचे आहे.

1. प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत पुरुषप्रधान भारतीय समाजात स्त्रियांकडे भोगवादी दृष्टिकोनातूनच पाहिले जाते.
2. प्राचीन काळापासून स्त्री निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक आहे कारण स्त्रियांना पुरुषप्रधान समाजात दुय्यम स्थान दिले गेल्यामुळे तिला शिक्षणाचा अधिकार नाकारला गेला. अज्ञान, अंधश्रद्धा, दैववादाचा पगडा, अनिष्ट रूढी परंपरा यांच्या चक्रव्युद्धात अडकलेल्या स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही.
3. भारतीय समाजात स्त्री पुरुष विषमतेचे प्रमाण अधिक आहे.

4. पुरुषप्रधान भारतीय समाजात पुर्वीपायून स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाऱ्याने प्रमाण अधिक आहे.
5. बंजारा समाजातील महिलांना आजही शिक्षणापायून वंचित राहावे लागत असते.
6. बाहेरील विश्वात महिलांना असुरक्षितेची भिती मोठ्या प्रमाणात आहे.
7. बंजारा समाजातील असेल किंवा इतर कोणत्याही समाजातील महिलांना कौटुंबिक व सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.
8. भारतीय महिलांना व बंजारा समाजातील महिलांना विशेषतः स्त्री भ्रुणहत्या, विधवा, परित्यक्ता स्त्रियांचे प्रश्न, घटस्फोट, चेंबोजगारी, आरोग्याच्या समस्या आढळनाला नियमितपणे सामोरे जावे लागते.

महिलांच्या परिवर्तनासाठी व हिंसाचारातून मुक्ती करिता उपाय :

1. बंजारा समाजातील परिवर्तनासाठी पुरुषांबरोबर महिलांना शिक्षणात समान संधी मिळाल्यास काही काळानंतर समाजात उत्क्रांतीची दिशा पाहावयास मिळेल. यासाठी सर्व स्तरातून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.
2. समाजातील पुरुषप्रधान मानसिकतेत परिवर्तन घडून आणणे अत्यंत गरजेचे आहे.
3. बंजारा समाज व इतर जाती जमातीच्या स्त्रियांना जागृत करून व महिला स्वतः जागृत होवून कौटुंबिक हिंसाचाराचा प्रतिकार केला पाहिजे तरच हिंसाचाराला आळा असू शकतो.
4. स्त्रियांकडे उपभोग्य वस्तू म्हणून न पाहता, व्यक्ती म्हणून पाहण्याची प्रवृत्ती निर्माण करणे गरजेचे आहे.
5. महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी लोकांच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणण्याची आवश्यकता आहे.
6. स्त्रियांमध्ये स्व जागृती व अधिकाराबद्दल जागरूकता निर्माण करणे.
7. स्त्रियांना सामाजिक बंधनातून मुक्त करून स्वावलंबी जीवन जगण्याची संधी देणे.

अशा पध्दतीने स्त्रियांविषयी सकारात्मक विचार केल्यास भविष्यात निश्चित महिलांवर होणारे अन्याय, अत्याचार, हिंसाचार कमी झालेले दिसून येतील. भारतीय समाजातील सर्व जाती जमातीच्या स्त्रियांनी देखील पुरुषांवर अवलंबून न राहता स्वतः अर्थाजन करण्यासाठी सक्षम होणे, आपल्या कुटुंबाच्या सर्व गरजा भागविण्यासाठी व कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी कार्य करणे गरजेचे आहे. बंजारा समाज देखील याला अपवाद राहणार नाही. उपरोक्त सर्व घटकांचे पालन झाले तर समाज परिवर्तनाला व महिलांच्या प्रगतीला चालना मिळालेली दिसून येईल.

संदर्भग्रंथ :

1. रेगे शर्मिला (२००६), महिला सबलीकरण संकल्पना व उपाय, योजना मासिक.
2. आहूजा राम (१९९४), सामाजिक समस्याए, रावत पब्लिकेशन, जयपुर.
3. राठोड रमेश (२०२०), बंजारा स्त्री, सुमन प्रकाशन, लातूर.
4. आगलावे प्रदिप (२०१५), सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
5. चव्हाण पंजाब (२००८), बंजारा हस्तकलेची शोकांतिका, गौरव प्रकाशन, अमरावती.

महात्मा फुले यांचे सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य

पा. ईश्वर लक्ष्मण गजोट

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, गि.म. ज्ञानदेव फोंडकर महाविद्यालय, काळव

स्तावना :

महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी आपले व्यक्तिमत्त्व स्वयंप्रणेने आणि आपल्या स्वतःच्या प्रयत्नांनी घडविले होते. त्यांना पिढी हा इतिहास क्रांतिकारकच होता. महाराष्ट्राच्या समाजमेवेसाठी घेण्याने भागचुन जाऊन सर्व जीवन समर्पित करणारे ते थोर पुष्प होते. अजुनही भारतभरले पहिले समाजक्रांतिकारक म्हणजे महात्मा फुले होत. कारण ते सामान्यांतील अडथळे तरी विनाशने व कर्तव्याने असावया होते. सामाजिक विषमतेविरुद्ध महात्मा फुलेंनी बंड पुकारले. समतेसाठी त्यांनी शूद्रातिशूद्रांना मंडित करण्याचे प्रयत्न केले. महात्मा फुले हे बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी अविश्व ड्रागड्रगारे ने छे सुधारक होते. महात्मा फुलेंनी केलेल्या सामाजिक कार्यतून महाराष्ट्राच्या सामाजिक प्रबोधनाला त्यांनी वेगळी दिशा दाखविली. स्वियांच्या व अस्पृश्यांच्या उन्नतगमाठी ने चटनाकार्ये केल्या. त्यांना अनेकांनी विरोध केला, त्यावेळी फुलेंनी हात अथेष्टा महान केले. परंतु आपल्या ध्येयापासून जांतीबा फुले कसोच विचलित झाले नाहीत.

महात्मा फुले यांनी भारतीय समाजाला फार जवळून अभ्यासले. त्यामुळे त्यांना भारतीय समाजातील विषमता लक्षात आली. या विषमतेचे निर्मूलन करण्यासाठी, बहुजन समाजाला अन्यायकारी व्यवस्थेतून मुक्ती मिळविण्यासाठी सामाजिक-सांस्कृतिक क्रांती अटळ होती. ही क्रांती महात्मा फुले यांच्या क्रांतीदर्शा तत्वज्ञानाने उभी राहिली. बहुजनांच्या शोषण मुक्तीसाठी महात्मा फुले यांनी आरंभ संपूर्ण आयुष्य समर्पित केले. महात्मा फुले यांनी केलेल्याकार्यामुळे बहुजन समाजात सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक व धार्मिक क्षेत्रात परिवर्तन झाले. भारतीय स्वियांना शोषण मुक्त करण्यासाठी प्रयत्न केले. स्वियांना शिक्षण देण्याचे कार्य माविरोधाई फुले यांच्या माध्यमातून सुरु करण्यात आले. यामुळे समाजात सामाजिक आणि शैक्षणिक परिवर्तनाची मुक्यात झाली. यामुळे सारख्या काळाने बहुजन समाजात क्रांतीकारी परिवर्तन झालेले दिसून येतात. परंतु अजूनही काही घटक संपूर्णपणे विकसित झालेले दिसून येत नाही. यासाठी पुन्हा महात्मा फुलेंच्या कार्याचा जागर होणे गरजेचे असल्याचे दिसून येते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक कार्याचा अभ्यास करणे.
2. महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :

या शोध निबंधात संशोधन विषय निश्चित करून त्या विषयावर कारणभोमांमा केली जाणार आहे. सर्वधीन शोध निबंधात वर्णनात्मक पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला असून माहितीचे स्रोत म्हणून दुय्यम साधनांचा वापर केला जाणार आहे.

महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्य :

ब्रिटिशांच्या राजवटीत भारतीय समाजातील बहुजनांचे झालेले शोषण, सामाजिक विषमता, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक क्षेत्रात कोणत्याच प्रकारची संधी उरलेली नव्हती. प्रस्थापित समाजातून बहुजनांचे होणारे शोषण हे ब्रिटिशा राजवटीपासून चालू आलेले होते. भारतीय सनातन व्यवस्थेने आणि मूल्यव्यवस्थेने कमालीची विषमता निर्माण केली होती. जात, वर्ण यांच्या असावने भेद निर्माण केले. त्यालाही धर्म जोडला गेला. जात, वर्ण हे धर्माचे निर्माण केले असल्याचे भासवत भेदनीतीचा अवलंब केला. त्यामुळे शूद्र, अतिशूद्र आणि स्विया यांच्या जीवनाचे अवकारा मंडले, हे सर्व महात्मा फुले यांच्या लक्षात आले. त्यामुळे त्यांनी समग्र बहुजनांच्या परिवर्तनासाठी सामाजिक सुधारणा चळवळीच्या माध्यमातून परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी मूलगामी चिंतन मांडले आणि चळवळीला क्रांतीसाठी समाजलक्ष्यी बनवले. महात्मा फुले यांना चातुर्वर्ण्य, विषमता आणि ब्राम्हणांचे जन्मजात श्रेष्ठत्व मान्य नव्हते. स्त्री-पुरुष व संपूर्ण मानवजात समान आहे अशी त्यांची धारणा होती. परंतु नेमके हेच ब्राम्हण लोकाना मान्य नव्हते. म्हणून महात्मा फुले यांनी चातुर्वर्ण्य आणि सामाजिक विषमतेविरुद्ध केलेले सर्वकष बंड सर्वांधाने ऐतिहासिक आणि महत्वाचे ठरले परंतु महात्मा फुले हे ब्राम्हणांच्या विरुद्ध नव्हते, तर ते ब्राम्हणांच्या ब्राम्हण्य विचारप्रवृत्तीच्या विरोधात होते. महात्मा फुले यांनी ब्राम्हणी व्यवस्थेकडून आलेल्या विचारभाराला कट्टर विरोध करून विषमतावादी, अन्यायकारी, लाचार असलेली व्यवस्थेविरुद्ध बंड केले. यामुळे समग्र बहुजन समाजात बदल घडवून आणण्यासाठी फुलेंनी महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

महात्मा फुलेंनी समग्र बहुजन समाजाच्या उधारासाठी सामाजिक कार्य केलेले आहेत. यामध्ये अनेक कार्यांचा आढावा घेता येईल, ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

स्वियांची स्थिती : 18 व्या शतकात स्वियांना समाजात कोणत्याही प्रकारचे स्थान नव्हते. सर्वथ स्वियांचे शोषण होत होते परंतु हे वेळा महात्मा फुले यांच्या लक्षात आले. बालविवाह, जारठ विवाह, असे अनेक समस्या स्वियांच्या होत्या. यामुळे प्रथम स्त्री मुक्तीसाठी जागृती केली. स्वियांना दर्जा मिळवून देण्यासाठी तसेच त्यांनी स्वियांच्या उधाराचे व त्यांचे दुःख निवारण्याचे कार्य केले हे कार्य करीत असताना महात्मा फुलेंनी सर्व जातीतील स्वियांचा विचार केला आहे.

विधवा विवाहाचा प्रयत्न समाजात चालविना, जरूरीविवाह, सतीप्रथा व वंजयान जगाच्या अनिष्ट प्रथा होत्या. या समस्येमुळे स्त्रियांचे जीवन अत्यंत वाईट होते. स्त्रियांचा होणाऱ्या या अन्यायाविरुद्ध लढा उभाऊन समाजात पुनर्विवाहाची प्रथा रुढवाली पाहिजे. पासाठी महात्मा फुलेंनी चळवळ सुरू केली, यामुळे समाजात पुनर्विवाह करण्याचा मूळचा जालेली दिग्गम येते.

बालहत्या प्रतिबंधक गृह बालपणीच स्त्रियांचे विवाह होत असल्यामुळे समाजात कुमारी अर्थात चालूचिधवांचे प्रमाण प्रचंड होते. त्यामुळे अशा विधवांचे अनेक संवध निर्माण होऊन संतती जन्माला येत असे. अनेक संवधानून चालूचिधवा गरीब राहत असत. अशावेळी समाजातून थकला कायविण्यासाठी गरीब राहिलेल्या विधवा जन्माला येणाऱ्या नवअर्भकाची हत्या करत असत. अशा या स्त्रियांचे समाजात विटवना होऊन लढ होत असे. अशा दुर्दैवी विधवा स्त्रियांचे समाजाच्या जाचापासून मुक्ता करण्यासाठी महात्मा फुल्यांनी इ. स. १८६३ मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृह स्थापन केले. या बालहत्या प्रतिबंधक गृहात अशाच स्त्रियांची अर्भकांचा जन्म दिला की, ज्या स्त्रियांचे विवाह झाले नाही, परंतु त्या गरीब होत्या. अशा महिलांनी या गृहात जन्म दिलेच्या अर्भकांचे पालनपोषणाची जबाबदारी फुले दाम्पत्यांनी घेतलेली होती.

अनिष्ट प्रथेला विरोध : महात्मा फुलेंच्या काळात बहुपत्नित्वाची पध्दत प्रचलीत होती. ब्राह्मण व श्रीमंत लोक एकामेकांशी अनेक स्त्रियांसोबत विवाह करीत असत. स्त्री व पुरुष समान असल्याने हा अन्याय आहे असे फुलेंना वाटत होते. त्यामुळे महात्मा फुलेंनी या प्रथेला कठोर विरोध करून बहुपत्नित्व प्रथेचे समूळ निर्मूलन करण्याचे प्रयत्न केले. महात्मा फुलेंना बालविवाह हे अमान्य होते. जरूरीविवाह हे देखील अमान्य होते. फुलेंनी केशवपन पध्दतीस प्रखर विरोध केलेला आहे. समाजात याच शतकात सतीप्रथा प्रचलित होती. पतीच्या निधनानंतर पतीच्या चिंतेत उडी घेऊन जीवन सपविण्याची प्रथा सतीप्रथा म्हणून ओळखली जाऊ लागली. अशावेळी स्वीवर जबरदस्ती केली जात असे. यामुळे महात्मा फुलेंना विधवा स्त्रियांचा होत असणारा हा अन्याय सहन झाला नाही. त्यांनी या प्रथेला विरोध केला. यामुळे काही काळांतर ही प्रथा बंद झालेली दिसून येते.

अस्मृशयता निवारण : महात्मा फुलेंच्या सामाजिक कार्यातील महत्त्वपूर्ण कार्य म्हणजे अस्मृशयता उध्दागमासाठी अस्मृशयता निवारण करण्याकरिता केलेले सामाजिक परिवर्तनाचे कार्य महत्त्वाचे आहे. महात्मा फुलेंनी अस्मृशयता आपल्या वाड्यातील पाण्याने भरलेल्या हौद इ. स. १८६८ मध्ये पाणी भरण्यासाठी खुला केला. तसेच त्यांनी इ. स. १८७३ मध्ये अस्मृशयता निवारणाचा जाहीरनामा काढला. त्यामुळेच पुढे भारत सरकारला अस्मृशयता ही कायद्याने नष्ट करता आली.

गुलामगिरीचे उच्चाटन :

समाजात जाती व्यवस्था होती आणि या व्यवस्थेत उच्चवर्णीय लोक खालच्या बहुजन समाजाला गुलामगिरीत वागवित होते. महात्मा फुले यांनी लिहिलेल्या गुलामगिरी या ग्रंथात ते म्हणतात, स्वतःच्या स्वार्थासाठी ब्राह्मण लोकांनी जातीव्यवस्था निर्माण केली आणि आपल्यासाठी सुखसोयी व सवलती करून ठेवल्या. तसेच शूद्र आणि अतिशूद्रांनी लोकांना गुलामगिरीच्या छाईत लोंडून दिले. परंतु महात्मा फुलेंनी ब्राह्मण लोकांचे हे सर्व ढोंग सर्वप्रथम चळवळीत आणले आणि शूद्र व अतिशूद्रांची गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी त्यांना शिक्षण देऊन जागृत केले. त्यामुळे या वर्गातील लोक सज्जानी झाले. परिणामी ते गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी प्रयत्न करू लागले. महात्मा फुलेंनी विविध माध्यमातून समाज परिवर्तनासाठी सतत प्रयत्न करीत होते. यामुळे बहुजन समाजात ज्या काही अनिष्ट प्रथा व विषमता होती, कमी झालेली होती. महात्मा फुलेंनी दलित समाजाच्या उध्दागमासाठी पारंपारिक समाजातील विषमतेविरुद्ध लढा उभाऊन दलित समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. महात्मा फुलेंनी दलित समाजाचा पाण्याचा प्रश्न असेल, शिक्षणाचा प्रश्न असेल, पौढ शिक्षण असेल, दलित समाजासाठी स्वतंत्र शाळा असेल असे विविध कार्य महात्मा फुलेंनी दलित समाजाला मुल्य प्रवाहात आणण्यासाठी केलेले दिसून येतात. म. फुलेंनी तळागाळातील बहुजन समाजामध्ये असलेल्या व्यसनमुक्तीसाठी प्रबोधन करून समाजातील लोकांना व्यसनापासून मुक्ती मिळविण्यासाठी प्रयत्न केले. म. फुलेंनी बहुजन समाजातील निरक्षर असलेल्या लोकांना अंधश्रद्धेपासून परावृत्त करण्यासाठी जाणीव जागृती केली. फुलेंनी समग्र समाजात असलेली अंधश्रद्धा लक्षात घेवून त्या लोकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन देण्याचे प्रयत्न केले. यामुळे हळूहळू समाजातील अनिष्ट प्रथा व अंधश्रद्धा सारख्या समस्येतून मुक्त मिळविण्यासाठी फुलेंनी फार मोठे योगदान दिले होते.

महात्मा फुलेंनी सामाजिक परिवर्तनातून जे कोणत्याही व्यक्तीला करणे शक्य नव्हते, ते त्यांनी करून दाखविले. या करिता त्यांनी संघटनात्मक प्रयत्न करून समता, स्वातंत्र्य, बंधुता या कार्यासाठी प्रयत्न केले. फुलेंनी यामाठीच सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. म. फुलेंनी स्थापन केलेला सत्यशोधक समाज हा मानवता, बुद्धिप्रामाण्य व व्यक्तिस्वातंत्र्य या प्रमुख तत्वावर आधारित होता. म्हणून फुले असे म्हणतात की, सर्व मानव ही एकाच निर्मिकाची लेकरे असून त्या सर्वांना ईश्वरानिर्मित नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपभाग घेण्याचा ममान अधिकार आहे. समाजातील प्रत्येक उपेक्षित माणसाला त्यांच्या विकासाची संधी मिळाली पाहिजे. प्रत्येक क्षेत्रात ममानता अमली पाहिजे, कोणत्याही ठिकाणी मकतेदारी नसली पाहिजे, अशा प्रकारची समाज व्यवस्था असणे गरजेचे आहे. यामाठीच फुलेंनी सामाजिक कार्याच्या माध्यमातून प्रयत्न केले होते. महात्मा फुलेंनी बहुजन समाजातील विविध जातीतील लोकांच्या उध्दागमासाठी आपले आयुष्य समर्पित केलेले दिसून येते. कारण की, महात्मा फुलेंनी माविचोवाई फुलेंच्या समवेत समाजातील अनिष्ट प्रथेविरुद्ध जाणीव जागृती निर्माण करून ज्या काही कुप्रथा होत्या त्यांचे उच्चाटन करण्याचे अनमोल कार्य केले. समाजातील तळागाळातील रचित घटकांचा शोषण व विषमतेपासून मुक्त करण्यासाठी सामाजिक चळवळ असेल, प्रस्थापितांच्या विरुद्ध संघर्ष असेल, बंड केलेले असेल अशा अनेक माध्यमातून त्यांना बाहेर काढण्याचे प्रयत्न केलेले होते. परंतु आजच्या समाजव्यवस्थेचे णि बदललेले दिसून येतात.

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN - 2347-7075

Impact Factor -7.328

Vol.2 Issue-15 May-Jun -2022

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

May-Jun -2022 Volume-2 Issue-15

On

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

Editor

Prof. Dr. Deepak M. Bharti

Principal

Arts, Commerce and Science College, Kille Dharur, Dist. Beed [M.S.]

Co- Editor

Mr. G. D. Bavaskar

Published by- P. R. Talekar, Secretary, Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Domination Of Gender For Pleasurable Career Dr Tejas R Sharma	1-4
2	Depiction Of Indian Culture & Society In The Graphic Novels Dr. Arya D. W, Miss Kendre S. A	5-8
3	Chimamanda Ngozi Adichie's Idea Of Feminism & Her Depiction Of Women In Her Literary Works Dr. Arya D. W, Miss Kendre S. A	9-11
4	Gender Asymmetry In India's Foreign Policy Decision Making Vishakha Jha	12-16
5	The Sri Lankan Identity Related With The Concept Of God Skandha Kumara Dr. Amila Damayanthi	17-21
6	Women Empowerment: A Study Of Jaishree Misra's Ancient Promises Mr. Gajanan Telang, Dr.Vaishali Aher	22-24
7	Gender And Education In India Mr. Sushilkumar Sadashiv Raut	25-26
8	Lgbt And Human Rights Nitu Changdeo Deshbhratar, Kanchan Babarao Jambhulakr	27-32
9	Aspects Of Gender Negotiation And Feminism In The Works Of Jeanette Winterson Pouriya Mallahi	33-34
10	Gender Wise Impact Of Pandemic On Informal Sector Study Among Women Domestic Workers In Pune Dr. Narshing Giri, Mrs. Umrao Sayyad , Mr. Rushikesh Hiwale	35-38
11	Violation of Dalits Human Rights and Gender Equality in India and its Remedies Dr Chitade Nandkishor Pandurang	39-42
12	Recent Trends Of Poverty In India Dr. Nasiket Govindrao Suryavanshi	43-48
13	Agricultural Labourers Problems And Remedies In India Dr. Maneesh. B	49-51
14	Gender And Health Gadekar pandurang Chandrakant	52-53
15	लिंगभाव विषमता आणि बंजारा समाजातील स्त्रिया श. ईश्वर लक्ष्मण राठोड, प्राचार्य डॉ. शिवाजी गायकवाड	54-56
16	लिंगभाव आणि भारतीय महिलांची आर्थिक स्थिती गोविंद द. बावस्कर	57-59
17	कृषीच्या विकासात स्त्रियांची भूमिका श.डॉ. दीपक एम .भारती ,गोविंद रामराव काळे	60-62
18	स्त्री-पुरुष वेतन अंतर प्रोफेसर दीपक एम. भारती, साखरे ज्योती जालिंदर	63-64
19	लिंगभाव आणि समाजीकरण डॉ. गणेश तुकाराम भोकासरे	65-67
20	नैतिक समाजीकरण और भारतीय समाज : एक समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्य Dr. Usha Kiran Tiwari	68-70
21	नैतिकता के दुष्टचक्र में बेहाम नारी डॉ. अरविंद अंबादास घोडके	71-73
22	जागतिक लिंग असमानता प्रोफेसर दिपक .एम . भारती, मंद आनंद श्रीकृष्ण	74-76
23	परिवार में लिंग और लैंगिक असमानता विषयक दृष्टिकोन डॉ. गजानन खंडू सोनुने , डॉ. जयसिंग पोपटसिंग सिंगल	77-80

लिंगभाव विषमता आणि बंजारा समाजातील स्त्रिया

प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड¹ प्राचार्य डॉ. शिवाजी गायकवाड²
¹शि. म. जानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब, ता. कळंब
²संशोधन मार्गदर्शक व विभागप्रमुख, दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

प्रास्ताविक :

समकालीन भारतातील लिंगभाव विषमता आणि विविध जाती जमातीतील महिलांच्या समस्या, लक्षात घेतले असता, बंजारा समाजातील स्त्रियांच्या पारंपारिक ते आधुनिक समाजात देखील समस्या असल्याचे दिसून येते. म्हणून या लेखात लिंगभाव विषमता आणि बंजारा समाजातील स्त्रियांच्या समस्यांकडे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. लिंगभाव हा शब्दप्रयोग समाजशास्त्रीय अर्थाने किंवा संकल्पनात्मक वर्गीकरण करण्यासाठी केला जातो. त्याला एक विशिष्ट अर्थ आहे. या नवीन अर्थानुसार लिंग या संज्ञेचा वापर स्त्री आणि पुरुषांची सामाजिक आणि सांस्कृतिक व्याख्या स्पष्ट करण्यासाठी करतात. मराठीत याला लिंगभाव असे म्हटले जाते. स्त्री पुरुषांचे स्थान व भूमिका यात समाजात कसा भेद केला जातो. याचा या संज्ञेमुळे आकलन केले जाते. म्हणजेच स्त्री-पुरुष संबंधीचा सामाजिक वास्तविकतेचे आकलन होण्यासाठी विशेषणाचे एक साधन म्हणून हि संकल्पना वापरली जाते.

लिंगभाव हि एक अशी संकल्पना आहे की, जी जैविक भेदापेक्षा वेगळी आहे. प्रत्यक्षात स्त्री पुरुषातील जैविक भिन्नत्व दर्शविण्यासाठी लिंग या संकल्पनेचा विचार केला जातो. तर Gender अर्थात लिंगभाव हि संकल्पना समाजाद्वारे स्त्री-पुरुषामध्ये निर्माण झालेल्या सामाजिक भिन्नत्वाशी संबंधित असल्याचे आढळून येते. जन्म घेतलेले प्रत्येक नवजात अर्भक सुरुवातीला एक जैविक प्राणी असते, पण सामाजिकरणाच्या माध्यमातून त्याच्यावर वेगवेगळे संस्कार करून, हाडामासाच्या त्या जीवाला स्त्री किंवा पुरुषात रुपांतरीत केले जाते. म्हणजेच Gender हि संकल्पना स्त्रीत्व किंवा पुरुषत्व यांच्या समांतर आणि सामाजिक स्वरूपावर आधारित असलेल्या असमान विभाजनाशी संबंधित आहे. जगाच्या इतिहासात कोणत्याच सामाजिक व्यवस्थेने नैसर्गिक लिंगभेदाचा वापर, विस्तार व विकृतीकरण आमच्या भारतीय समाजाएवढे क्रूरपणे इ सुव्यवस्थितपणे केलेले नसेल. या व्यवस्थेने प्रथम नैसर्गिक लिंगभेद कृत्रिमपणे सामाजिक लिंगभावात रुपांतरीत केले. नरातून पुरुषत्व व मादीतून स्त्रीत्व निर्माण केले. खरे म्हणजे पुरुष/नर म्हणजेच मानवजात आणि स्त्री म्हणजे केवळ मादीपण अशीच धारणा तयार करून आता हि व्यवस्था त्यांना नैसर्गिक मानते आणि स्त्रियांचे आर्थिक, सामाजिक, लैंगिक, मानसिक शोषण करण्याची वाट मोकळी करून देते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. लिंगभाव संकल्पना समजून घेणे.
2. बंजारा स्त्रियांचे जीवनमान समजून घेणे.

संशोधन पद्धती :-

लिंगभाव विषमता आणि बंजारा समाजातील स्त्रियांचे जीवनमान या संशोधन लेखाचे उद्दिष्ट अभ्यासात असताना वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे. एखाद्या सामाजिक घटनेचे शास्त्रीय विश्लेषण करण्यासाठी तथ्ये संकलित करून अध्ययन करणे म्हणजेच सामाजिक घटनांचे वर्णनात्मक अध्ययन होय. प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

तथ्य संकलन : प्रस्तुत संशोधन लेख अध्ययनाच्या अनुषंगाने तथ्य संकलन करण्यासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. यासाठी संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्र, संशोधन साहित्य, मासिके, अहवाल, महिलांच्या परिवर्तनासाठी कार्य करणाऱ्या विविध संस्थांचा आढावा व इंटरनेट वरील संबंधित साहित्याचा आधार घेण्यात आला आहे.

प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड प्राचार्य डॉ. शिवाजी गायकवाड

लिंगभावाची संकल्पना :- लिंग- लिंग हे नैसर्गिक असते. तसेच ते जीवशास्त्रीय असते. स्त्री-पुरुषांच्या जननेन्द्रीयातील फरकामुळे ते दृश्य स्वरूपाने आहेत. लिंगातील भेद हे प्रजनन प्रक्रियेतील कार्यावर अवलंबून असते. लिंग हे शक्यतो महज्जामहजी बदलना येत नाहीत. लिंग हे सर्वत्र मारखे असते ते स्थिर स्वरूपाचे असते.

लिंगभाव- लिंगभाव ही संकल्पना सामाजिक व सांस्कृतिक असून ती मानवनिर्मित आहे. ती भूमिका, गुण, वर्तन प्रकार व जबाबदाऱ्या इत्यादीची स्त्रीयोचीत व पुरुषोचीत अशी विभागणी करणे. विचारवान्ताच्या मते, लिंगभाव ही एक सामाजिक व सांस्कृतिक बाब आहे. त्यातून स्त्री ची बाईपणात इ पुरुषांची पुरुषापणात होणारी सामाजिक वर्गवारी मूचित होते. एखादी व्यक्ती स्त्री किंवा पुरुष हे जैविक पुराव्याने ठरते. परंतु व्यक्तीने बाईपण व पुरुषपण मात्र स्थळ काळरूप बदलणाऱ्या सामाजिक व सांस्कृतिक निकषांनी ठरते.

बंजारा समाजातील स्त्रिया आणि लिंगभाव विषयतेचे स्वरूप :-

भारतीय समाजातील बंजारा तथा अन्य कोणत्याही समाजातील स्त्रियांना वेगवेगळ्या समस्यांना निघमितपणे तोंड द्यावे लागते. भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या प्रमुख समस्या म्हणून स्त्री-पुरुष विषयता आणि स्त्रियांना दिलेला दुय्यम स्थान, यामुळे आजही स्त्रियांवर होणारे शोषण कमी झालेले अथवा थांबलेले दिसून येत नाही. यामुळे आजच्या समकालीन विकसनशील असलेल्या भारतात स्त्रियांच्या समस्या कमी तर झालेल्या नाहीत परंतु २१ व्या शतकात स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अन्याचार मात्र वाढलेले दिसून येतात. बंजारा समाज देखील याला अपवाद नाही. कारण की, बर्षानुबर्ष भटकंती करून आपल्या कुटुंबाचे उदरनिर्वाह करणारे बंजारा लोक स्वतंत्रपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात ह्या समाज भारतातील वेगवेगळ्या राज्यात स्थिर होतांना दिसून येतो. परंतु या दरम्यान बंजारा समाजातील स्त्रियांना अनेक आव्हानाला सामोरे जावे लागले आहे. प्रभूत्वशाली जाती समूहाच्या लोकांकडून या समाजाचे व विशेषता स्त्रियांचे शोषण झालेले दिसून येते. तसेच पुरुषप्रधान संस्कृतीचे आदर करणारे अशी भारतीय समाजाची ओळख असल्यामुळे यावरून हे लक्षात की, समाजातील लोक देखील स्त्रियांना दुय्यमत्वाचे स्थान दिलेले दिसून येतात. म्हणून असे स्पष्ट होते की, बंजारा समाजात देखील स्त्री-पुरुष विषयता असल्याचे दिसून येते. बंजारा समाजातील स्त्रियांना विविध क्षेत्रात जीवन जगताना शोषणाला, विषयतेला सामोरे जावे लागते. स्त्रियांच्या विषयतेच्या संदर्भातील विविध क्षेत्राविषयी पुढीलप्रमाणे माहिती स्पष्ट करता येईल.

कौटुंबिक व वैवाहिक क्षेत्रातील लिंगभाव विषयता :-

बंजारा समाजातील स्त्रियांना कौटुंबिक व वैवाहिक क्षेत्रात जवळपास बहुतेक स्त्रियांना लिंगभाव विषयतेला बळी पडावे लागते. काही अपवाद वगळता सर्वच कुटुंबे पितृसत्ताक, पुरुषसत्त्व असल्यामुळे पुरुषांना सर्वच बाबतीत उच्च अधिकार प्राप्त झाले आहेत. कुटुंबातील सर्वच कमी मूल्यांचे, महत्वाचे व कठीण कामे स्त्रियांना करावी लागतात. त्यातून कौटुंबिक क्षेत्रात लिंगभाव विषयता दिसून येते. तसेच विवाह करण्याचा, जोडीदार निवडण्याचा, मुलांना जन्म देण्याचा अधिकार पुरुषांनाच दिसून येतो. त्यामुळे विवाह बाबतही स्त्रियांना लिंगभाव विषयतेला सामोरे जावे लागते.

सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक क्षेत्रातील लिंगभाव विषयता :-

सामाजिक क्षेत्राच्या माध्यमातून स्त्रियांचे रुपांतर स्त्रीपणात व पुरुषांचे रुपांतर पुरुषपणात केले जाते. त्यासाठी सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांचा मूषच प्रभाव दिसून येतो. सामाजिक व सांस्कृतिक बाबतीत स्त्रियांना दुय्यमत्व प्राप्त झाले आहे. स्त्री कितीही कर्तृत्ववान असली तरी समाजात तिची प्रतिष्ठा पुरुषांच्या तुलनेत कमीच असते. धार्मिक कार्य करण्यासाठी मुद्धा समाज व संस्कृतीने पुरुषाला हुकते माप दिले आहे. उदा. विधवा स्त्री, धार्मिक कार्य करू शकत नाही. हे आजही बंजारा समाजात दिसून येते. कारण की, हे चित्र बंजारा समाज व इतर समाजात हि दिसून येते. म्हणून असे म्हणता येते की, आजही बंजारा समाजातील सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक क्षेत्रातील लिंगभाव विषयता संपुष्टात आलेली नाही. परंतु हि विषयता आजही वास्तव रूपात समाजात असल्याचे विविध कार्यातून स्पष्ट दिसून येते.

शैक्षणिक, राजकीय व आर्थिक क्षेत्रातील लिंगभाव विषमता :-

बंगारा समाज हा अनेक वर्ष भटकंती करित होता. १९ व्या आणि २० व्या शतकात हा समाज वेगवेगळ्या राज्यात स्थिर स्थिरावलेला दिसतो. परंतु पूर्णतः अविकसित अवस्थेत असलेली जीवनशैली तसेच पारंपारिक व्यवसायातून बाहेर पडल्यानंतर कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी संघर्ष करण्याची वेळ या समाजावर आलेली होती. समाजातील लोकांना कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण व राजकीय संधी मिळालेली नव्हती. अशा अवस्थेत स्त्रियांची तर अत्यंत अवहेलना होत होती. निरक्षरतेचा अभाव फार मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे शोषणाला बळी पडत असत. भारतीय स्त्रियांचे श्रमाच्या आधारावर देखील लिंगभाव होताना दिसून येते. कुटुंबातील कठीण कार्य हे स्त्रियांना दिले जाते तर चांगले, प्रतिष्ठित व आनंददायी कार्य पुरुषांकडे दिले जाते. म्हणजेच श्रमविभाजन हे लिंगभाव यावर आधारित केले जाते. अर्थकारणाशी संबंधित असणाऱ्या विविध क्षेत्रातही स्त्री आणि पुरुष असा भेदभाव केला जातो. स्त्रियांना आर्थिक निर्णयापासून वंचित ठेवणे, शेती, घर व इतर मालमत्ता इत्यादी पासून वंचित ठेवणे यासाठी लिंगभाव विषमतेचा आधार घेतला जातो.

साहित्य, समाज माध्यम आणि आरोग्य या क्षेत्रातील लिंगभाव विषमता :-

मानवी समुहात वेगवेगळ्या माध्यमातून स्त्री विषयक विषमता दिसून येते. शालेय साहित्य असेल, समाजमाध्यमे चित्रपट, लघुचित्रपट व जाहिरातीमध्ये स्त्रियांना पुरुषापेक्षा भिन्न भावनिक, हाळव्या, शोषित भूमिका देतात. तसेच सौंदर्याचे प्रदर्शन करण्यास भाग पाडले जाते. त्यातून लिंगभाव विषमता दिसून येते. आरोग्याच्या बाबतीत देखील दुजाभाव केल्याचे अनेक स्त्रियांना अनुभव आलेला आहे. स्त्रियांना उपवास, वृत्तवैकल्य करणे, आजारपणात विश्रांती न देणे, गर्भ अवस्थेत श्रमाचे काम करणे, तात्पुरत्या व अघोरी स्वरूपाचे उपचार करणे इत्यादीमुळे स्त्रियांच्या आरोग्यावर दुष्परिणाम होवून अनेक स्त्रिया मृत्युमुखी पडतात. म्हणजेच लिंगभाव विषमतेला स्त्रियांना सामोरे जावे लागते. अशाच स्वरूपाची परिस्थिती बंगारा समाजात ही आहे. परंतु बंगारा समाजातील स्त्रियांचे शोषणाचे स्वरूप हे वेगवेगळे आणि विविध स्वरूपाचे असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :-

देशातील बंगारा समाज असेल किंवा इतर कोणत्याही जाती जमातीत आजही लिंगभाव विषमता असल्याचे दिसून येते. ही लिंगभाव विषमता असल्याचे कारण म्हणजे जात, वंश आणि वर्ग या विषमतेप्रमाणे स्त्री- पुरुषांमधील विषमता सुद्धा पूर्णतः मनुष्यनिर्मित आहे. विशिष्ट ऐतिहासिक कालखंडामध्ये या विषमतेची निर्मिती केली गेली आणि म्हणूनच तिला प्रश्न विचारले जावू शकतात, आढावा दिले जावू शकते आणि बदलही घडवून आणता येतो. स्त्री मुलांना जन्म देत असेल पण म्हणून ती दुय्यम ठरत नाही. तसेच त्यामुळे तिच्या शिक्षण किंवा नोकरी व्यवसायावर परिणाम होऊ नये. दोन भिन्न प्रकारची शरीरे असली तरी त्यामुळे त्यांच्यात विषमता का निर्माण व्हावी? यासाठी लिंगभाव आधारित सामाजीकरण व सामाजिक व सांस्कृतिक मानसिकता या सर्वांमुळेच स्त्रियांना लिंगभाव विषमतेला सामोरे जावे लागल्याने सिद्ध होते.

संदर्भग्रंथ सूची :-

१. आगलावे प्रदीप (२००७), सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
२. कऱ्हाडे वी. एम. (२०१०), भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, पिपळगुरे अंड कंपनी पुब्लिशर्स, नागपूर.
३. तांबे श्रुती, (२०१०), लिंगभाव समजून घेताना, लोकवाङ्मय, मुंबई.
४. राठोड अंजली (२०१५), जालना जिल्यातील बंगारा व धनगर समाजातील स्त्रियांचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास, अप्रकाशित शोधप्रबंध.
५. चव्हाण व्यंकट (२०१५), बंगारा लोकगीत समाज और संस्कृति, वाण्या पुब्लिकेशन्स, कानपूर.

यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय कार्य

डॉ. नामानंद गौतम साठे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख तथा संशोधक मार्गदर्शक
शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव गोहेकर महाविद्यालय, कळंब, जि. उस्मानाबाद .

प्रस्तावना

महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासाला गती आणि दिशा देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. म्हणूनच त्यांना आपण सर्वजण महाराष्ट्राचे शिल्पकार असे म्हणतो. शेती, सहकार, उद्योग, ऊर्जा निर्मिती, परराष्ट्र धोरण, अशा विविध क्षेत्रात त्यांनी आपल्या कार्याचा उमटविला. भाऊसाहेब हिरे यांना विरोध करून मिळवलेले मुख्यमंत्रिपद तसेच भारताचे उपपंतप्रधान, अर्थमंत्री, संरक्षणमंत्री, परराष्ट्रमंत्री या सर्वांतून त्यांच्या राजकीय कार्याचा आढावा आपणास पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

1. यशवंतराव चव्हाण यांच्या राजकीय व्यक्तिमत्त्वाचा मागोवा घेणे
2. यशवंतराव चव्हाण यांच्या राजकीय कार्याचा आढावा घेणे
3. केंद्रामध्ये संरक्षणमंत्री, गृहमंत्री, व परराष्ट्रमंत्री उपपंतप्रधान, अर्थमंत्री अशा विविध पदांवरील त्यांनी भूषवलेल्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
4. संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती:- सदर शोधनिबंध तयार करण्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रातील लेख तसेच प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे व वैज्ञानिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब या ठिकाणी करण्यात आला आहे. यशवंतराव चव्हाण यांचा जीवन परिचय :- यशवंतराव चव्हाण यांचा जन्म 12 मार्च 1914 रोजी मु. पो. देवराष्ट्रे, ता. खानापूर जिल्हा. सांगली येथे झाला त्यांच्या वडिलांचे नाव बळवंतराव चव्हाण होते त्यांचे मूळ गाव भाळवणी होते त्यांच्याकडे चार पाच एकर कोरडवाहू जमीन होती त्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती हलाखीची होती यशवंतराव चव्हाण यांचे मुळगाव ढवळेश्वर पुढे ते भाळवणी येथे स्थायिक झाले. बळवंतराव यांचे आजोबा विलिफ म्हणून नोकरी करत असताना बळवंतराव यांची बदली कराडला झाली आणि कराड हे त्यांचे गाव झाले. यशवंतराव यांच्या आई देवराष्ट्रे येथील दाजीबा घाडगे यांच्या भगिनी होत्या. आईचे नाव विठाबाई होते बळवंतराव व विठाबाई या जोडप्यास अनुक्रमे जानोबा, राधाबाई, गणपतराव, यशवंतराव अशी चार अपत्ये होती. कमी जमीनीतून प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नाच्या आधारे सहा जणांचे कुटुंब चालवणे, शक्य न झाल्यामुळे बळवंतराव विटा येथे उदरनिर्वाहासाठी बाळवणी येथून स्थलांतरित झाले पुढे 1918 च्या प्लेगच्या साथीत त्यांचे निधन झाले. कुटुंबाची आर्थिक स्थिती बेताची असतानादेखील यशवंतराव देवराष्ट्रे येथील शाळेतून चौथीची परीक्षा पास झाले.

यशवंतराव चव्हाण 1941 मध्ये कायद्याचे पदवीधर झाले .2 जून 1942 रोजी त्यांचा विवाह फलटणच्या मोरे कुटुंबातील वत्सल अशा वेणूताई यांच्याशी झाला. 1940 ते 1945 च्या दरम्यान सातारा जिल्हा हा राजकीय क्षेत्रात कार्य करणा-याचा जिल्हा म्हणून प्रसिद्ध झाला .कारण सातारा जिल्ह्यामध्ये प्रतिकारकांचे कार्य प्रतिसिंह नाना पाटील यांच्या सरकारने ब्रिटिशांची सातारा जिल्ह्यातील सत्ता उलथवून टाकली .सातारा जिल्ह्याचा इतिहास हा खऱ्या अर्थाने प्रतिकारकांचा इतिहास आहे .पुढे घराची परिस्थिती बिघडल्याने त्यांना वकिली हा व्यवसाय सुरू व्हावा लागला. 1946 मध्ये झालेल्या विधानसभेच्या निवडणुकीत यशवंतराव चव्हाण दक्षिण सातारा विधानसभा मतदारसंघातून के .डी .पाटील , व्यंकटराव पवार, बाबुराव गोखले यांच्यासह विजयी झाले. यशवंतराव चव्हाण यांची राजकीय कारकीर्द खऱ्या अर्थाने 1946 च्या निवडणुकीपासून सुरू झाली विधानसभेसाठी निवडून आल्यानंतर मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री बाळराजे खेर यांनी यशवंतराव चव्हाण यांचा मंत्रिमंडळात समावेश केला नाही. यशवंतराव चव्हाण यांचा मंत्रिमंडळात समावेश न करता मोरारजी देसाई यांच्या गृह खात्यामध्ये संसदीय सचिव म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांची निवड झाली. 1952 मध्ये मुंबई राज्यात झालेल्या विधानसभेच्या पहिल्या निवडणुकीमध्ये शेतकरी कामगार पक्ष पराभूत झाला. आणि महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसचे उमेदवार मोठ्या प्रमाणात विजयी झाले .यामध्ये त्यांचा विवाह वाटा होता .पंडित मेहरूपा महाराष्ट्र दौरा सुरू असताना यशवंतराव यांच्यावर विरोधी पक्षाकडून झालेली टीका सहन करू नही यशवंतराव यांनी द्विभाषिक राज्याचे मुख्यमंत्री पद सांभाळले. हे पद सांभाळत असताना त्यांच्यावर खलनायका सारखी टीका करण्यात आली. त्यांचा अपमान करण्यात आला. तरीदेखील त्यांचा त्यांनी सुसंस्कृतपणा सोडला नाही. संयम मनाशी बाळगून महाराष्ट्रातील जनतेच्या भावना किती घड आहेत हे पटवून दिले व स्वतंत्र महाराष्ट्राची निर्मिती करण्यामध्ये मोलाची भूमिका पार पाडली .

स्वतंत्र महाराष्ट्राची स्थापना 1 मे 1960 ला झाल्यानंतर त्यांनी संरक्षण मंत्री पद करण्यापर्यंत मध्यंतरीच्या काळात अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले .यशवंतराव चव्हाण यांचे शिक्षण , सहकार ,पाटबंधारे, कृषि, उद्योग ,सत्तेचे विकेंद्रीकरण, हे निर्णय महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकास घडवून आणण्यास महत्त्वपूर्ण ठरले आहेत. याचा मागोवा पुढील प्रमाणे आपणास घेता येईल.

1. दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी वेगवेगळ्या योजना हाती घेतल्या.
2. शिक्षणाचा विकास झपाट्याने व्हावा म्हणून मराठवाडा विद्यापीठ आणि शिवाजी विद्यापीठाची स्थापना केली.
3. राज्याच्या विकासातील प्रादेशिक असमतोलाचा विचार करून पंचायत राज पद्धतीचा विकासासाठी जिल्हा परिषदेची निर्मिती केली.
4. 1961 मध्ये नवीन तेलकांना प्रेरणा मिळावी आणि मराठी भाषेला दर्जेदार ग्रंथ निर्माण व्हावे म्हणून साहित्य व सांस्कृतिक मंडळाची स्थापना त्यांनी केली.
5. प्रशासन भ्रष्टाचारमुक्त व्हावे म्हणून मूलभूत स्वरूपाचे निर्णय घेतले.
6. मागास भागाच्या विकासासाठी सर्वांगीण विकास कार्यक्रम तयार करून त्याच्या अंमलबजावणीचा प्रयत्न केला.
7. शिक्षण व आरोग्य यांची सोय ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या घटकापर्यंत पोहोचवण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला.

संरक्षण मंत्री:-

1962 मध्ये हरलेल्या सैनिकांचे मनोर्षय उंचावण्यासाठी यशवंतराव चव्हाण यांना प्राधान्य देण्यात आले .त्यांची संरक्षणमंत्री म्हणून निवड करण्याचा निर्णय मोहंजोरी घेतला .दरम्यान . . .5 नोव्हेंबर 1962 ला नेहरू यांनी यशवंतराव यांना फोन करून संरक्षणमंत्री पद स्वीकारण्याबाबत ही किंवा नाही या दोन शब्दात वत्तर मागितले यावर हसानी होकार दिला. दिनांक 14 नोव्हेंबर 1962 ला भारताचे नवे संरक्षणमंत्री म्हणून त्यांच्या नावाची घोषणा करण्यात आली. यशवंतराव चव्हाण यांनी संरक्षणमंत्री झाल्यावर जे कार्य केले त्याचा मागोवा पुढील प्रमाणे आपणास घेता येईल.

1. यशवंतराव चव्हाण यांनी काश्मीर , राजस्थान, गुजरात व सीमा भागांना भेटी दिल्या तेथील अधिकारी आणि जवान यांच्याशी चर्चा करून त्यांचे प्रश्न आणि समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न केला.
2. लष्कर आणि संरक्षण मंत्रालयात संघर्षाची कारणे शोधली.
3. लष्कर आणि संरक्षण मंत्रालयात समन्वय साधण्यासाठी उपाययोजना केल्या.
4. भारतीय लष्कराची कच्चे दुवे आणि कमतरता शोधून काढल्या.
5. लष्करी अधिकाऱ्यांना विश्वासात घेतले.
6. लष्कर आणि संरक्षण मंत्रालयात कौशल्य आणि संयमाने समन्वय साधून त्यांच्यात एकी निर्माण केली.
7. पहिले संरक्षण विषयक धोरण व पंचवार्षिक योजना तयार करून भारतीय बनावटीची लढाऊ विमाने वैजंता रणगाड्याचे उत्पादन इत्यादी महत्त्वपूर्ण कार्ये केले.
8. भारतीय सीमाभागात सैन्याची ने-आण करण्यासाठी रस्ते बांधले संरक्षण विषयक प्रश्नाबाबत संसदेला विश्वासात घेतले.

अर्थमंत्री:-

व्ही. व्ही गिरी यांची राष्ट्रपती पदी नियुक्ती झाल्यानंतर 26 जून 1970 ला श्रीमती इंदिरा गांधींनी गृहखाते स्वतःकडे घेऊन स्वतःकडील अर्थखाते यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे सोपवले ते देशाचे 11 वे अर्थमंत्री झाले. त्यांनी संसदेमध्ये अर्थसंकल्प सादर केला या सर्व परिस्थितीत अर्थमंत्री म्हणून यशवंतराव यांनी घेतलेले महत्त्वाचे निर्णय आपणास पुढील प्रमाणे सांगता येतात.

1. देशातील महागाई नियंत्रणात आणण्यासाठी प्रयत्न केले.
2. कृषी क्षेत्राचा विस्तृतपणे अभ्यास करून अर्थ मंत्रालय पातळीवर निर्णय घेतले.
3. आर्थिक क्षेत्रातील मक्तेदारी चा अभ्यास आणि उपाययोजना या संदर्भात एका आयोगाची नियुक्ती केली.
4. आर्थिक क्षेत्रासंदर्भात अनेक महत्त्वाची कायदे मंजूर करण्यात आले.
5. रोजगार निर्मितीच्या अनेक योजना जाहीर केल्या.
6. विदेशी चलनावरील नियंत्रणे आणखी वाढविण्यात आले.
7. गरिबी हटाव योजनेचे पूर्वक निर्णय आणि आर्थिक तरतूद उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला.
8. देशातील कर्ज त्यांचे प्रमाण वाढवून करघुकवेगिरी वर नियंत्रण ठेवले.

सारांश

यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री तसेच केंद्रामध्ये संरक्षण मंत्री अर्थमंत्री म्हणून जे कार्य केले आहे ते निश्चितच देशाच्या हितासाठी आणि समाजाच्या प्रगतीसाठी उपयोगाचे आहे विशेषता चिनी आक्रमणानंतर खचलेल्या भारतीय सैन्याचे मनोबल वाढवण्यासाठी जे त्यांनी प्रयत्न केले. त्याबद्दल हिमालयाच्या मदतीला सहयाद्री धावून गेला असे विश्लेषण त्यावेळेस करण्यात आले एकंदरीतच यशवंतराव चव्हाण यांनी केलेल्या राजकीय कार्यामुळे केवळ महाराष्ट्राचीच नाही तर संबंध भारत देशाची प्रगती झाली आहे असे म्हटल्यास काही अतिशयोक्ती ठरत नाही असे संशोधकास वाटते .

संदर्भ ग्रंथ

- 1) चव्हाण यशवंतराव:- कृष्णाकाठ, प्रेस्टीज प्रकाशन, पुणे.
- 2) भोळे भास्कर लक्ष्मण :- यशवंतराव चव्हाण राजकारण आणि साहित्य ,साकेत प्रकाशन, पुणे.
- 3) महाराष्ट्र टाईम्स:- समृद्ध महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण ,मुंबई, आवृत्ती 22 नोव्हेंबर 2007.

- 4) जीशी राममाऊ :- यशवंतराव एक इतिहास, प्रतिमा प्रकाशन, परभणी .
- 5) माने लक्ष्मण:- यशवंतराव आठवणी ,गंध्याली प्रकाशन ,मुंबई.

Oct. To Dec. 2021

Special Issue

Chief Editor

Dr.V.N.Purav

I/C Principal

P.D.Karkhanis College,

Ambarnath

Date 16th Nov. 2021

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

Reg.No.U74120 MH2013 FTC 251205

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

14) A co-relational study on Psychosocial challenges faced, resilience and ... Ms. Lipika Mondal & Ms. Ishita Mandal, Kolkata	65
15) चिरंतन कृषी विकास काळाची गरज श्रीमती डॉ. जाधव मिनाची भास्कर, जि. उस्मानाबाद	73
16) दहशतवादाचा अर्थ व स्वरूप आणि उदयाची कारणमिमांसा डॉ. नामानंद गौतम साठे, जि. उस्मानाबाद	76
17) जागतिकीकरण आणि मराठी ग्रामीण कथा डॉ. संदीप भेले, फुळगांव-बदलापूर	79
18) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार आणि नवीन शिक्षण धोरण डॉ. राधाजी विरवंपर कांबळे, जि. ठाणे (महाराष्ट्र)	81
19) स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री-मुक्ती चळवळीची दिशा व दशा डॉ. विनोद संभाजी सोनवणे, जि.पालघर	86
20) इतिहास लेखनातील प्रवाह प्रा. अनंत तुकाराम घत, जि. रायगड	90
21) ठाणे शहरातील शैक्षणिक स्थितीचे ऐतिहासिक मंदन प्रा.अनिल महादेव बोयडे, अंबरनाथ (ठाणे)	96
22) भारतीय अंधश्रमवादी चळवळीचे राष्ट्र व समाज वांछनीतील योगदान: एक शोध सहा.प्रा. इब्राहीम जमन तडवी, जि. ठाणे	99
23) बदलते समाजवास्तव आणि कथालेखकांच्या लेखनातील स्त्रीप्रतिमा प्रा. कैलास कृष्णकटे, जि. ठाणे	102
24) जागतिकीकरण आणि बदललेले मराठी नाटक प्रा. लक्ष्मण दुंदुठ ठमवणे, जि. ठाणे	105
25) आदिवासी साहित्यप्रकाराची भविष्यकालीन वाटचाल प्रा.राजू शंकर शानवार, राहापूर, ठाणे	111
26) बदलते समाजवास्तव आणि मराठी कथनात्मक ग्रामीण साहित्य प्रा. संजय तुकाराम निचिते, अंबरनाथ	114

दहशतवादाचा अर्थ व स्वरूप आणि उदयाची कारणमिमांसा

डॉ. नामानंद गौतम साठे
रज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
शि.म.ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय कळंब,
जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना :- दहशतवाद ही जगातील सर्वात मोठी गंभीर समस्या आहे. आज या समस्येने अतिशय उग्र रूप धारण केले आहे. जगातील एकही राष्ट्र या समस्येपासून आलिप्त नाही, कमी अधिक प्रमाणत सर्वच राष्ट्रांना दहशतवादाच्या झळ सोसाव्या लागत आहे. दहशतवादी कारवायांमुळे मानवी जीवनच घोक्यात आले आहे. कोणतेही राष्ट्र आज ठामपणे सांगू शकत नाही की आम्ही सुरक्षित आहोत. गरीब राष्ट्रांकडे दहशतवादी कारवायांचा मुकाबला करण्यासाठी सुरक्षित यंत्रणा नाही. त्यामुळे ही राष्ट्रे दहशतवादाचा म्हत्वाचा रत्ना पद्धतीने निपटारा करण्यास अर्पयशी ठरत आहेत. परंतु ११ सप्टेंबर २००१ च्या अमेरिकेतील भिषण दहशतवादी हत्यामुळे संपूर्ण जग चिंतेत बुडाले. जगाचे नेतृत्व करणारा देश सुरक्षित नाही ही गंभीर बाब पुढे आली. या दहशतवादी हत्याचा परिणाम फक्त अमेरिकेवरच झाला नाही तर संपूर्ण जगावर झाला. शक्तिशाली राष्ट्रदेखील दहशतवादी हल्ले थांबवू शकत नाहीत, हे सर्वांच्या लक्षात आले, अमेरिकेवर दहशतवादी हल्ला झाल्यामुळे अमेरिकेने सांगून टाकले की, दहशतवादाचा निपटारा करण्यासाठी अमेरिकन नेतृत्व करेल.

जगातील अनेक विकसीत राष्ट्रांना देखील दहशतवादाची मुकाबला करावा लागत आहे. इंग्लंड, स्पेन, चीन, फ्रान्स आदी राष्ट्रांतही दहशतवाद होऊन वर उदयास आले आहे. भारत, रशिया, अमेरिका, युरोप आदी देशांतही दहशतवाद होऊन वर उदयास आले आहे. जगातही दहशतवाद होऊन वर उदयास आले आहे.

अशा अनेक राष्ट्रांतील शांतता भंग करण्याचे काम दहशतवादाद्वारे केले जात आहे.

भारताला शांततेचा मोठा वारसा लाभला आहे मात्र ही शांतताच नष्ट करण्याचे काम दहशतवाद करत आहे. भारतातील पुर्वोत्तर भाग काश्मीर, पश्चिम बंगाल व मुंबई अशा विविध भागांत दहशतवादाने मानवी जीवन विस्कळीत केली आहे. दहशतवादाचा निपटारा करण्यासाठी जगातील सर्वच राष्ट्रे आज पुढे यत्ने आहेत. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर यासंदर्भात मोठे करार घडवून आणले जात आहेत, अनेक नू संगटना स्थापन करण्यात आल्या. युनोमध्ये देखील दहशतवादाचा मुकाबला करण्यासाठी अनेक उपाययोजना आखण्यात आल्या आहेत. एकूणच पृथ्वीवरील भ्रूण मूर्तला लागलेला हा एक शाप आहे. या दहशतवादाची पाळेमुळे खोलवर रुजली गेलेली दिसतात. दहशतवादाच्या विकासात भर टाकण्यासाठी काही राष्ट्रांनी दुटप्पी भूमिका घेतलेली दिसून येते. त्यामुळे दहशतवादाची समस्या अधिकच तीव्र होत चालली आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

१. दहशतवादाचा अर्थ आणि स्वरूप जाणून घेणे
 २. दहशतवाद ही संकल्पना समजावून देणे
 ३. दहशतवादाच्या उदयाची कारण मिमांसा तपासून पाहणे
 ४. दहशतवाद ही संकल्पना जगातील प्रमुख समस्या म्हणून कशी पुढे चालत आहे याचा उद्भव करणे
- गृहीतके
१. दहशतवाद ही एक बहुआयामी संकल्पना आहे.
 २. या समस्येने संपूर्ण जगाला प्रसले आहे.
 ३. दहशतवाद ही समस्या पुढे येण्याचे कारण धर्मांधता आहे.
 ४. जगातील महासत्ता दहशतवाद विकसीत करण्यास कारणीभूत ठरल्या आहेत.

दहशतवादाचा अर्थ व स्वरूप :-

दहशतवाद हा शब्द लॅटिन भाषेतून आला आहे. ज्यात 'दह' म्हणजे 'दहणे' असा अर्थ येतो. 'शत' म्हणजे 'शत' असा अर्थ येतो. म्हणजे 'दहणे' असा अर्थ येतो.

विषयवार्ता: Interdisciplinary / Multilingual / Refereed / Impact Factor 7.95 (2021)

व भीती निर्माण करणे होय. कलंतरने हा शब्द रोमन सपुह्याच्या भूपेत विलीन झाला आणि नंतर हा शब्द युगोपातील वेगवेगळ्या भाषांमध्ये प्रचलित झाला. दहशतवाद या संज्ञेला अति प्राचिन स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. दहशतवाद हा शब्द आलीकडील काळात नावारुपारा आलेला असला तरी, दहशतवादी गटालायांचा इतिहास अतिप्राचीन आहे. मानवाच्या उत्पत्तीपासून दहशतवादाचा गानरसोबत सहवास करत राहिलेले आहे. आधुनिक आधुनिक युगात ही दहशतवादाची प्रकृती अडलाना करणे सोडले नाही.

राजकीय उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी संघटितपणे हिंसात्मक मार्गाने शास्त्रांचा धाक दाखवून भीती निर्माण केली जाते त्यास दहशतवाद असे म्हणतात, दहशतवाद हा अतिप्राचिन आहे, हजारो वर्षांपूर्वी लोक या कृत्याचा वापर करत होते. परंतु त्या काळातील त्याची दहकता पार तीव्र स्वरूपाची नव्हती. एका विशिष्ट विरोधी गटासाठी त्याचा वापर होत होता. तुटपुंज्या स्वरूपाच्या मागण्यादेखील दहशतवादाच्या माध्यमातून पूर्ण करून घेतल्या जात होत्या. आधुनिक युगातील दहशतवादाची तीव्रता भयावह स्वरूपाची झाली आहे. दहशतवाद हा जगतवतपेठ शब्द फ्रेंच राजक्रांतीच्या काळात पद्धतशीरपणे वापरला गेला. या काळात दहशतवादी कारवायांना मोठे स्वरूप प्राप्त होण्यास सुरुवात झाली.

फ्रेंच राज्यक्रांतीने जगास समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्व ही तत्वे प्राप्त करून दिली. त्याच बरोबर जेकबिन आणि थामिडोरियन या दोन फ्रेंच राजवटी दरम्यान, गिलोटिन या विध्वंसक शस्त्राची ओळख सर्वांना झाली. आणि या दोन सत्ता संघर्षात अराजकता निर्माण करणारा दहशतवाद जगतवतपेठ हा शब्द नावारुपास आला. दहशतवादी समाजात एक प्रकारची भीती निर्माण करतात. प्रस्थापित शासनाला दुबळे बनविण्याचा प्रयत्न केला जात असतो. या कार्यात दहशतवाद्यांना यश प्राप्त होते. त्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वरचेवर वाढत जातो. त्यातून ही समस्या अधिकच गंभीर होत जाते.

दहशतवाद हा या शब्दाचा वापर १९३१ मध्ये ब्रुसेल्स येथे आयोजित सम्मेलनात केला गेला. दहशतवाद मानवी जीवन संकटात टाकून संपत्तीचे

आतोनानात नुकसान करून समाजात भीती निर्माण करतो. असा सूर या सम्मेलनात निघाला. याचे एकमेव उद्दिष्ट म्हणजे लूट प्राप्त करणे मग ते राजकीय, आर्थिक, सामाजिक अथवा धार्मिक स्वरूपाचेदेखील असू शकते. दहशतवादाच्या उदयाची कारणे :

१) विषमता :- समाजात आणि राष्ट्रात जर विषमता वाढली तर दहशतवाद अधिक वेगाने पुढे येतो. राजकीय सत्तेचे स्वरूप सामाजिक वर्गांशी यांचे संबंध हे प्रतिक निगमवतानी ओळखले होते. धर्मोत्तरातून ही विषमता हे क्रांतीचे पुढे कारण आहे. निगमता ही आर्थिक यावीशी निगडित आहे. व आर्थिक दर्जावरच आज सामाजिक दर्जा ठरत आहे. राजकीय सत्तेच्या विषम वाटणीमुळे अन्यायची भावना वाढीस लागत आहे. याचे रुपांतर नंतर दहशतवादी कारवायात होत असते.

२. आर्थिक स्थिती:- जागतीकीकरणामुळे अंतरराष्ट्रीय पातळीवर आज जीवघेणी स्पर्धा तयार झाली आहे व या स्पर्धेमुळे माणूस भैतिक सुखाकडे आकर्षित झाला आहे. त्यामुळे मानवाच्या गरजा मोठ्या प्रमाणात वाढल्या आहेत. त्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आर्थिक चणचण भासू लागली आहे. ती पूर्ण न झाल्यामुळे मानवाच्या जिवात एक प्रकारचे नैराश्य दिसून येते व यातून माणूस वाम मार्गाकडे जातो. त्या मार्गापेकी एक मार्ग म्हणजे दहशतवादी संघटना पैशाचे आपिष दाखवून या संघटना अनेक तरुणांना आपल्या जाळ्यात ओढत असतात त्यांला हे तरुण बळी पडत आहेत. व त्यातून हिंसा घडत आहे.

३. धर्मविधा:- मार्क्सच्या मते धर्म ही आपूची गोळी आहे. धर्माच्या नावाखाली हाजोरे लोक एकत्र येतात धर्माचा उपयोग चांगल्या कारणासाठीही होतो व वाईट कारणासाठी होतो. धर्मांमुळेच माणूस सुस्कारीत झाला आहे. पण आज धर्माच्या नावाखाली अनेक महाभयंकर घटना घडत आहेत. जागतीक पातळीवर धर्माचा आधार घेवून अनेक दहशतवादी कारवाया होत आहेत. तसेच अनेक धर्म गुरु धर्माच्या नावाखाली दहशतवादी शिक्षण देवून आपला स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न करत आहेत धर्म संकटात आहे अश्या घोषणा देवून लोकांना फसवण्याचे काम या संघटना करत आहेत. मदरश्याचा

अर्थ पाठशाळा आणि तालिबान शब्दांचा अर्थ आहे पेच प्रसंग इत्यादी कारणीभूत आहेत.

विद्यार्थी याच मदरघात शिक्षण घेऊन दहशतवादांनी भारतातील जम्मूकश्मीरमध्ये अनेक लोकांची हत्या केली आहे. अमेरिकेवरील दहशतवादी हल्लासुद्धा याच कारणामुळे झाला होता.

४ शोषण व अन्याय :- शोषण व अन्याय हा दहशतवादयाचा मुळ पाया आहे जागतिक पातळीवरील कोणत्याही देशातील जनतेला सतत शोषणास अन्यायास बळी पडाने लागत असेल तर हे लोक विरोध करतात आणि त्यातून दहशतवादया कारवाया पुढे येतात ब्रिटीशांनी भारतीयावर खूप अन्याय आणि अत्याचार केला होता. त्यामुळे त्या काळात भारतीयांना दहशतवादी मार्गाचा अवलंब केला होता.

५. राजकीय पेच प्रसंग :- राजकीय कारणामुळे देखील दहशतवाद्याला खतपाणी मिळत असते जागतिक पातळीवर इंग्लंडने साम्राज्यवाद्याला प्रोत्साहन दिले व अनेक राष्ट्रांना पारतंत्र्यात ढकलले त्या देशातील जनतेत मोठा असंतोष निर्माण झाला व यातून विद्रोह पुढे आला इंग्लंडचा साम्राज्यवाद ज्याच्या राष्ट्रावर होता त्याच्या राष्ट्रातील जनतेने इंग्रजाविरुद्ध छुपे छुपे पुकारले होते.त्यामुळेच राजकीय पेच प्रसंगातून दहशतवाद पुढे आला आहे.

५. नविन तंत्रज्ञान : जागतीकीकरणामुळे नविन तंत्रज्ञान पुढे आले आहे दळणवळणाची साधने वाढली आहेत. या तंत्रज्ञानाचा पुरेपुर फायदा दहशतवादयांनी घेतला आहे. संगणक, इंटरनेट, मोबाईल फोन, बुलेटप्रुफ गाडया, नवीन शस्त्रे अश्या अनेक सोई मुळे दहशतवादी हल्ला करणे खूप सोपे झाले आहे. व या तंत्रज्ञानामुळे दहशतवादी कारवायात वाढ होताना दिसून येत आहे.

संरचना:
आपणास असे दिसून येते की, दहशतवाद ही जागतीक समस्या आहे या समस्येचा विकसीत व विकसितरील राष्ट्रांना फटका बसला आहे. तसेच ही संकल्पना संधीम् आहे.याचा फटका अमेरिकेपासून ते भिर्बातील गरिब राष्ट्रांना सुद्धा बसला आहे. व दहशतवाद उदयास येण्यास आर्थिक विषमता धर्माधता, निरक्षरता शोषण व अन्याय, अन्यायाचा सुड घेणे, नविन तंत्रज्ञान, कमालीचे दारिद्र्य राजकीय

संदर्भ सुची:

१. नलावडे पंडित :- आंतरराष्ट्रीय संघ, फॅलश पब्लिकेशन औरंगाबाद.
२. अमृतकर प्रशांत :- आंतरराष्ट्रीय संघ चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.
३. उदगावकर म.न :- २१ व्या शतकातील दहशतवाद डायमंड प्रकाशन पुणे.
४. देवळाणकर शैलेद्र :- जागतीक राजकारणातील प्रमुख समस्या विदया प्रकाशन औरंगाबाद.

□□□

Journal of Research and Development

December-2021 Volume-12 Issue-23

Dr. R. V. Bhole

Talgaon, A. S. Survey, No-101/1, Plot,
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Mr. Shashikant Jadhwar

(C. Principa)
Chhatrapati Shivaji Maharaj Vastu Sangrahalaya,
Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor
Dr. Anant Narwade
Dr. Raghunath Ghadge
Mr. Anil Jagtap

Address

'Ravichandra' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

17	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा दलित कवितेवरील प्रभाव प्रा.दुर्गा शरद भिसे.	66-70
18	सशक्त समाज निर्मितीसाठी राजर्षी शाहू महाराजांचे कार्य प्रा.डॉ.पद्मवल न्ही.के.	71-73
19	महिला सक्षमीकरण या विषयावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार व कार्य : १४ एप्रिल १८९१ - १९५६ प्रा.गुठ्टे शिवकांता वैजनाथ	74-76
20	राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य प्रा. डॉ. विलास भगवानराव भिल्लारे	77-78
21	महात्मा फुले,छत्रपती शाहू महाराज यांचे शिक्षणविषयक विचार: प्रा.रुविता किसनराव काटे	79-84
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री सक्तीकरण विषयक दृष्टिकोन - एक नया दृष्टिथेप डॉ. संतोष बाबरे	85-88
23	महात्मा ज्योतिबा फुले : स्त्रियांचे उद्धारक डॉ. वर्षा तात्यासाहेब सरवदे	89-91
24	महात्मा ज्योतिबा फुले समाज क्रांतीचे जनक डॉ. नामानंद गौतम साठे	92-94
25	डॉ.बाबासाहेब दलित आंबेडकरांचे साहित्याला योगदान दर्शना आर चावडा	95-97
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही . एक चिंतन प्रा. बैनवाड स्वाती प्रकाशाव	९8-99
27	महात्मा ज्योतिबा फुले - सत्यशोधक बळबळ एक सामाजिक क्रांती डॉ सुभाष लक्ष्मण म्हात्रे	100-102
28	महात्मा फुलेचे शेतीविषयक विचार डॉ. आढाब अनिता सदाशिव	103-107
29	समाजक्रांतीचे जनक : महात्मा ज्योतिराव फुले डॉ के एस खैरनार	108-110
30	भारतीय संविधाना समोरील आव्हाने व उपाय डॉ कुंदा बाळासाहेब कवडे	111-116
31	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार डॉ.भागवत पांडुरंग ठाकूर	117-119
32	महार वतन आणि अस्पृश्यांची गुलामगिरी डॉ .जनार्दन श्रीकांत जाधव	120-124
33	विचारवंत आणि सुधारक छत्रपती शाहू महाराज डॉ खाडप संजय बाबुराव	125-127
34	महात्मा फुले : वाक्पंड आणि कार्य डॉ डॉ.देशमुख विनीता	128-131

महात्मा ज्योतिबा फुले समाज क्रांतीचे जनक

डॉ. नामानंद गौतम साठे

उज्वरासब विभाग प्रमुख, शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोडेकर महाविद्यालय कळंब जिल्हा, उमानगवाड

ईमेल ngsathe11@gmail-com

प्रस्तावना : - १९ शतकाचा शेवटचा कालखंड हा धर्म सुधारक सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीचा कालखंड होता या चळवळीचे नेतृत्व समाजाचे सखोल चिंतन करणाऱ्या समाजहित जवणाऱ्या व घटक कृतीशील असणाऱ्या महात्मा ज्योतीबा फुले कडे होते. आधुनिक भारताच्या इतिहासात राष्ट्रपिता महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे नाव सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत म्हणूनच वेतले जाते सामाजिक क्रांतीच्या चळवळीसाठी दुरदृष्टी तसेच साहस हे दोन गुण महात्त्वपूर्ण असतात ते दोन्ही गुण राष्ट्रपिता ज्योतीबा फुले यांचेकडे होते, त्यांनी धर्म व्यवस्थेविरुद्ध व जाती व्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष केला व व धर्म शास्त्राच्या सत्यतेविषयी आश्चय दिले म्हणूनच राष्ट्रपिता ज्योतिबा फुलेच्या आंदोलनाला भारताच्या सामाजिक क्रांतीच्या इतिहासात महत्त्वाचे स्थान आहे. बहुजन समाजाचे उदारकर्ते म्हणून ज्योतिबा यांचे नाव अग्रक्रमाने वेतले जाते.

ब्राम्हणी समाज व्यवस्थेमुळे बहुजन समाज अज्ञान अंधकार,जातीय व्यवस्था अशा चारी बाजूंनी कोंडीत अडकला होता. अशा परिस्थितीत बहुजन समाजाला जागृत करून त्यास आपल्या न्याय हक्कासाठी संघर्ष करण्यासाठीची दिशेकडण ज्योतिबा यांनी दिल्यामुळे बहुजन समाजाच्या परिवर्तनाच्या चळवळीला व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या योगदानापो महती म्हणजे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार विश्वरत्न डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी तयागत बुद्ध व संन कर्षार यांच्या अंतर महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे दुःस्वप्नी मानले. विवेक म्हणजे १८९० साली महात्मा ज्योतीबा फुलेचे निधन झाले आणि बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म १८९१ साली झाला. या गुरू - शिष्यांनी एकमेकांना पहिलेच नाही. समता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या महात्मा फुलेनी जगचा निरोप घेतला. तर समता प्रस्थापित करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरासारख्या महापुरुषाने महात्मा ज्योतीबा फुलेच गुरू मानावे यात त्यांच्या महानतंत्री दखना येते.

स्त्री आणि (तत्कालीन) अस्पृश्य समाज हे या समाज व्यवस्थेतील सर्वात जस, ऊपेक्षित घटक होते. त्यामुळेच स्त्री शिक्षण व अस्पृश्य यांचा उधार हे त्यांचे जणू जिवितकार्यच झाले। त्या वेळच्या स्त्रिया या शिक्षण नसल्यामुळे स्वतःची भूळ अस्मिताच हरवून बसल्या होत्या. या परिस्थितीतून त्यांना बाहेर काढण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता होती. मुळात समाजोदात्तासाठी शिक्षण हेच प्रमुख अस आहे हे ज्योतिबा यांनी ओळखले. ही सर्व प्रकारची गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी त्यांनी अनेक नैसर्गिक संघापासून तर इंग्रज इतिहासकारांनी लिहिलेल्या इतिहासाचा अभ्यास केला. जसे मनुस्मृती विवेकसिंधु प्राचिन संत, याः बरोबर मेसर्स प्रॅड्डरक, डॉमस पेन पर्यंत, या सर्व गोष्टीवर चिंतन करून प्रचलित गुलामगिरी मनुष्यानिर्मित किती आणि ईश्वरनिर्मित किती याचाही त्यांनी विचार केला. सर्व वैचारिक संदर्भाचा परिपाक तयार होऊन त्यांना जी स्मृती झाली ते त्यांनी वाची, लेखणी, कृतीतून आणि साहित्यातून मांडली. हे सर्व करण्यासाठी आवश्यक असणारी निर्भय मानसिक परिस्थिती महात्मा फुले यांच्या अवलंब होती.

गुलामगिरी नष्ट करावी, सत्ताची कस घ्यावी, स्वातंत्र्य समता, हेतुला तत्त्वानुसार सर्वांनी वागणे हे त्यांच्या हाडी पिळलेले होते. एक स्त्री सुशिक्षित म्हणजे पुढच्या सर्व पिढ्या सुशिक्षित हे। सर्वांकरून त्यांनी जाणले व पुण्यात कुपुंवार पेठेतील निःशुद्धे वाङ्मयधर्मनाथ २१ व्या वर्षी ३ जुलै १८५१- १८५२ ला मुलींसाठी शाळा काढल्यात. सुरुवातीला फुलेना ध्येय आठ मुली मिळाल्या. मुलींना शिक्षण देण्यासंदर्भात सतत-पंचा भयंकर विरोध बत्कराचा लागला. अनेक आरोपांना सामोरे जावे लागले.प्रहिल्या शिक्षक म्हणून सर्विरीबाई मुलींना शिकवता होत्या. त्यांना आतोनत त्रास सहन करावा लागला. दगड, घोडे रोण त्यांच्यावर फेकण्यात आले.

- अभ्यासाची उद्दीष्टे**
१. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक कार्याचा आढळा घेणे.
 २. महात्मा फुले यांची एक समाज सुधारक म्हणून भूमिका तपासणे.
 ३. शिक्षण व दलित यांच्या बदल महात्मा फुले यांनी केलेल्या कार्याचा मागोवा घेणे.
 ४. महात्मा फुले यांची शेतकरी दिनदलीत क्रांतीक, पीडीत, आनाब, विधवा, यांच्या विषयीची भूमिका तपासून पाहणे.
- गुहीउके**
१. महात्मा फुले हे समाज क्रांतीचे भारतातील पहिले जनक होते.
 २. १९ व्या शतकात शेतकरी दिनदलीत क्रांतीक, पीडीत, आनाब, विधवा,यांच्या विषयी खूप महात्मा फुले यांनी कार्य केले आहे.
 ३. महात्मा फुले यांनी धर्म व्यवस्थेविरुद्ध व जाती व्यवस्थेविरुद्ध आवाज उठविला होता.
 ४. महात्मा फुले यांनी बहुजन समाजाला अज्ञान अंधकार अस्पृश्यता, गुलामगिरी यांच्या विरोधात आवाज उठविण्यास प्रवृत्त केले.
- या लेखकाचे २०२६ मधील बरना, उन्हाळ्यात दिवसात ज्योतिबा महर्षांनी घालत होते. त्यांचे वरनावर १०० वाज याः या लेखकाचे २०२१ वेळ असा आवाज ऐवू शोर. रत्नान त्यांनी त्यांचे शैलापून स्वतःच्या वाङ्मयातील पाण्याने तुडंब घट्टेरेष

हीद दलीलासाठी खुला केल्या आणि म्हटले की पुणे हा हीद तुमचा आहे, या हीदवर वाटेल तेव्हा आणि लगेत तितके पाणी नेत जा अशा प्रकारे सर्वप्रथम स्वतःच्या वाड्यातील पाण्याचा हीद अनुसूचित जातीच्या लोकांसाठी खुला केला व सामाजिक शांती केली.

- १) विधवा पुनर्विवाह : १८६४ साली पुण्याला गोंड्यांच्या बागेत रोगाची समाजात, खुनाचे जनार्दन व मर्दा या दोघांचा पुनर्विवाह घडवून आणला व पुढे पुनर्विवाहाची घाल घोहोकाडे हक्कही रूढ झाली. ही एक व्रतोकरी घटना होती.
- २) विधवा करावचन बंदी (विधवांचे मुंडण करणे) : फुलेंनी करावचनावर बंदी आणून, नाभिकांचा संप घडवून आणला
- ३) बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना : इ.स १८६३ ला आपल्या पारशेजारी एक स्वतःच्या छानने वाड्या तयार केला व स्वतः पत्रके छापून - कुण्या एखाद्या स्त्रीचे बाकडे पाऊल पडल्यास तिने अर्भकाची हत्या न करता गुपचुपपणे ३९५ घर संवरला याचे व सुखरूप बाळंतीण होऊन जावे, असे पत्रके छापून रोडच्या बाजूला भिंतीला चिपकविले होते. यामुळे ३० ते ४० मुले काळाच्या दादेंतून बचावले. याच प्रतिबंधक गृहातील कारागार्याई नामक विधवेच्या मुलास यशवंत याला फुल्यांनी दत्तक घेतले म्हणून धनंजय कीर्ति लिहतात. ज्योतिषांचे बालहत्या प्रतिबंधक गृह ही भारतातील अशा स्वल्पाची पहिली संस्था होती १८५५ ला ग्रीड निरक्षर लोकांसाठी ग्रीची राज्यात काढली. १८६८ ला गोविंदराव वारले तेव्हा ज्योतिषांनी १३ व्या दिवशी आपले पांगळे, गोरगरीब, अनाथ यांना जेवण दिले. नवीन कपडे दिले, गरीब मुलांना पाठ्या घेऊन आरुत्या निरर्थक चालीरीती सर्व टाकून दिल्या. यथरुन सुधारणा त्यांच्या उत्पत्ती व कृतीत किती भरल्या होत्या हे आपणास दिसून येते.

महात्मा फुलेंची ग्रंथसंपदा : महात्मा फुलेंच्या ग्रंथसंपदेचा विचार करत गुलाभगिरी ब्राम्हणांचे कसब, शेतकऱ्यांचा असूड सार्वजनिक सत्य धर्म अखंडादी काव्यरचना, रूतीयत्त नाटक इत्यादी ग्रंथ लिहून त्यांनी समाजात जागृती आणण्याचा प्रयत्न केला. गुलाभगिरी : हा ग्रंथ लिहून मानवाच्या गळ्यातील गुलामीचा दहा कडगण्याचा पहिला प्रयत्न त्यांनी केला. ब्राम्हणांचे कसब : हा ग्रंथ लिहून ब्राम्हणांचे कुटिल कारस्थान लक्षात आणून दिले. वेद परमेश्वरनिर्मित नाहीत, मानवनिर्मित आहेत. हे त्यांनी या ग्रंथाच्या आधारे लोकांना सांगण्याचा प्रयत्न केला. सार्वजनिक सत्यधर्म : धर्म म्हणजे काय त्याचे स्वरूप समजावून सांगणारा पर महात्माचा ग्रंथ म्हणजे सार्वजनिक सत्यधर्म हा त्यांचा ग्रंथ होय.

रुपीय रत्न : हे नाटक लोक प्रबोधनासाठी फार महत्त्वाचे आहे. शेतकऱ्यांचा असूड : शेतकरी हा देशाचा पोषित आहे, या धूमकेतूने फुले यांनी शेतकऱ्यांचे असूड हा ग्रंथ लिहिला आणि दिडशे वर्षांपूर्वीच त्यांनी शेतकऱ्यांची सहकार चळवळ घुस्वळ केली. शेतकऱ्यांचे असूड हा ग्रंथ लिहून शेतकऱ्यांच्या जागृतीचे फार महत्त्वाचे कार्य महात्मा ज्योतिषा फुले यांनी केले. म्हणून त्यांचे कृषी कांतीचे अग्रदूत म्हणतात. रूपी औद्योगिकता तसेच शेतकऱ्यांच्या शोषणविषयीचे आंदोलन, मुंबईतील गिरी कामगारणी संघटना देवदासी, परिप्लता यांच्या समस्या, भटक्या विमुक्त, इत्यादी चळवळ, लोकसंख्या वाढीचा शेतीवर पडणारा बोजा या सर्व गोष्टींचा विचार महात्मा फुले यांनी दिडशे वर्षांपूर्वीच आपल्या लेखनातून मांडला होता.

शिवाजी महाराजांसाठी आदर : स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज यांची राजगडवरील समाधी ज्योतिषाने फुले यांनी शोधून काढली व १८६० ला छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या समाधीचा प्रोत्साहन त्यांनी केला. शिवाजी महाराजांच्या कार्याची माहिती सांगणारा पहिला मोठ्या पोवाडा त्यांनीच रचला त्याच प्रभाषे देशात त्यांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जयंती साजरी केली व छत्रपती शिवाजी महाराजांचा खरा इतिहास देशाला दाखवून दिला. तसेच सरकारी शाळातून गोरगरीबांच्या मुलांसाठी राखीव जाग ठेवल्या पाहिजेत आणि प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत व्हावे असे त्या कृतीच्या रुखरुलात घडवून देणारा हा पहिलाच भारतीय नेता होय.

दारुबंदी : दारुबंदीचा विचार मांडताना महात्मा ज्योतिषा फुले यांनी त्यावेळच्या पुणे नगरपालीकेला लेखी अर्ज केला होता. पालिकेने दारुचे परबने रद्द करावे. लोक जागृती करताना त्यांनी म्हटले आहे की, दारू न पिता दारुचे रसे प्रभांसाठी उपपोती आणून आपल्या ज्ञानात भर घालावी. दोडे दिन तर माझ वर्ज्य कर तोच पैसा मज प्रभांसाठी

आपल्या देशात समाजातील दुर्बल पटकासाठी सामाजिक, राजकीय व आर्थिक विनाशकाचा कार्यक्रम आज राखण्यात येत आहे, मग, या सर्व गोष्टी फुल्यांनी सव्यासे वर्षांपूर्वीच आपल्या सत्यात मांडून त्यासाठी संघर्ष केला होता. म्हणून महात्मा यांनी ज्योतिषांचा दलिताने उदारकर्ते, स्त्री शिक्षणाचे जनक आणि स्त्री - स्वातंत्र्याचे उदात्ते शेतकरी आणि कामगारंचे पुढाती सांगुवर्ग्य जातीयधर हत्त्या घडवणीचा लोकनेता आणि सत्यमेव जयते हा संदेश देणारा संशोधक असे म्हणून भारताचा सर्व महत्त्वा म्हणून उल्लेख करत, फुले यांची चळवळ ही जरी वैचारिक किंवा तात्त्विक होती तरीच तिला कृतीयत्त आचरणाची जोड होती. त्यांच्या विचारांचा कृतीचा आधार होता.

सामाजिक, आर्थिक भ्रमेवर आधारलेला शोषण विधीत असा समाज निर्माण करण्याचे फुल्यांचे स्वप्न होते. धर्तव्या आचारे निर्माण झालेली समाज व्यवस्था नष्ट झाली पाहिजे सर्व मेवच एक झाले आणि एकत्रित आहेत, श्रेष्ठ - क्षीण भेदभाव, स्त्री - पुरुष हा भेदभाव टोडीला काढून फुल्यांनी समाजातर्फे वैभवाचे शान्ति संघर्षाचे निर्माण केली आणि हे स्वप्न साध्य होण्यासाठी त्यांनी एकाचाने एक अशा अनेक पुस्तिका शब्द कडल्या आगळी पुढे जावून दलितसाठी, कामगारसाठी, शब्द काढल्या. शिक्षण हे समाज प्रबोधनाचे मोठे साधन आहे. शिक्षणाने ज्ञान, धर्म, पंथ, शिष्ट, वर्ग, भाषा ही मानवनिर्मित बंधने शिथिल होतील व केवळ मनवता हा धर्म तयार होईल, अशा फुल्यांची अपेक्षा होती. शिक्षणाचे संजीवनी हत्यमाळवीर सुद्धा ३६ दि

अतिरुद्र बहुसंख्य समाजापर्यंत सहज पोहचवू शकना नाही याची खात्री महात्मा फुलेना होती. म्हणूनच त्यांनी तळगाळातील शिक्षकांच्या नेमणुकांचा आग्रह धरला होता. हे शिक्षक समाजासाठी असेच राहून ते शिक्षण सर्वसामान्य माणसांपर्यंत पोहचवतील ही ज्योतिबांची अपेक्षा होती.

आज आपण पाहतो की शिक्षकी पेशात बहुजन समाजातील व इतर शिक्षक मोठ्या प्रमाणात आहेत. आज स्वातंत्र्यानंतर च्या काळात शिक्षण सर्वांसाठी खुले आहे. तरी देखील खेड्यातील तळगाळातील दलित बहुसंख्य समाज शिक्षणापासून वंचित आहे. वैचारिक दृष्ट्या फुलेंचे तत्त्वज्ञान आपण स्वीकारले तर आहेच, पण त्याला आपण रोजच्या व्यावहारिक पातळीवर देखील आत्मसात केले पाहिजे. सुशिक्षित बहुसंख्य समाज धर्माच्या नावाखाली परंपरांच्या जोखडात अडकून न पडता प्रकल्प झाला पाहिजे. शंभर वर्षांनंतर अंधरुदेच्या गुलामगिरीचे जोखड आपण फेकून दिले पाहिजे. महात्मा फुले स्वयंनंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राहु महाराज, महर्षी कर्वे यांसारख्या घोर विचारवंतांनी फुल्यांची सामाजिक चळवळ जागृत ठेवेली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तर शंभर वर्षांनंतर देखील फुल्यांना आपला गुरू मानून आपल्या कृतीशील कार्याची गुरुदधिण दिली. आपल्या गुरूंच्या नेरटीपक कर्तव्ये वर्णन करतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या ग्रंथातून The Greatest Shudrs Of Modren Times या शब्दात करून त्यांच्या जीवनकार्याचा गौरव केला आहे. महात्मा फुले यांच्यासारख्या घोर विचारवंतांना स्वातंत्र्यानंतर नीट समजून घेतले असते तर वर्तमान भारताची परिस्थिती अधिक चांगली झाली असती. पण, दुर्दैवाने आपण महात्मा फुलेंच्या विचारांना आजही स्वीकारले नाही, ही शोकांतिका आहे. महापुरुष समजून घेताना विचारांची चौकट बाजूला करून विराळ दृष्टी ठेवावी लागते. मूल कार्यपणव करणारे गुरू ज्योतिराव फुले आहेत, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी म्हटले होते आंबेडकर हे महात्मा फुले यांचे छरे वैचारिक वारसदार आहेत. वयाच्या २० व्या वर्षी ज्योतिरावांनी शिक्षण सुरू करण्याचा विचार करून प्रत्यक्ष कामाला सुरुवात केली. आजची तरुण पिढी मात्र कुठल्या फॅक्टीला अँडगिरान प्यारचे याथा निर्गमदेखील वेऊ शकत नाही. सर्व साधने उपलब्ध असून सुद्ध आजच्या मुला ववर्गांकडे निर्गम घेण्याची क्षमता दिसून येत नाही. महात्मा फुलेंनी अवघ्या विसाव्या वर्षी वैचारिक मांडणी केलीत उठारकून अनेक आपाड्यावर लढा दिला. जाती, धर्म, ब्रवा ब्राह्मणी धर्माचे वर्णसूत्र, स्त्रियांचे शोषण, शेतकरी, कामगार मजूर यांची पिळवणूक या सर्व आपाड्यावर त्यांनी संघर्ष केला. म्हणूनच महात्मा फुले यांचा महात्मा ही उपाधी लोककांडून मिळाली. महात्मा फुले हे भारतीय आद्य समाज क्रांतीकारक आहेत.

संदर्भ

1. फिर हनंजय, स, ग, मालशे: (संपादीत) महात्मा फुले समाज वाढभय, मुंबई.
2. फिर हनंजय, : महात्मा ज्योतिबा फुले आमच्या सामाजिक क्रांतीचे जनक, मुंबई.
3. चौसाळकर अशोक : महात्मा फुले आणि शेतकरी चळवळ, पुणे.
4. नरके हरी : महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ

विद्यावार्ता®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

The Education Society's
**P. D. Karkhanis College of Arts
& Commerce, Ambernath**

Dist. Thane (Maharashtra) – 421501

National E- Conference On

**Emerging Issues in Humanities,
Commerce & Management**

16 th November 2021

Guest Editor
Dr. Vandana N. Purav

Scanned by TapScanner

Scanned by CamScanner

14) A co-relational study on Psychosocial challenges faced, resilience and ... Ms. Lipika Mondal & Ms. Ishita Mandal, Kolkata	65
15) निगूतन कुणुी निरुतुत ककुळुणुी गरत शुीडतुी डु. अरुधर डुनरशुी डरसुकर, अु. उसुडरनरडरड	73
16) दसुतुनररुडररु अरुड न ररुतुड अरुणुी उदरुडरनुी कररुणुडडररुसर डु. नरडरनुद गुरतुड सरुडे, अु. उसुडरनरडरड	76
17) अरुणुतुनरुकरुणु अरुणुी डरगुडी डुरडुीण कथर डु. सडुीड डुेले, कुळुगररुव-डदलरडुर	79
18) डु. डररुडरडरुतुव अरुवेडुकर डररुने शुरुषुण वरुडरुक वरुकर अरुणुी नरुवुीन शुरुषुण डुररुण डु. शरुडरनुी वरुशरुडरुडर करुडरुडे, अु. ठरुणे (डरुडररुडु)	81
19) सुवरनुतुडुीनर ककुळुणुीरुल सुवुी-डुकुी ककुळुवकुळुीरुी दरुशर व दरुशर डु. वरुनरुडे सडुडरनुी सुनरुवणे, अु. डरलडर	86
20) इतुडरस लेखनरतुीरुल डुररुडर डुर. अनंत तुकररुडर डरत, अु. ररुडरगड	90
21) ठरुणे शरुडरनुीरुल शुरुषुणुीक सुवरतुीरुे ऐतुडररुसुीक डुंधन डुर. अनरुल डरुडरडे व डुररुडे, अनरुडररुडर (ठरुणे)	96
22) डुररुतुी डुररुडरडरुतुवदुी ककुळुवकुळुीरुे ररुडु व सडरुअ डुररुषुणुीरुीरुल डुररुगदरनु: ऐक शुरुषुण सडरुडर. इरुडररुडुी डडन तडुवुी, अु. ठरुणे	99
23) डदलनुे सडरुअरुवरुतुव अरुणुी कथरलेखरुकरुणुी लेखनरतुीरुल सुवुीडुरतुडर डुर. कुरुलरस ककुळुकुडे, अु. ठरुणे	102
24) अरुणुतुनरुकरुणु अरुणुी डदलनुेलेखुे डरगुडी नरुडुक डुर. लरुषुणु डुंडर उडरुवणे, अु. ठरुणे	105
25) अरुदुतररुसुी सरुडरुतुवडुररुणुी डुररुषुणुीकलुीन वरुडकुरल डुर. ररुअु शरुकुडर शरुनरुडर, शरुडरडुर, ठरुणे	111
26) डदलनुे सडरुअरुवरुतुव अरुणुी डरगुडी कथनरुतुडक डुररुडुीण सरुडरुतुव डुर. सडुअरुड तुकररुडर नरुडरुते, अनरुडररुडर	114

चिरंतन कृषी विकास काळाची गरज

श्रीमती डॉ. जाधव मिनाक्षी भास्कर

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

शिक्षण महर्षि ज्ञानदेव मोहेकार महाविद्यालय कळंब, जि. उरमानाबाद

प्रस्तावना :

भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. त्यामुळे कृषी क्षेत्राला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. जोपर्यंत कृषी क्षेत्राचा शाश्वत विकास होणार नाही, तोपर्यंत देशाचा आर्थिक विकास होणार नाही. भारताची अर्थव्यवस्था ग्रामीण भागाच्या विकासावर निर्भर आहे. देशाचा आर्थिक शाश्वत विकास करावयाचा असेल तर देशातील उद्योग यावरोबर कृषी क्षेत्रात समान विकास झाला पाहिजे.

गेल्या काही वर्षात भारतीय शेतीमध्ये अमुलाग्र बदल झाले आहेत. संशोधन, शिक्षण, कृषी विद्यापीठे, तसेच नवीन तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचत आहे. परंतु जागतिकीकरण व हवामान बदलाचे परिणाम शेती उत्पादन आणि शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासावर टिमुन आले आहेत. भारत हा विकसनशील देश म्हणून ओळखला जात असला तरी आजही ५८% लोकसंख्या कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. म्हणून शाश्वत कृषी विकास काळाची गरज बनली आहे.

संशोधन विषयाची निवड :

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. सुरुवातीच्या काळात परंपरागत पद्धतीने शेतीची मशागत केली जात होती. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात शेती विकासासाठी अनेक प्रयत्न करण्यात आलेले आहेत. त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर सुधारणाही झालेली आहे. म्हणजेच अन्नधान्याच्या उत्पादनात भारत देश स्वयंपूर्ण

झालेला आहे. जो देश स्वयंपूर्ण अन्नधान्याकडून अन्नधान्याची आयात करत होता, तो देश अन्नधान्याची निर्यात इतर देशांना करीत आहे. परंतु आज खरी गरज आहे की कृषी क्षेत्राचा विकास होण्याची. शाश्वत विकासाची गरज स्विकारणे भारतामागच्या विकसनशील देशाला अत्यावश्यक आहे. परंतु भारताची पारंपारिक कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था विकसित देशाप्रमाणे जलद आर्थिक विकासाचा मार्ग स्विकारू लागल्यामुळे त्यातून होणारा संसाधनांचा अभ्यास हा देशातील नैसर्गिक परिसंस्थांचा रूपास होण्यास कारणीभूत ठरू शकतो. त्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण करून आर्थिक विकास साथ्य करण्यासाठी अशाश्वत विकासाकडून शाश्वत विकास साथ्य करणे गरजेचे आहे. या संदर्भाने भारतीय कृषी क्षेत्रातील शाश्वत विकास ही काळाची गरज आहे. म्हणून प्रस्तुत विषय संशोधनासाठी निवडण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश भारतीय कृषी क्षेत्रात शाश्वत कृषी विकासाचा अभ्यास करणे, तसेच शाश्वत शेती संकल्पना अभ्यासणे आणि भारतातील कृषी समस्यांचा अभ्यास करून उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके :

१. भारतीय कृषी क्षेत्रात शाश्वत कृषीचा विकास महत्वपूर्ण आहे.

२. शाश्वत कृषी विकासात उत्पादनक्षमता आणि जमिनीची सुपीकता महत्वपूर्ण आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध पूर्णतः दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित असून शोधनिबंधासाठी आवश्यक माहितो पुस्तके, नियतकालिके, मासिके, शोधनिबंध, इत्यादी साधनांच्याद्वारे मिळविण्यात आलेली आहे.

संशोधन अभ्यास विषयाचे विश्लेषण :

भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. आजही ५८% लोकसंख्या शेती क्षेत्रावर आधारित आहे. पूर्वीच्या काळी स्थानिक परिस्थितीशी सुसंगत अशा काटक वियाणांचा वापर, मातीचे स्वास्थ्य टिकून ठेवणे आणि शेतीतील जैवविविधता विशेषतः पिकाची असे तीन मुख्य आधार होते. या मजबूत

पायावरून भारतीय शेती गेली हजारां वर्षे टिकून राहिली. शेतीतील शाश्वत वन टिकवून उेतण्यासाठी इतर नैसर्गिक ससाधनांचे जसे पाणी, माती, जंगले यांचे जतन करणे गरजेचे आहे. याची प्रमरभाना जाणीव होती. जंगलांना शेती उत्पादनासाठी असलेला संबंध माहीत असल्यामुळे 'प्रमरभानांचे' विना गळण्याची जबाबदारी ही गावकऱ्यांनी होती. दक्षिण भारतात (महासागरीतील पूर्व विदर्भात) देखील गावपातळीवर तलावातून शेतीसाठी पाटाने पाणी देण्याची व्यवस्था होती. दर उन्हाळ्यात हंगाम सपल्यावर त्या तलावातील गाळ काढणे व त्या सुपीक मातीचा वापर शेतात करणे, तसेच तलावांना भितीची झाडूची करणे ही कामे सामूहिक पद्धतीने केली जायची. पिकांच्या फेरपालट व मिश्रपीक पद्धतीचा वापर हा अनुभव होता.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राज्यकर्त्यांपुढे शेतीक्षेत्रात विषयक वेगवेगळ्या प्रकारची आव्हाने होती. काढलेल्या लोकसंख्येसाठी पुरेशा अन्ननिर्मितीची समस्या तर होताने, शिवाय स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर काही वर्षांमध्ये देशाला मंडना प्रमाणावर दुष्काळाला सामोरे जावे लागले. त्यानंतर ग्रामीण भागात संद्रिय खत निर्मितीला प्रेरणा देऊन धान्य उत्पादन वाढविण्याचे प्रयत्न झाले. परंतु या योजनेमुळे यश मिळालेला बगन उशीर झाला होता. त्यावेळी दुष्काळीत लोकांना पुंगे इतके अन्न देशात निर्माण होत नसल्यामुळे अंमलबजावणीच्या यत्नांवर राष्ट्रपुढे धान्य मदतीसाठी भिकेचा काळ भगना लागत होता. त्यांच्या अटीवर धान्य मदत मिळवावी लागत होती. स्वातंत्र्यानंतर नव्याने जागृत झालेल्या भारतीय अर्थव्यवस्था ही अपमानास्पद होते. यावर उपाय म्हणून आठव्या दशकाच्या मध्यात देशाला अन्नधान्य निर्मितीत स्वयंपूर्ण करण्यासाठी हरितक्रांतीच्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्याचे भोगण केंद्र सरकारतर्फे स्वीकारण्यात आले.

हरितक्रांतीचा काळ :

हरितक्रांतीच्या तंत्रज्ञानामध्ये जास्त उत्पादन देणारे वियाणं, रासायनिक खते व रासायनिक कीटकनाशकं अशा त्रिमूर्तीचा समावेश होता. हरितक्रांतीची सुरुवात प्रथम गहू व त्यानंतर तांदूळ या दोन महत्त्वाच्या धान्य पिकांपासून झाली. नंतर इतर बाबतीत या तंत्रज्ञानाचा

अवलंब झाला. या तंत्रज्ञानाच्या मंडन प्रमाणावरील शिवायामुळे त्यानंतरच्या काळात भारतातील अन्नधान्याच्या उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली. १९५० च्या दशकाने ५.२ कोटी मेट्रिक टणांच्या आसपास असलेले धान्य उत्पादन २०१३ मध्ये २६.३ कोटी मेट्रिक टणांवर पोहोचले. विशेषतः वाढत्या लोकसंख्येला पुंगे एवढे अन्नधान्य आपण आतापर्यंत उत्पादित करू शकलो. एवढेच नव्हे तर स्वातंत्र्यानंतर एकंकाळी अन्नधान्याची आयात करणारा आपला देश काही काळ त्याची निर्यात करू लागला. परंतु या तंत्रज्ञानाने दुष्परिणाम देखील गेल्या काही काळात मंडन प्रमाणावर दिसून आले आहेत. ते आर्थिक, सामाजिक व पर्यावरणीय अशा तिन्ही प्रकारचे आहेत. सुरुवातीच्या काळात जवळ-जवळ वीस-पंचवीस वर्षे जरी उत्पादन वाढताना दिसत असले, तरी पुढील काळात प्रती हेक्टरी उत्पादन कमी होऊ लागले आहे. नत्र, स्फुरद व पालाश या तीन प्रकारची पोषणद्रव्य आपण पिकांना रासायनिक खतांच्या द्वारे पुरवित राहिलो. परंतु इतर पोषक तत्वांची जमिनीत कमतरता झाल्यामुळे तसेच जमिनीत योग्य प्रमाणात सेंद्रिय खते न पुरविल्यामुळे ही घट होत गेली.

चिरंतन कृषी विकासाची गरज :

वरील विश्लेषण आधारे आपण पाहिले की वाढत्या लोकसंख्येमुळे त्यांना अन्नधान्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. त्यासाठी शेतीमध्ये अधिकाधिक उत्पादन मिळविण्यासाठी भरमसाठ रासायनिक खतांचा वापर तसेच कीटकनाशकांचा वापर होत असल्यामुळे उत्पादन वाढत आहे. मात्र शेतजमिनीवर त्याचा विपरीत परिणाम होताना दिसून येत आहे. जमीनच आजारी पडत आहे, त्यामुळे मानवी आरोग्य सुद्धा भोक्यात आले आहे आणि हे टाळण्यासाठी कृषी क्षेत्र विकास काळाची गरज बनली आहे. म्हणून शाश्वत शेतीला प्राधान्य दिले पाहिजे. कृषी उत्पादनात वाढ होण्यासाठी खालील घटक उपयुक्त ठरतात. पाण्याचा योग्य वापर करणे म्हणजेच कृषी क्षेत्रात जलसिंचनाच्या साधनांची निर्मिती करून व पाण्याचा अपव्यय टाळून शेतीमध्ये मुबलक पाण्याचा उपयोग करून अन्नधान्य उत्पादनात वाढ करता येते तसेच

गुणवत्ता वाढवण्यासाठी न जमिनीची भूषण वाढवण्यासाठी शाश्वत शेतीच्या माध्यमातून सेंद्रिय खतांना वापर करून जमिनीची उत्पादन क्षमता वाढविता येते. सेंद्रिय खतांना वापर केल्यावर उत्पादित अन्नधान्य हे आरोग्यदायी असते. जमिनीत शेणखत, गांडूळ खत, तलावातील गाळ, नद्यातील गाळ व सेंद्रिय खत, इत्यादींना शेतजमिनीत वापर केल्यावर जमिनीची सुपीकता वाढीस लागते. त्यामुळे आपल्याला जमिनीचे व मानवी आरोग्य सुधारण्यास मदत होते.

त्यानप्रमाणे कौटकनाशकांचा मर्यादित वापर करावा. कारण आपण रोगराई आली, रोग प्रादुर्भाव वाढल्यावर पिके टिकविण्यासाठी वेगवेगळ्या कौटकनाशकांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर करतो. परंतु कृषी क्षेत्राचा शाश्वत विकास करण्यासाठी रासायनिक कौटकनाशका ऐवजी कडू लिंबाच्या पाल्याचा रस, निंबोळी इत्यादींचा वापर करून पीक उत्पादन क्षमता वाढविणे गरजेचे आहे. कृषी उत्पादनात वाढ होण्यासाठी १९६७ मध्ये जे. बी. वेणे यांनी कृषी वनीकरण ही संकल्पना सर्वप्रथम मांडली. शेतजमिनीवर पिकांबरोबरच झाडेझुडपे वाढविल्यास पर्यावरण संतुलन होण्यास मदत होते. अधिकाधिक कृषी उत्पादन वाढीसाठी मातीचे संवर्धन करणे गरजेचे आहे. देशांमध्ये वेगवेगळ्या भागात पर्जन्यामध्ये भिन्नता आढळते. त्या-त्या भागात 'पाणी आडवा पाणी जिरवा, जमिनीचा पोत वाढवा' ही संकल्पना अमलात आणली तर जमिनीच्या मातीच्या उत्पादन क्षमतेमध्ये वाढ होते. कायमस्वरूपी दीर्घकाळपर्यंत जमिनीची सुपीकता टिकून राहते. शाश्वत शेती विकसित होऊन अन्नधान्य उत्पादनात वाढ होऊ शकते. शाश्वत शेती विकासावर भर देण्याची गरज केवळ आर्थिक विकासासाठी नाही तर पर्यावरणीय व सामाजिक संतुलन ठेवण्यासाठी चिरंतन शेती विकास काळ्यांनी गरज आहे.

निष्कर्ष :

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. भारतात पारंपारिक शेतीपेक्षा आधुनिक शेतीचा विकास होताना दिसून येत आहे. आधुनिक बी-बियाणे, खते, कौटकनाशके यांचा वापर होत आहे. शेतीमध्ये

अभिनवता उपादन देणारी पिकां पंतनी जात आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होताना दिसून येतो. रासायनिक खतांना वापर मोठ्या प्रमाणात होत असल्यामुळे त्यांच्या दुष्परिणाम शेतजमिनीवर होताना दिसत आहे. त्यामुळे शेतीची सुपीकता नष्ट होत, तसेच जमीनच आजारी पडत आहे आणि त्यामुळे मानवी आरोग्य भोक्त्यात आले आहे.

सारांश :

देशातील शेतकरी बांधवांना शाश्वत शेती किंवा नैसर्गिक शेतीचे महत्त्व सांगणे, शाश्वत कृषीमुळे आर्थिक विकास व उत्पादनात वाढ होत व पर्यावरण संतुलन ठेवता येते. कृषी क्षेत्रामध्ये उत्पादन वाढवणे व किफायतशीर दर शेतकऱ्यांच्या मालाला उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. तसेच कृषी व्यवसाय तंत्रज्ञानाचा वापर व सेंद्रिय शेती करून, शाश्वत शेती करून शाश्वत चिरंतन शेती कायमस्वरूपी टिकून राहिल व उत्पादनात वाढ होण्यास मदत होईल.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. डॉ. विठ्ठल धारपुरे, साधनसंपत्ती भूगोल.
२. भोसले / काटे / दामजी, कृषी अर्थशास्त्र.
३. के. सागर, कृषी भूगोल.
४. इंटरनेट.
५. बुलेटिन ऑफ युनिक अकॅडमी पुणे ५ ऑगस्ट

२०१७.

□□□

Peer reviewed Journal

Volume 11 Issue 23

ISSN 2231-5176

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Research Journal

December-2021 Volume-11 Issue-23

*Mahatma Gandhi, Rajawade Mahatma, Karamveer, Gandhiji,
B. R. Ambedkar - Thoughts and works*

Chief Editor

Dr. H. V. Dhote

Ravichandran' Survey No-101/I, Plot,
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Editor

Mr. Shashikant Jagtap

HC, Principal,

Chhatrapati Shri Chhatrapati Mahatma
Kalamb, Dist. Chhatrapati (M.S.) 425102

Executive Editor

Dr. Anant Dhatwade

Dr. Haghannath Ghadge

Mr. Anil Jagtap

Address

'Ravichandran' Survey No-101/I, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला सक्षमीकरणविषयक विचार प्रा. डॉ. देविदास मल्हारी शेते	1-4
2	डॉ. भीमराव अम्बेडकर के विचारों की वर्तमान समय में प्रसंगिकता सरताज सिंह	5-9
3	छत्रपति शाहू महाराज का सामाजिक कार्य प्रा. जाधव जे. बी.	10-13
4	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलित कवितेवरील प्रभाव साईप्रसाद मधुकर पंडीत	14-17
5	महात्मा जोतीराव फुले यांचे मराठी साहित्यातील योगदान व्हसमने सुरेखा बसाण्या	18-20
6	जलव्यवस्थापन : शिवकाल ते वर्तमान संदर्भ प्रा. डॉ. पी. आर. वाणी	21-24
7	राजर्षी शाहू महाराजांचे :- शेती विषयक कार्य लेफ्ट. डॉ. पावडे खोब्राजी वामनराव	25-27
8	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज एक थोर विचारवंत श्रीमती नाटकर संगीता शेपराव	28-33
9	महात्मा जोतीराव फुले यांचे शेती विषयक विचार प्रा. प्रकाश साहेबराव काळवणे	34-36
10	महात्मा ज्योतीराव फुले आणि स्त्रीशिक्षण : एक अभ्यास प्रा. डॉ. हनुमंत तुकाराम माने	37-39
11	राजर्षी शाहू महाराजांचे आर्थिक विचार- एक अभ्यास डॉ. एन. व्ही. होदलूरकर	40-45
12	डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांचा परामर्श डॉ. जाधव मीनाक्षी भास्कर	46-49
13	राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार आणि कार्य प्रा. डॉ. श्रद्धानंद बा. माने, डॉ. सुरेश चंद्रकांत मेहेत्रे	50-52
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषीविषयक विचार : एक अभ्यास प्रा. डॉ. अनंत नरवडे	53-56
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 'नदी जोड' संकल्पना व जलनिती आणि आजचे वास्तव एक भौगोलिक दृष्टिकोन प्रा. कळसकर मनिषा पद्ममाकर	57-61
16	महात्मा फुले यांचे शेती व शेतकरी विषयक विचारांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन Dr. Subhash Taterao Pandit	62-65

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांचा परामर्श

डॉ. जाधव मीनाक्षी पास्कर

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख शि. महर्षी ज्ञानदेव मोहोरकर महाविद्यालय, कळंब ता. कळंब जि. उस्मानाबाद 413507

Jadhavminakshi83@Gmail.com

प्रस्तावना :

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आणि दलित उद्धारक म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सर्वांना सुपरिचित आहेत. त्याचबरोबर त्यांनी अर्थशास्त्र म्हणून ओळखले जाते. त्यांचा मुख्य विषय अर्थशास्त्र होता. त्यांनी अर्थशास्त्रविषयी अनेक विचार मांडले, डॉ. आंबेडकर हे भारतातील श्रेष्ठ अर्थशास्त्रज्ञ होते. अर्थशास्त्रामध्ये नोबेल पारितोषिक प्राप्त अर्थशास्त्रज्ञ अमर्त्य सेन बाबासाहेब आंबेडकरांना गुरु मानतात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सन 1905 मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण झाले. जानेवारी 1908 मध्ये मुंबई विद्यापीठाच्या एलफिस्टन महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. 1912 सली त्यांनी अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र यामध्ये पदवी मिळवली. 1913 रोजी बडोदा संस्थानाच्या अधिकाऱ्यांनी परदेशात अभ्यास करण्यासाठी फक्त चार विद्यार्थी निवडले त्यामध्ये, भीमराव आंबेडकर एक होते. त्यांनी एकूण 32 पदव्या मिळवल्या. 1920 मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पुन्हा इंग्लंडला गेले. जून 1921 मध्ये लंडन विद्यापीठाने त्यांना एम.एससी अर्थशास्त्र ही पदवी प्रदान केली. मार्च 1923 मध्ये लंडन विद्यापीठाने त्यांचा 'रुपयाची समस्या' : उगम आणि उपाय हा प्रबंध मान्य करून डी.एससी अर्थशास्त्र ही पदवी प्रदान केली ही पदवी प्राप्त करणारे आंबेडकर हे पाहिले भारतीय होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ, न्यायशास्त्रज्ञ, राजनीतिज्ञ, तत्त्वज्ञ, आणि समाजनुधारक होते. त्यांनी दलित चळवळीला प्रेरणा दिली आणि अस्पृश्य दलित लोकांविरुद्ध होणारा सामाजिक भेदभाव नष्ट करण्यासाठी चळवळ उभारली. तसेच माहिलांच्या आणि कामगारांच्या हक्कांचे समर्थन केले. ते ब्रिटिश भारताचे मजूर मंत्री, स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, भारतीय बौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवन होते. देशाच्या विविध क्षेत्रात दिलेल्या योगदानामुळे त्यांना आधुनिक भारताचे शिल्पकार असेही म्हणतात.

संशोधन विषयाची निवड :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची अर्थशास्त्र विषयावर प्रमुख तीन पुस्तके आहेत 1) अटमीनिस्टेशन फायनान्स ऑफ द ईस्ट इंडिया कंपनी 2) द ईव्हॅल्युएशन ऑफ प्रोविन्शियल फायनान्स इन ब्रिटीश इंडिया 3) दि प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी: इट्स ओरिजिन अँड सोल्युशन. यातील पहिली दोन पुस्तके सार्वजनिक वित्त व्यवस्थेवरील असून, त्यातील पहिल्या पुस्तकात ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सन 1792 ते इसवी सन 1858 या काळातील वित्त व्यवहारावर भाष्य केले आहे. दुसरे पुस्तक ब्रिटिशांच्या आमदनीतील भारतातील वित्तीय व्यवहारांमधील केंद्र आणि राज्य संबंध यावर भाष्य करते. हा कालखंड इसवी सन 1833 ते 1921 असा आहे. तिसरे पुस्तक रुपयाची समस्या: तिचा उगम आणि उपाय चलनाविषयी अर्थशास्त्रावरील एक उत्कृष्ट ग्रंथ मानला गेला आहे. इसवीसन 1800 ते 1893 पर्यंत च्या कालखंडात विनिमयाचे माध्यम म्हणून भारतीय चलनाची कमी उत्क्रांती झाली. हे त्या प्रबंधात सांगितले आहे थोडक्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाज व्यवस्थेचा अभ्यास करताना माणूस हा केंद्रबिंदू मानला, माणूस माणूस बनला पाहिजे असे त्यांना अभिप्रेत होते. राजकीय क्रांतीपेक्षा सर्वप्रथम सामाजिक व सांस्कृतिक क्रांती झाली पाहिजे असा सिद्धांत त्यांनी मांडला. या अनुषंगाने डॉ. बाबासाहेब यांचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक

विचार आजच्या समाजव्यवस्थेत साठी अर्थ व्यवस्थेसाठी किती उपयुक्त आहेत.या विचाराने प्रेरित होऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा आर्थिक विचारांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत विषय शोधनिबंध साठी निवडण्यात आला आहे.

संशोधन विषयाची उद्दिष्टे :-

- 1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा समग्र पातळीवर सद्योत्तर अभ्यास करणे.
- 2) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे चलन विषयक विचार जाणून घेणे.
- 3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार अभ्यासणे.
- 4) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार विषयक कायदे जाणून घेणे.

संशोधन विषयाची गृहीतके :-

- 1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी महत्त्वपूर्ण आहेत.
- 2) देशांमध्ये आर्थिक स्पर्धेच्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे चलन विषयक विचार मोलाचे आहेत.
- 3) देशाच्या आर्थिक विकासासाठी शेती देण्यासाठी तसेच देशात अर्थक्रांती घडवून आणण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार दिशादर्शक ठरतात.

संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत शोधनिबंध पूर्णता दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित असून शोधनिबंध साठी आवश्यक माहिती पुस्तके, ग्रंथ, नियतकालिके, मासिके, शोधनिबंध तसेच इंटरनेट इत्यादी साधनांद्वारे मिळविण्यात आलेली आहे.

संशोधन विषयाचे विघ्नेषणनात्मक विवेचन:- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कारकिर्दीची सुरुवात मुळतः अर्थशास्त्र पामून झाली. मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता व प्रगल्भ भारत या वृत्तपत्रांना त्यांनी जन्म दिला. मूकनायक या पहिल्या अंक शनिवारी दिनांक 31 जानेवारी 1920 रोजी प्रकाशित झाला. अर्थशास्त्र या विषयावर त्यांनी वेळोवेळी घटना समिती, लोकसभा आणि भाषणांद्वारे, लेखांद्वारे राष्ट्राच्या आणि अनेक आर्थिक प्रश्नांवर विचार मांडले आहेत. विशेषतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुळाशी जाऊन मानवजातीचा अभ्यास केला. तसेच जगातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक इत्यादी क्षेत्रातील विचारांचा अभ्यास केला. बाबासाहेब आंबेडकर हे जागतिक कीर्तीचे आर्थिक विचारवंत होते त्यांच्या आर्थिक विचारांचा परामर्श पुढील प्रमाणे देण्यात आला आहे.

शेतीविषयक विचार:-

भारत कृषीप्रधान देश असल्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी शेतीविषयक विव्क्षा बर भर दिला पाहिजे. असे मत मांडले. पण त्याच बरोबर परंपरागत समाज रचनेतही बदल घडवून आणला पाहिजे असे ही त्यांनी म्हटले आहे. चंच प्रधान शेतीची बाब, विस्तृत शेती, सहकारी व सामुदायिक शेती आणि किमान वेतन यांचा आग्रह धरला. "जनरल ऑन इंडियन इकॉनॉमिक सोसायटी" या नियतकालिकात लहान शेतजमिनी आणि त्यावरील उपाय हा लेख प्रसिद्ध केला. त्यात त्यांनी लहान लहान तुकडे यामुळे शेतीचे नुकसान होते, म्हणून जमिनीचे एकीकरण झाले पाहिजे. जमिनीवर अवलंबून असणारी अतिरिक्त लोकसंख्या कमी झाली पाहिजे, तुकड्यांचे एकीकरण झाल्यास उत्पादन वाढेल व शेतमजुरांचे जीवन सुखी होईल असे त्यांचे मत होते. भारतीय शेती संबंधीचे विचार मांडत असताना डॉ. आंबेडकरांनी असे मत मांडले की, भारताच्या एकंदर अर्थव्यवस्थेमध्ये शेती विकास झाल्याशिवाय सुधारणा होणार नाही. देशाच्या आर्थिक विकासाला हातभार लावणारे महत्त्वाचे घटक या अनुषंगाने जलसंपत्ती व विद्युत धोरण या विषयी डॉ. आंबेडकरांनी अतिशय महत्त्वाचे विचार मांडले आणि कार्य ही केले. राष्ट्रीय दृष्टिकोनातून जलसंपत्तीचे नियोजन करण्यासाठी 1945 मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी "सेंट्रल वॉटर कमिशनची" स्थापना केली. त्यांच्या मते आपल्या देशातील नैसर्गिक संपत्तीचे नियोजन करून त्या संपत्तीचा योग्य उपयोग केला तर देशाचा विकास होऊ शकतो. असे

मत मांडले. तसेच मंत्रीपदावर असताना डॉ. आंबेडकर यांच्याकडे वॉटर रिसोर्सेस आणि इलेक्ट्रिक पावर या दोन कमिटीचा त्यांच्यावर अतिरिक्त भार होता. या कमिटीचे डॉ. आंबेडकर प्रमुख होते.

चलन विषयक विचार:- 1947 साली 'हिस्ट्री ऑफ इंडिया करन्सी' यामध्ये त्यांनी भारतासाठी आदर्श चलन पद्धती कोणती, यावर मूलगामी विचार मांडले आहेत. भारतासाठी आदर्श चलन पद्धती कोणती हा वाद निर्माण झाला, त्या वेळी दोन पर्याय उपलब्ध होते. 1) सुवर्ण परिमाण : मान ज्यामध्ये सोन्याच्या नाण्यांचा वापर चलन म्हणून अभिप्रेत असतो 2) सुवर्ण विनिमय परिमाण ज्यामध्ये कागदी नोटांचा चलन म्हणून वापर होतो आणि कागदी रुपये रुपये घेऊन ठराविक दराने सोने द्यावयाची सरकारने हमी घेतलेली असते. प्रा. केन्स व इतर अर्थतज्ज्ञांनी सुवर्ण विनिमय परिमाणतत्त्वचिक असल्याने व या व्यवस्थेत चलन निर्मिती ही देशातील सोन्याच्या साठ्यावर अवलंबून नसल्याने, ही पद्धत भारतासाठी योग्य आहे, असे प्रतिपादन केले परंतु डॉ. आंबेडकरांनी याला प्रखर विरोध केला, त्यांच्या मते या व्यवस्थेचे चलन निर्मिती लवचिक असल्यामुळे ती अमर्याद होऊ शकते, यामध्ये भाववाद निर्माण होऊन रुपयाची किंमत घसरू शकते, सुवर्ण विनिमय परिमाण असताना भारतात अशी भाव वाद झाली, याचे विवेचन आंबेडकरांनी दिले. त्यांनी सुवर्ण परिमाण पद्धती हीच भारतासाठी योग्य असून त्यासाठी ऐतिहासिक पुरावे देऊन, सुवर्णपरिमाण पद्धतीत भारतात किंमती कशा स्थिर होत्या आहे हे दाखवून दिले. चलन निर्मिती करणाऱ्या रिसर्व बँक संस्थेच्या चलन निर्मितीवर परिणामकारक अंकुश असण्याची आवश्यकता आहे, असा युक्तिवाद 1926 मध्ये नेमलेल्या 'हिल्टन यंग कमिशन' पुढे साक्ष देताना त्यांनी केला. आंबेडकरांच्या चलनविषयक मताचा विचार न करता भारत व इतरत्र केन्स यांच्या भूमिकेचा स्वीकार केला. परंतु आजची परिस्थिती पाहता त्यांची भूमिका निश्चित होती असे म्हणावे लागेल. कारण आज केंद्र सरकारची अर्थसंकल्पीय तूट वाढत असून रिसर्व बँकेला पतपुरवठा वाढवावा लागतो आहे. त्यामुळे चलनफुगवटा व त्या अनुषंगाने घेणारी भाववादीची समस्या याला तोंड द्यावे लागत आहे. चलन निर्मितीच्या क्षमतेवर अंकुश ठेवण्यास संबंधीची त्यांची भूमिका भविष्याचा वेध घेणारी होती यात शंका नाही.

कामगार उद्धारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर योर समाज सुधारक, विचारवंत होते. डॉ. आंबेडकर यांनी ज्या जबाबदाऱ्या स्वीकारल्या त्यात त्यांनी ठसा उमटवला. ते 1942 ते 1946 पर्यंत केंद्रीय श्रम रोजगार, ऊर्जा मंत्री म्हणून कार्यरत होते. डॉ. आंबेडकर 15 ऑगस्ट 1938 झाली स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. पक्षाचा जाहीरनामा 'टाईम्स ऑफ इंडिया' या इंग्रजी दैनिकात पहिल्यांदा प्रकाशित करण्यात आला. कामगार हा मनुष्य आहे व त्याला मानवाचे हक्क मिळाले पाहिजे कामगाराचे निश्चित वेतन, कामगार आणि मालक यातील चांगले संबंध, कामगारांचे राहणीमान उंचावले पाहिजे, आपल्या मुलांच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले पाहिजे, आर्थिक विषमतेविरुद्ध कामगारांनी लढा दिला पाहिजे तेव्हा कामगार संघटनेच्या बळावर प्रश्न सुटतील तसेच पराबलंबी असण्यापेक्षा स्वावलंबी व्हा असा संदेश डॉ. आंबेडकरांनी दिला. समग्र भारतातील कामगार आणि कामगार चळवळ कामगार कायदे, स्त्री कामगारा बद्दलची आत्मीयता, उन्नतीचा मार्ग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे सुकर झाला आहे. असे म्हणता येईल तसेच त्यांनी 1) शेतमजुरांना किमान मजुरी देणे. 2) औद्योगिक कामगारांना पुरेसा पगार व पगारी सुरक्षा 3) कामगार संघटना मान्यता मिळवून देणे. 4) कामगारांना दिवसभरात केवळ आठ तास चढे काम देणे. 5) नोकरीत असताना जर कामगारांचा अपघात झाला, अथवा मृत्यू झाला तर मालकाकडून कामगाराला नुकसानभरपाई देणे. 6) स्त्रियांना कारखाना कायद्यान्वये रात्री काम करण्यास बंदी. 7) स्त्रियांना प्रस्तुती काळात भर पगारी सुट्टी. इत्यादी महत्त्वपूर्ण निर्णय डॉ. आंबेडकरांनी कामगार विषय घेतले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रा विषयाचे विचार:- डॉ. आंबेडकरांनी अर्थशास्त्रामध्ये केवळ संपत्तीचा व आर्थिक संबंधाचा अभ्यास व्हावा, असा त्यांचा आग्रह होता समाजामध्ये संपत्तीचे वाटप समानतेची व्हावे असे त्यांना

वाटन होते. त्याच प्रमाणे जातिव्यवस्थेचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर कसा विपरीत परिणाम होतो हे देखील त्यांनी स्पष्ट केले. त्यांच्या मते जातिव्यवस्थेमुळे दारिद्र्य, आर्थिक पिढवणूक, असमानता कमी निर्माण झाली आणि त्यामध्ये कधी काही झाली याचे नविन विवेचन डॉ. आंबेडकरांनी केले. उद्योगा मंडळी विचार मंडळन अगताना, डॉ. आंबेडकर औद्योगिकीकरणामा विरोध न करता आधुनिक औद्योगिकीकरणाचा पुरस्कार केला, परंतु अशा औद्योगिकीकरण यापासून विपयता, मंपलीचे केंडीकरण, मलेदारी यांची वाढ होऊ नये असे त्यांना वाटत होते. काही मूलभूत स्वरूपाचे उद्योग, सरकारने चानवावीत असे त्यांचे मत होते. डॉ. आंबेडकरांनी हिस्ट्रीरी ऑफ इंडिया कर्न्पी अँड ट्रेकिंग या ग्रंथानून भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या योग्य मंतुननासाठी बँकिंग क्षेत्राची गरज याबाबत मोन्यवान विचार मंडने, आर्थिक विकासासाठी बँकिंग क्षेत्राचे योगदान, खाजगी सावकारी यागून सामान्यांना वाचविण्यागरी बँकेचे महत्त्व त्यांनी सधात पेण्याचा आग्रह केला होता. भारतीय रिझर्व बँकेच्या स्थापनेत बाबासाहेबांच्या चिंतनाचे आणि मार्गदर्शनाचे फार मोठे योगदान आहे.

निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची दृष्टी अतिशय सूक्ष्म होती. त्यांचा अभ्यास सखोल होता सखोल अभ्यासामुळे ते जगाच्या आर्थिक परिवर्तनाशी अवगत होते. भारतीय समाजात असलेल्या गरीब आणि विपयता दूर करण्यासाठी त्यांनी आपले ठोस मते मांडली. शेती संदर्भातते विशेषता छोट्या धारण क्षेत्राच्या बाबतीत मांडलेले विचार आजच्या परिस्थितीत उपयुक्त ठरतात. त्यांनी व्यक्त केलेल्या विचारांच्या आधारे जर आपण घोरणे आखली तर निश्चितपणे ग्रामीण भागातील शोपितांना त्याचा न्याय हक्क मिळेल. डॉ. आंबेडकरांच्या मंपूर्ण विचारांमध्ये मानवतावादी सूचव सर्वत्र आढळते. कामगार मंत्री असताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कारखानदार, कामगार आणि महिला न्याय मिळून दिला. खऱ्या अर्थाने आंबेडकर हे स्त्री-उद्धारक होते. एवढेच नव्हे तर आंबेडकर हे एक घोर विचारवंत होते, त्यांनी अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्र विधीज्ञ, शिक्षणज्ञ, सदस्य संसद आणि या सर्वांच्या पलीकडे जाऊन त्यांनी समाज सुधारक आणि मानवाधिकाराचा रक्षक या नात्याने केलेले कार्य अतुलनीय आहे.

सारांश:- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक जागतिक दर्जाचे अर्थतज्ञ, रुपयाच्या प्रथाची मांडणी करणारे जगातील पहिले अर्थतज्ञ, 1921 च्या काळातील भारतासमोरील आळ्याने, ब्रिटिशांनी लागू केलेल्या चलन व्यवस्थेमुळे भारतात आलेली संकटे यांची मांडणी करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या अर्थशास्त्रीय ज्ञानाचा पुरेपूर वापर केला. डॉ. आंबेडकरांनी पतधोरण, सार्वजनिक वित्त पुरवठा, शेतीचे अर्थशास्त्र, देशाची अर्थव्यवस्था, चलन विपयक विचार इत्यादी विषयावर चिंतन व लेखन केले या सर्व आर्थिक विचारांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेत वापर झाला तर भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठी अर्थ क्रांती झाल्याशिवाय राहणार नाही

संदर्भसूची:-

- 1) maharashtratimes. com. - 14 April 2013
- 2) lokmat. com. - 6 Dec 2015
- 3) www. ibp. world. - 9 June 2019
- 4) Maharashtra Times. com
- 5) www. timenowMarathi. com
- 6) आर्थिक विचारांचा इतिहास प्रा. रायखेलकर, डॉ. दामजी
- 7) आर्थिक विचारांचा इतिहास प्रा. पी. आर. कुमानाचे, डॉ. विलास खंदारे
- 8) अर्थशास्त्रज्ञ : डॉ. वी. आर आंबेडकर प्रा. सोमवंशी वी. सी

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

05 Sept. 2021 Special Issue - 43 Vol. 1

Literature, Culture and Media

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal Dr. Kishan Pawar

Shaurya Publication, Latur

27. मराठी भाषा आणि साहित्य:अध्ययन-अध्यापनात माध्यमांची भूमिका	81
डॉ. रेखा कचकाजी मेथाम	
28. वाचनसंस्कृती आणि माध्यमे : एक दृष्टिकोन	84
प्रा.डॉ.सदाशिव गुंडरे	
29. वाचन संस्कृती वर माध्यमांचा होणारा प्रभाव	87
जितेंद्र बाबू गवई	
30. वाचन संस्कृतीवर माध्यमांचा होणारा प्रभाव	90
पंढरीनाथ हरी मोकळे	
31. अंधश्रद्धा आणि वर्तमानपत्रांची भूमिका	93
प्रा. नारायण बा. पाटील	
32. अध्ययन अध्यापना माध्यमाची भूमिका	97
प्रा.डॉ.प्रधान रामकृष्ण ज्योतिबा	
33. वाचन संस्कृतीवर होणारा माध्यमांचा प्रभाव	99
प्रा. बालासाहेब विष्णू कटारे	
34. संवाद माध्यमात माध्यमाचे महत्त्व	102
डॉ.रविंद्र आसाराम गायके	
35. अध्ययन-अध्यापनात माध्यमांची भूमिका	104
प्रा.डॉ.गणपती ज्योतिबा मोरे	
36. साहित्य, समाज आणि माध्यमे	106
प्रा. रमेश बाबासाहेब रिंगणे	
37. साहित्य, संस्कृती आणि जीवन	108
डॉ.चत्रभुज नारायणराव सोळंके	
38. साहित्य आणि संस्कृती सहसंबंध एक अभ्यास	110
डॉ. भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी	

अन्न, घस्र, निवारा या मुलभूत गरजानंतर सुशिक्षित, सुसंस्कृत माणसाची वाचन ही चौथी मुलभूत गरज असते व ती असल्याचा हवी. गेल्या काही दोन-तीन दशकात ही गरज कमी होताना दिसते. अन्न जसे शरीराचे पोषण करते तसेच वाचन हे मनाचे पोषण करते. वाचनाने माणसाच्या चित्तवृत्तीना प्रसन्नता लाभते. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'वाचाल तर वाचाल' हा संदेश दिला आणि समर्थ रामदासांनी तर 'दिसामाजी काहीतरी लिहावे | प्रसंगी अर्खंडित वाचोत जावे'। असा कानमंत्र दिलेला दिसतो. पुस्तक वाचनाने इतिहासाचा धांडोळा घेता येतो. वर्तमान काळातील वाटचाल करण्याची दिशा व भविष्यकाळाचा कानोसा घेता येतो. म्हणून विष्णुराव्ही चिपळूणकर यांनी आपल्या निबंधमालेत वाचन ही चौसष्ट कलांपैकी एक कला मानली आहे. वाचन म्हणजे जीवनास उन्नत करणारी बाब असून त्यामुळे बुद्धीची मशागत होते. माणसाचे जीवन फुलविण्यात वाचनाचा मोठा वाटा असतो. वाचन ही माणसाची बौद्धिक व मानसिक गरज आहे. वाचन पुणतः बौद्धिक प्रकिया आहे. संस्कृतीच्या निकोप वाढीसाठी ही प्रक्रिया खूप महत्वाची ठरते. लोकमान्य टिळकांनी सुद्धा, 'तुम्हाला तुमचे व्यक्तीमत्व घडवायचे असेल तर वाचन करा' असा संदेश दिलेला दिसतो. सुसंस्कृत समाज व्यवस्थेत व शासित प्रक्रियेत वाचन, लेखन, श्रवण, व संपादन या चार गोष्टी महत्वाच्या मानल्या गेल्या आहेत. बाह्य व्यक्तिमत्वापेक्षा अंतरिक व्यक्तिमत्वाचा विकास अधिक महत्वाचा असतो. व्यक्तिमत्वाचा विकास होण्यासाठी अन्नाची गरज असते. तसे अंतरिक व्यक्तिमत्वाच्या विकासासाठी मनावर संस्काराची गरज असते. त्यासाठी ग्रंथवाचनाची आवश्यकता असते. सर्वांगिन व व्यक्तिमत्व विकासाचा स्वोत म्हणून वाचनास फार मोठे महत्व आहे. आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगातही वाचन संस्कृतीचे महत्व आहे. ग्रंथ हेच गुरू, ग्रंथ हेच माझे सोवती-मित्र यासारख्या विधानातून ग्रंथाचे महत्व कळून येते. वाचन हा एक महत्वाचा संस्कार असून त्याची रूजवणूक बालमनात योग्य वेळी झाली तरच भावी काळात जीवनासाठी ते अधिक फायदेशीर ठरते. वाचन संस्कारातून बालमनाची जडणघडण झाली असेल तरच ते देशहितासाठी फायदेशीर ठरते. कारण हाच पिढी भावी आधारस्तंभ असते.

माणसाचा दैनंदिन जीवन त्याच त्या दिनक्रमाने अगदी रटाळ बनलेले असून अशा वेळी वाचनासारखा एखादा छंद जोपासला तर जीवनात उत्साह, आनंद, चैतन्य भरून टाकत असतो. म्हणूनच 'असा धरी छंद जाई | तुटोनिचा भावबंध | अशा शब्दात एका कवोने मार्मिकपणे दिलेला संदेश दिसून येतो. वाकीच्या इतर माध्यमापेक्षा वाचन छंद जोपासला तर जीवन चैतन्यमय होते. तसेच महत्वाचे म्हणजे पर्वताएवढे दुःख ज्यात भरून राहिले अशा जीवनास दुःखमय यातनातून तारून नेण्यास वाचनासारखी दुसरी आनंददायी बाब नाही. मानवाने निर्माण केलेली कुटलीही गोष्ट संस्कृतीत सामावते. ज्यात भाषा रितीरिवाज, खार्णोपिणे, पोषाख, धर्म, तत्वज्ञान, वाङ्मय या सर्वांचा समावेश होतो. एका व्यापक मानवी संस्कृतीचा अंश म्हणजे वाचनसंस्कृती होय. डॉ. सुधीर रसाळ यांनी आपल्या वाचनसंस्कृती या लेखातून वाचन संस्कृतीचा अर्थ सांगताना, 'वाचन त्याच्या वाचनाच्या गरजा व उपलब्ध असलेली वाचनसामग्री, तिच्यावद्दलच्या त्याच्या अपेक्षा आणि त्याच्या वाचनाची क्रिया घडवून आणात मदतनीस होणाऱ्या संस्था, तसेच या सर्वांचे नियंत्रण करणारी मुल्ये, त्यांची प्रस्थापित झालेली आणि गतिमान व परिवर्तनक्षम असलेली व्यवस्था ज्या भाषिक समाजात वाचन करणे ही आपली नित्याची गरज आहे. असे वाटणाऱ्या व्यक्तींची भरपूर संख्या असते. त्या समाजाला वाचनसंस्कृती आहे. असे समजले पाहिजे' ज्ञान व वाङ्मय यांच्या संस्कृतीत मुद्रणाच्या तंत्राचा प्रवेश झाल्यानंतर वाचनसंस्कृती अस्तित्वात आली. वाचन संस्कृतीच्या परिघात अनेक घटकांचा समावेश होतो. ज्यामध्ये ग्रंथप्रदर्शन, ग्रंथालय चळवळ, वाचन चळवळ, प्रकाशन व्यवहार यासारख्यांचा समावेश होतो.

1990 नंतर 'दूरदर्शन' या सर्वव्यापी प्रभाव असणाऱ्या दृकश्राव्य माध्यमाचा महाराष्ट्रात सर्वदूर प्रसार झाला आणि संस्कृतीच्या सर्वच अंगावर, त्यांच्या मुळावरच आघात होतिल असा त्याचा प्रभाव पडू लागला. मराठी वाचन संस्कृतीही त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात बाधित झाली असे वाचनावद्दल आपले मत मांडताना बाळकृष्ण कवठेकर यांनी म्हटले आहे. या दृष्टीने विचार करतांना क्रमाने वाढत गेलेली दूरदर्शनवरील वाहिन्यांची संख्या, त्यांच्या प्रक्षेपणाच्या कालवधी या बाबी हा प्रभाव अधिकच गडद करणाऱ्या ठरल्या असल्याचे जाणवते. अगदी सुशिक्षित, अशिक्षित अशा सर्वच स्तरातील अवालवृद्ध, मराठी स्त्रीपुरुष दूरदर्शनच्या खोक्यासमोर जास्तीत जास्त वेळ घालवताना दिसतात. जे आजही घडताना दिसून येते. एकूणच मराठी माणसाच्या अभिरूचीचे गेल्या काही वर्षांत असे सपाटीकरण करण्याचे काम इतर माध्यमे करत असल्याचे दिसून येते.

जगण्यासाठी शुध्द हवा, पाणी, व अन्न लगतं ते प्रदूषित होऊन चालत नाही वाचनाचे देखील तसेच आहे. आज वाचन संस्कृतीवर व्यावसायिकांचा मोठा प्रभाव पडल्यामुळे आणि मुद्रणाविश्व अफाट विस्तारित झाल्यामुळे अनेक बाबींनी, प्रवृत्तींनी शिरकाव केला आहे. एक गोंधळाची स्थिती निर्माण झाली आहे. आजचा काळ हा जाहिरातीचा काळ आहे. यातून जीवनातील सुक्ष्म बाब देखील सुटू शकली नाही. त्यात वाचनसंस्कृती बाबतही असंख्य पर्याय उपलब्ध झाल्याने वाचक संप्रमित झाला आहे. हे वास्तव आहे यांचा प्रभाव जीवन दिपवून टाकणारा आहे. असंख्य चॅनल्सनी वेमालूमपणे प्रचार, प्रसार करत वेगळे वळण दिले आहे. आता वाचन हे केवळ मुद्रित रूपात होत नाही. हे काही अंशी कमी झालेले आपणास दिसते. आज बहुतांशी कुटुंबाचा विचार केला असता असे चित्र पहावयास मिळते की, वाचनाची जागा

दूरध्वनि, मोबाईल, इंटरनेट, टिप्पणी, शेकडो चॅनल्सनी अर्थात्तरंजन पर अनेक माध्यमांनी कावोज केली आहे. या साधनांनी भूळ घातली आहे. पैसा हा वर्तमानपत्रे, मासिके, ग्रंथखरेदी न खर्च करता चैनी, जिलासो जीवन जगण्यासाठी अनाटाची खर्च केला जातो आहे. भावी देशाच्या आधारस्तंभ असणारी पिढी विधायक होण्यासाठी वाचन चळवळ अधिक जागले रूजण्यासाठी वाचन संस्काराच्या संवर्धनाची आवश्यकता आहे. आज बांधिले तर मुलांच्या मानसिक, बौद्धिक आरोग्यावर विपरित परिणाम करणाऱ्या घटना, बातम्या, माहिती तंत्रज्ञानाच्या, संगणकाच्या काळात नजरेस येताना कानावरती पडताना दिसतात. वाचे गंभीर दुष्परिणाम पुढे येताना दिसत आहेत. व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी प्रत्येकाचे पाप ग्रंथालयाकडे, वाचनालयाकडे वळणे गरजेचे आहे. दैनंदिन जीवनात महत्त्वपूर्ण अशा आदर्श मूल्यसंस्कारासाठी साहित्याच्या जगात थोडा वेळ का होईना पण रमलेच पाहिजे तरच जीवनात रम्यपण येईल. वाचन प्रकियेचा प्रतिस्पर्धी म्हणून जी माध्यमे पुढे आली आहेत. त्या माध्यमांनी आघात केले. परंतु यातून खरी वाचनप्रकिया घडत नाही. जे घडले ते उघळ, बरबरेचे असते. महत्त्वाचे म्हणजे मुख्य विचार नजरेसड होतो. हे विचारांचे नजरेसड होणे घातक आहे. कारण विचार संपला की भावनेचे वैमान सुरू होते. अपरिपक्व लोकशाहीवादी देशास याचा फार मोठा धोका आहे. म्हणजे वाचन प्रकियेच्या अभावी अनेक गोष्टी घडतात. भारतीय समाजात वाचन प्रक्रियेतील एकांत हे मुख्य हरकत चालले आहे. को काय असा प्रश्न पडतो, पूर्वी पुस्तके मिळण्याचे ठिकाण म्हणजे वाचनालय होते. आज वाचनालयाची जागा इंटरनेट, ई-बुकने घेतली आहे. जागतिकीकरणाच्या विचारासमवेत आलेल्या माध्यमांच्या गतिमान वाटचालीमुळे नव्या पिढीस अनेक गोष्टींचा लाभही झाला. अनेक दिशांनी विकसित होण्याची संधी हलारी आली. माहितीची अनेक दारे खुली झाली. मात्र या सर्व घाईगदीत मुळासकट खोलवर जाऊन चिंतन, मनन, करण्याची वेध, घेण्याची प्रवृत्ती कमी होत जाताना दिसत आहे. वाचन संस्कारातून चिंतन, मनन, स्मरण, झाल्याने ज्ञानाचे दृढीकरण होते. विशेष म्हणजे माणुसकी जगण्याचे कार्य हातून होते.

पुस्तकाचे अस्तित्त्वच मुळी माणसाच्या रंग, रूप, गंध, नाद, स्पर्श, उ संवेदना जाण्या करते. या संवेदनांची अनुभूती समाधान देऊन जाते. पुस्तकांशी केलेली मैत्री मानसिक व बौद्धिक दृष्ट्या इतरांच्या तुलनेने अधिक स्थिर, शांत व संतुलित बनवतात असे प्रयत्नांनी सिध्द झालेले दिसते. हे करण्यासाठी जनजागृती करण्यासाठी याचाच एक भाग म्हणून भारताचे माजी राष्ट्रपती डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांचा 15 ऑक्टोबर हा जन्मदिवस 'वाचन प्रेरणा दिन' म्हणून साजरा केला जातो. सर्वांनी जास्तीत जास्त वाचन करावे, त्यांच्यात वाचनाची आवड निर्माण व्हावी हा उद्देश आहे.

वाचनाचे अनेक फायदे आहेत. सहजपणे निरीक्षण केले तरी वाचनाने मेंदूला उत्तम खुराक मिळते. माणसांच्या ज्ञानाचा साठा सदैव वृद्धीगंत होत राहतो. बहुश्रुत बनून मनास उभारी येते. आकाशात भारी मारण्याचे वळ मिळत जाते. मुख्य म्हणजे माणसातला माणूस घडविण्यासाठी वाचन ही कला हातभार लावते. वाचनाने व्यक्तीच्या बुद्धीला पंख फुटून मन विशाल होते व समाज सुसंस्कृत होते. देशाचे आरोग्य सद्द होतं. मन, बुद्धी, भावना, यांचा समतोल विकास साधण्यासाठी विविध वाङ्मय प्रकारातील साहित्य वाचन गरजेचे आहे. वाचनाने संकटासमयी आधार मिळतो. जीवनास उभारी मिळते. समता, बंधुता, मान्यता यासारख्या मानवी मुल्यांच्या प्रगतीचा मार्ग वाचनातून कळतो जीवनरूपी ओळख होते. व्यवहारात ज्ञान, शीलाचे मांगल्य, संयमाची संस्कृती, स्वकर्तव्यांची योग्य जाण, सद्गुणाचे संस्कार यांनी प्रगती होते. अधोगती टाळून प्रगती करता येते. वाचकास ज्ञानाची, व्यवहार चातुर्याची अगणित कल्याणप्रद गोष्टींचा बर्बाव करणारी एक जादू लाभते. हे मौलिक देणगी आहे. अज्ञानाच्या अंधकारातून माणसाला ज्ञानाच्या उज्वल प्रकाशाकडे नेते. 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' याप्रमाणे या तैजस्वी प्रकाशात जीवनाची अनेक दालने उघडी होत जातात. त्यामुळे उत्कृष्ट ग्रंथाचे, चांगल्या ग्रंथाचे वाचन, अध्ययन हे निश्चित जीवनास तारून नेणारे असते. विविध प्रकारच्या मोहजाळात अडकवणाऱ्या बरपांगी जीवनाचे दर्शन घडवणाऱ्या माध्यमांपेक्षा वाचनसंस्कृती ही अधिक हितावह ठरते. कारण प्राचीन, माध्ययुगीन, आधुनिक साहित्यातील अगदी कथा कांदबरी, नाटक, कविता, चरित्र, आत्मचरित्र, प्रवासवर्णन, यासारख्या विविध साहित्य प्रकारातून खरेखुरे जीवनदर्शन घडते जीवनाच्या या विलक्षण दर्शनाने मन मोहून जाते. जे मानवी मनास हितकारक ठरते.

निष्कर्ष

मराठी माणसाला पुस्तके ही मौल्यवान गोष्ट आहे आणि ती वाचणे ही आपली अनिवार्य आणि अपरिहार्य गरज आहे. असे मनोमन वाटापला हवे. तरच वाचन संस्कृतीच्या सर्व समस्या सुटतील मध्ययुगात श्रोत्यावर वाचनाचा संस्कार करणे, धर्मज्ञान देणे हा उद्देश होता अध्यात्मिक ग्रंथाचे वाचनामार्गे श्रध्दा तर आज माध्यमांचा वापर करण्यामार्गे उपयुक्ता हा हेतू दिसतो. वाचन हा एक संस्कार आहे आणि तो ज्याच्यावर झाला आहे. त्याचे जीवन सुसंस्कृत बनते. वाचन हा भावी शिक्षणाचा पाया आहे ही आपली धारणा व्हायला हवी. वाचन हा मानवनिर्मित अमृतकलश असून तो आपणास अमरत्व देतो. शिवाय सर्व संवेदना जिवंत ठेवते. त्यामुळे याकडे पाठ फिरवणारा माणूस करंटा समजला पाहिजे.

ज्ञानाचा विस्फोट झालेल्या आजच्या माहितीचा मोहजाला असेल्या युगात आपल्या नव्या पिढीचा नोट निभाव लागायचा असेल तर त्यांच्या हाती चांगली पुस्तके देणे हे पालक, शिक्षक, जेष्ठांचे आद्यकर्तव्य आहे. कारण आजचा चांगला वाचक हाच टाळाचा सर्गक असतो. एक प्रकाशमान पणती दुसरी ज्योत प्रज्वलित करण्याचे काम करते. एक चांगला वाचक दुसरा चांगला वाचक तयार करतो. हा आजपर्यंतचा इतिहास, अनुभव आहे. त्यामुळे हे पडू शकते हा विश्वास वाढतो.

ग्रंथालय चळवळ, वाचन चळवळ सर्वसामान्य माणसाला समृद्ध जीवन देणारे माध्यम आहे. त्यामुळे वाचन हा समाजाचा स्थायीभाव झाला पाहिजे. प्रत्येक घरात देवघर तसेच ग्रंथघर देखील हवे. जर असे नाही झाले तर वाचन संस्कृतीचे धित्र धुसर होत जाईल. त्यामुळे 'ज्याला नसे आवडी वाचनाची । कसा गोडी चाखेल तो जीवनाची ॥' याचा जरूर विचार व्हावा. वाचनसंस्कृती ही वाचक लेखकापुरती मर्यादित नसून तिचे विविध पैलू आहेत. वाचन संस्कृतीचा विचार मानवसंस्कृत अंतर्भूत होतो. वाचन संस्कृतीची आज काळजी वाढते आहे. हा जागतिकीकरणचा प्रभाव आहे. जागतिकीकरण मुळात आर्थिक असले तरी त्याचे आक्रमण सांस्कृतिक आहे. साम्राज्यवादाचा व

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 43, Vol. 1
Sept. 2021

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

वसाहतवादाचा नवा अवतार अशी माध्यमे सांस्कृतिक यर्चग्य मिळवू पाहत आहेत. ते शोचनीय बाजारासाठी आहे हे जाणवते. रसिक हे उपभोगकर्ते आहेत व त्यांना तसे केले जात आहे. ही जादू समजून घेतली पाहिजे. नुसता आशावाद पुरेसा नाही तर माध्यमे ही वाचन संस्कृतीसमोरचे आव्हान आहे. या माध्यमावर भांडलवशाहीचा ताबा आहे.

आजचे युग हे विज्ञान-तंत्रज्ञान, माहितीचे, विकासाचे, संक्रमणाचे, व जागतिकीकरणाचे आहे. अशा युगात योग्य संस्काराची वाचनसंस्कृती जोपासणे गरजेचे वाटते. व्यक्तीच्या कुशल गुणासाठी, माणूस अधिक कार्यक्षम कार्यप्रवण करण्यासाठी संस्काराची गरज असते. या संस्कारातून चरित्रसंपन्न व सुसंस्कृत निष्कलंक व्यक्तीमत्त्व, स्वास्थपूर्ण जीवन जगू शकते. ती व्यक्ती समाज, देशासाठी विधायक ठरते. तसेच यामधून स्वतःसोबत कुटुंब, गाय, समाज, देशाचा विकास होतो. खरे तर कोणत्याही देशाची उंची, प्रगती, तेथील लोकांच्या वाचनातूनही कळते. म्हणूनच युनेस्कोतर्फे 23 एप्रिल हा दिवस 'विश्व पुस्तक दिवस' म्हणून गौरविला गेला. आदर्श व्यक्तीमत्त्व व सयोगीण विकासाचा स्रोत म्हणून वाचनास फार मोठे महत्त्व आहे. वाचनसंस्कार हे चिरकाल टिकणारे असतात. आदर्श संस्काराची पेरणी अक्षर साहित्य करत असते. सुविचाराची पेरणी झाली तर अनावश्यक बाबी बाजूला जातात. विशेष पालक, घरातील बडिलधान्या मंडळींनी सजग राहून पुढील पढीवर वाचन संस्कार रूजवणे ही अत्यावश्यक बाब मानून कृती केली पाहिजे. ग्रंथालये ही वाचनालये व्हावीत. ग्रंथालये ही वाचकाअभावी स्मरानवत झाली आहेत. त्यांच्या अत्यंतयंत्रेचे साक्षीदार होण्यापेक्षा त्याला आनंदयात्रेचे स्वरूप आणता येईल यावर विचार झाला पाहिजे. इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणांच्या दुनियेत वाचनापासून दूर जाणाऱ्या समाजाला वाचनाकडे वळविणे व वाचन संस्कार मनावर रूजविणे ही काळाची गरज बनली आहे.

संदर्भ :-

1. संपा. क्रांतिकराव टाले पाटील, श्रीधर नांदेडकर, 'वाचनवेध,' मराठवाडा साहित्य परिषद, प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती 2008.
2. के.सागर, 'आदर्श इंग्रजी-मराठी निबंध,' के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे- द्वितीय आवृत्ती 2009
3. डॉ.भारत हंडिवाग प्रा.गांतम गायकवाड, 'मराठी भाषा, वाणिज्य आणि व्यवहार' चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती सप्टेंबर 2010.

Lokmanya Tilak Mahavidyalaya, Wadwani

Tq. Wadwani, Dist. Beed, Maharashtra- 431144 India

NAAC Accredited 'B' Grade
Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad
One Day International Interdisciplinary Webinar

Literature, Culture and Media

organized by
The Departments of Marathi, Hindi and English Languages
on Sunday 05 Sept. 2021

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms. Gundre Dattaro Eknath
of S. M. Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya, Kolamb, Dist. Osmanabad
has participated as a Delegate/ Resource person/Chair person and delivered a talk He/She has
also presented / published a paper entitled “काचनसंस्कृती आणि माध्यमे: एक दृष्टिकोण”

Hence Certified
Place- Wadwani
Date- 05 Sept. 2021

Dr. Ramhari Mayekar
HoD-Marathi

Dr. Govind Pandav
HoD Hindi

Dr. Manisha Sasane
HoD English

Principal Dr. Kishan Pawar
Chief Organizer & Convener

विद्यावार्ता

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

पंडित दीनदयाळ उपाध्याय शिक्षण संस्था संचालित

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री

ता. फुलंब्री जि. औरंगाबाद (महाराष्ट्र)

मराठी विभागाच्या वतीने

(श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय राज्य महोत्सवी वर्ष,
भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवीवर्ष, संत ज्ञानेश्वर माऊली यांचे ७२५ वे
संजीवन सप्ताधी वर्ष व श्री चक्रधर स्वामी यांच्या अष्ट जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त)

सद्यस्थितीत संत साहित्याची प्रासंगिकता

दोन दिवसीय राष्ट्रीय परिषद

संपादक

प्रा.डॉ. संजीवकुमार सुर्यकांत पांचाळ

सहसंपादक

प्रा.डॉ. राजश्री पंढरीनाथ पवार

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या कृषीविषयक विचारांची कालातितता

प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे

सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख,
शिक्षणमहर्षी ज्ञानदेव मोडेकर महाविद्यालय, कळंब, जि. उस्मानाबाद

प्रास्ताविक :

महाराष्ट्र ही संत-महतांची, शूरवीरांची, समाजसुधारकांची, ज्ञानोपासकांची, विचारवंतांची भूमी म्हणून ओळखली जाते. महाराष्ट्र हे एक पुरोगामी, सामाजिक राज्य म्हणून ओळखले जाते. येथे संत-जननेत्या प्रबोधनकारांमुळे तसेच संत चळवळींमुळे तशी ओळख आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत चोखामेळ, संत तुकाराम, अशा महान संतांची परंपरा लाभलेल्या महाराष्ट्रात अलौकिकच्या काळात १९०९ मध्ये अमरावती जिल्ह्यातील 'याबली' या गावी संत तुकडोजी महाराजांच्या रूपाने महान विभूती जन्मान आली. संतांच्या उज्वळ परंपरेत संत गाडगेबाबा व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे वेगळे ठरतात. एक व्रंतांकर देशभक्त, साहित्यिक, सर्वधर्मसमन्वयक, समाजशिक्षक, कोतनकार, प्रबोधनकार, आध्यात्मिक जाणकार, विचारवंत, शिक्षणतज्ज्ञ असे एकूण बहुआयामी व्यक्तीमत्व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे आहे.

मराठी साहित्य परंपरेतील 'संत साहित्य' हे वैशिष्ट्यपूर्ण राहिले आहे. जे सन्मार्ग व मानवतेची शिकवण देते. 'जनसेवा हीच ईश्वरसेवा' मानून संबंध आयुष्यभर कृतिशील कार्य केले. त्यांनी भजन, ओवी, कवाली, प्रवचन व ग्रंथलेखनाच्या माध्यमातून नवभारत निर्मितीत मौलिक योगदान दिले. आपल्या खंजिरी भजनाने जनलोकतात चौतऱ्याचा झरा निर्माण करण्यात तुकडोजींनी आपल्या सर्व चिंतनाचे धळ एकवटणारा

'ग्रामगीता' नावाचा ग्रंथ १९५६ मध्ये रचला. त्यांच्या आज्ञापर्यायच्या समाजनिरीक्षण, चिंतन मनाची परिणती म्हणजे हा ग्रंथ होय. पुढे ही ग्रामगीता वेगळे ग्रंथापुढी सीमित न राहता आपले विश्वप क्षेत्रे मेलले. अध्यात्म व विज्ञान यांनी उभय मांगड पाळते. त्यांच्या सर्व ग्रंथांचा वेगळा 'ग्रामगीता' होय. एकूण २६ अध्याय, ८ पंचके, १७७५ ओव्यांचा ग्रंथ असून, त्यातून ग्रामगीत जीवनाशी निगडित अर्थाने व्यक्ती समाज, राष्ट्र विकासाचा मूलमंत्र देणारे आगेष्य, अंधश्रद्धा निर्मूलन वैज्ञानिक दृष्टिकोण, शिक्षण, वाचन, राष्ट्रभक्ती, धर्म, श्रमप्रतिपत्ता, कुटुंब, राण-उत्पाद, संगठन, स्वच्छता, गंडामुक्ती मानव मूल्ये, तरंग शंती व शेतकरी यांसारख्या विषयांवर मौलिक विचार दिले. 'ग्रामगीता' व त्यांकांभमुख कार्याच्या माध्यमातून आदर्श व्युत्पन्न दिला. त्यांच्या अंतर्गत असणारी विकासाची तळमळ, मनात घर करून असणाऱ्या विकासाचे प्राक्ष्य वाणीमह, संस्थांनी व कुतोतून वाहेर पडले, जे वाग्यावात येणे ही काळाची गरज आहे. प्रगत मोर्चनिर्माणतून मूल्यत राष्ट्रच्या विकासाचा मूलधारा असणाऱ्या कृषीव्यवस्था अर्थाने शंती व शेतकरी यांचा जो खोलवर जाऊन विधायक विचार केला. त्यास मूर्त रूप देणे मध्या गरजेचे आहे. त्यांच्या कृषीविषयक जीवनकार्याची प्रासंगिकता ही कालानिर्ण असल्याचे दाखवणे हा उद्देश आहे.

'ग्राम', 'खेडे' हाच त्यांच्या विचारांच्या व चिंतनाचा केंद्रबिंदू होता. भारत देश हा कृषिप्रधान देश असून तोच देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा, मूलधार आहे. बहुसंख्य ग्रामनिवासी लोकांच्या व्यवसाय शंती आहे. कृषिप्रधान देशातले खेड्यांचा शंती व शेतकरी हाच आत्मा आहे. यांचा विकास झाला तरच देशाचा विकास होईल ही विचारसरणी होती. ग्रामशंती, ग्रामकल्याण हा केंद्रबिंदू मानून अनेक उपाययोजना सुचविल्या, अमानत ही आपल्या महात्मा गांधीजींच्या 'खेड्याकडे चला' या आवाहनास प्रतिसाद देणारी एक पिढीच उदयास आली. त्यामध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा आवर्जून उल्लेख करतावा लागतो. गांधीजींच्या 'ग्रामराज्य' या संकल्पनेचा कृषिप्रधान संस्कृतीचा धारकाईने अभ्यास करून ग्रामोन्नीतून देशोन्नीचा कृती कार्यक्रम दिला. शंती व शेतकर्यासंबंधी

मांडलेल्या विचार व कार्यातून त्यांचे दृष्टेपण लक्षात येते ते पुढीलप्रमाणे.

कृषिप्रधान भारत देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा असणारा, जगाचा पोशिंदा असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे विर 'ग्रामगीता' या ग्रंथाच्या अर्पणपत्रिकेच्या वरच्या भागावर काढलेले दिसते. या पत्रिकेच्या प्रारंभी कष्टकरी शेतकऱ्याबाबत त्यांनी म्हटले आहे.

सर्व ग्रामवासी सुखी करावे। अन्न-वस्त्र-पात्रादि द्यावे।।
परि स्वतः दुःखी भोगावे। भूषण तुझे ग्रामनाथा।।१॥

अशा शब्दातून पहिल्या ओवीतच शेतकऱ्याविषयीचा समर्पणभाव प्रकट करतात. हा भाव किती शोर आहे. अन्न, वस्त्र, निवार हा कृषकाचा प्रसाद आहे. तो जगाचा पोशिंदा, पालनकर्ता आहे. सर्वजणसुखा समाधानाने जगण्यासाठी स्वतः कष्ट, दुःख महन करतो परसुखाने सुखावण्यात भूषण मानतो. त्यांची भूमिका आई, वृद्धाप्रमाणे दिसते. शेतकऱ्यास 'ग्रामनाथा' संबोधून त्यास मुख्य लाभाचे या हेतूने ग्रामगीतेचे लेखन केले. अशा शेतकऱ्यांच्या श्रमास प्रतिष्ठा मिळावी त्यास सन्मानाने जगता यावं, त्याचा प्रगती व्हावी, आनंद लाभावा ही तळमळ, अपेक्षा आहे. जगाचा पोशिंदा असणारा शेतकरी आज आत्महत्या करतात टिनतो आहे. शेतकरी सुखी तर भारत देश सुखी, जेव्हा शेतकरी सुखी होईल तो दिवस आनंदाचा असे मानतात. शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीविषयी, त्यांच्या श्रमास प्रतिष्ठा मिळावी या संबंधी ते म्हणतात, तुझ्या श्रमास प्रतिष्ठा मिळो। सगळ्यांचे लक्ष तुजकडे वळो।।

मानवतेचे तेज झळझळो। विश्वमाजी या योग।।

सर्व जगाचे लक्ष त्यांच्याकडे जावे, प्रगती व्हावी, सुख मिळावे ही अपेक्षा आहे. यास प्रतिष्ठा लाभली तरच देश आरोग्यसंपन्न होईल, आर्थिकदृष्ट्या संपन्न होईल असे वाटते. ग्रामदेवतेच्या श्रमाची कदर व्हावी त्याचे मूल्य जपणारा माणूस जागृत व्हावा त्याचे श्रमास प्रतिष्ठा देणे म्हणजे त्याचे पूजन होय. श्रम पुजनीय झालेली ती व्यक्ती, कुटुंब, गाव, तो देह पुजनीय ठरतो. श्रमिक धाम गाळून इतरांचे महाल बांधतो व स्वतः झोपडीत राहतो. त्याच्या शोषणाचीही कारणे सांगतात. शेतकरी हा भोव्या शंकर आहे, तो साधा,

विश्वासू, शुध्द-हृदयाचा खग भागीरथ आहे. अशा उपमाही देतात. हे भूमिपूजनाचे, शेतकऱ्यांचे श्रेष्ठत्व लक्षात घेऊन त्यांनी आपली 'ग्रामगीता' या ग्रामनाथस अर्पण केली.

म्हणोनी तुजची करितो अर्पण तू विश्वाचे अधिष्ठान।।
तुझेची व्हावे आधी उत्थान। विश्वमाजी म्हणोनिया।।

खेडवनील माणूस अंतर्वाह्य वदरुद्रा जाया यासाठीचा सूत्रबध्द आगछडा तर दिल्लीच, पण हा ग्रंथ ग्रामनाथस अर्पण करून अनेकांचे लक्ष वेधले. 'ग्रामगीता' सारखा ग्रंथ शेतकऱ्यास अर्पण करावा एवढा शेतकरी मोठा आहे का? या प्रश्नाचे उत्तर देताना ते म्हणतात तुम्हा सर्वांना वाटते पण एक लक्षण अगू द्या की, हा शेतकरी फार मोठा आहे, शोर आहे, सर्वांचा पोशिंदा आहे, जगाचा आधारस्तंभ आहे. शेतकऱ्यांचे उपकार फार आहेत. माझे गुरू असो, आई असो, गांधीजी असो की कोणीही असो. हे सर्व जगतान त्या एका शेतकऱ्याच्या अन्नावर, त्याचे श्रमावरत्याच्या घामावर, त्याचे रक्तावर. यातून जगून ते म्हणतात, शेतकरी हा चोतन्याचा चिरंजीव, जिवाचा जिगू आहे, शर्काचा वैभव आहे, अमृताचा पुत्र आहे, मानवतेचा प्राण आहे चोतन्यच संपले तर ही सर्व सृष्टीच मृतवतू दिसेल. जगातील जिवंतपण हे शेतकऱ्याचे स्वरूप आहे. दर्शन आहे.

एकूणच ग्राम व शेती श्रम व शेतकरी यांचे महत्त्व सर्वत्र विशद केले आहे. केवळ शेतकऱ्यांच्या दयनीय स्थितीविषयी, त्यांच्या कारणाविषयी माहिती देऊन शंत्यत नाहीत, ते प्रभावी उपाययोजना सांगतात. शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकरी लोकांचे राज्य निर्माण व्हावे, त्यांना प्रतिष्ठा लाभावी यासाठी ग्रामगीतेचे लेखन केले. आर्थिक व सामाजिक समता ग्रामराज्यात निर्माण होण्यासाठीची श्रमबध्द योजना देणे. ग्रामगीता व लोकभिमुख कार्यातून स्वप्न पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला. ग्रामनिर्माण पंचकातील शेवटचे पंचक म्हणजे 'गोवंश-सुधार', त्यांना शेतीसाठी गोवंश खूप महत्त्वाचा वाटतो. मोठ्या प्रमाणात गोपालन केल्याने दूधदुभते होते. त्यामुळे शरीर सशक्त व निरोगी होते गोधन पशुधन, भूमी हे शेतीचे आधारभूत घटक आहेत. या नवनिर्मितीच्या केंद्रातून शेतकऱ्याची उन्नती अवलंबून

आहे. यासंबंधी तुकडोजी महाराज म्हणतात.
भारत हा कृषिप्रधान देश। शेतीमध्ये ह्या गोवेश।
गोरसाइतुका नसे तत्वांश। अन्यत्र युध॥

गायीपासून, शेतीसाठी लागणारे बैल, खत
सुद्ध आरोग्यासाठी दुधदुभते मिळते. याची जाणीव
करून देतात. शेतकरी जीवनात पाळीव पशूंचे महत्त्व
विशद केले. भारत हा गोपाळ्यांचा देश असून त्यांची
पूजा केली जाते. शेती करण्यासाठीची बैलप्राप्ती,
शेणखन, सुद्ध आरोग्यासाठी दूध तसा तिहेरी फायदा
गोपालनातून होतो. त्यामुळे तुकडोजी महाराज म्हणतात,
म्हणोनि गायिगुरा शोधन। ऐसे सत्य नामामिधान।
सुख होता भारत संपूर्ण। गोवंश सुखवोनिया॥

त्यामुळे गोधन वाढविण्याचा सल्ला देता.
'गोधन म्हणजे स्वरक्षण' विकास अशा शब्दातून महत्त्व
नमूद करतात. तसेच गायीच्या दुधाचे अनेक औषधी
सुधारता येते. मुख्यतः ग्रामीण अर्थव्यवस्था, भारतीय
अर्थव्यवस्था वाढवण्यास मोठी मदत होते.

दिवसगत्र मेहनत करून शेतकरी शेतांचा
मशागत करतो, धान्य पिकवितो, उत्पादन घेता. खर्चाच्या
तुलनेने शेतीमालास भाव मिळत नाही. मायत्याच्या
कच्च्या मालाचे पक्क्या मालात रूपांतर झाले नि तो
जेव्हा बाजारत घ्यावयास जातो तेव्हा तिप्पट-चौपट
रक्कम मोजावी लागते. अशावेळी तो कसा जगणार?
कसे सुख लाभणार? हे वास्तव मांडताना ते म्हणतात,
कच्च्या माल मातीच्या भावे। पक्का होता चौपटीने
घ्यावे॥

मग ग्रामजन कसे सुखी व्हावे। पिकवोनिहीते उपाशी॥

अशा शब्दातून शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण पटवून
देतात. विविध पिके घेऊन त्यास उपाशीपोटी रहावे
लागते. अशा दैन्यावस्थेत जीवन कंटावे लागते हे
वास्तव मांडले. तसेच गावातील लघुउद्योग मोदकळीस
आल्याने खेड्यातील माणसे शहरात आली. कच्चा
माल शहरात आणि त्यामुळे खेड्यात अवकळा आल्याने
सांगतात.

यातून बाहेर पडण्यासाठी तुकडोजी महाराज
शेतमालाचे भाव शेतकऱ्यांच्या सल्ल्याने व्हावेत तसेच
दलाल, व्यापारी व सरकारने किती नफा घ्यावा हेही
ठरवावे. जमिनीस लागणार्या सर्व साधन सामग्रीची

किंमत देखील धान्याच्या भावावरून आभारली जावी
असे सांगतात. दलाल, व्यापारी, सरकारच्या मनमानीस
शेतकरी पुरता वेतागला आहे. प्रत्येक गावात शेतमालाची
विक्री व्हावी. त्याच्या उत्पादन चाळीस प्रेरणा द्यावी. या
भावनेतून अधिकारी व शेतकरी एकरूप झाले तरच
शेतकऱ्यांच्या जीवनमानात फरक पडेल. शेतकऱ्यांनी
शेतीपुरक उद्योग उभारावेत. त्यामुळे शेती, कुटूंब याच
आर्थिक संकटात ये नाही. हे पटवून देताना म्हणतात,
प्रत्येक घरी जोडधंदा। सर्व स्त्री-पुरुष यांची छंदा।
दूर करावया अपदा। जीवनाच्या लाग्यावे॥

यामुळे वेगारी कमी होईल व उत्पादन ही
वाढेल, शेतीमालावर प्रक्रिया गावात करावी, त्याच्या
विक्रीचेही नियोजन करावे त्यामुळे बऱ्यापैकी उत्पन्न
वाढेल. निसर्गाच्या लहरीपणावर शेती अवलंबून आहे.
हे नुकसान भरून काढण्यासाठी शेतीपुरक उद्योगामारख्या
उपाययोजना सांगितल्या. महागडो खत, बी बियाणे
खरेदी करण्यापेक्षा गावातच मंद्रिय खतनिर्मिती,
घांजाउत्पादन करावे ही धारणा प्रकट केली. आर्थिक
उन्नतीसाठी बचतीचाही मल्ला देतात. जो बचत
भविष्यकालीन संकटावर मात करण्यासाठी उद्योग व
रोजगार निर्मितीसाठी उपयोगी पडते खेड्यातील माणसास
शेतीशिक्षण गरजेचे आहे. ज्यात श्रम व स्वावलंबनाचा
समावेश होतो. शेती, उद्योग, कला आत्मसात करून
स्वावलंबी व्हावे. शेती व शिक्षणाची फारकत होता
कामा नये ते म्हणतात,

उत्तम शिक्षित सामर्थ्यवान। नोकरीसाठी फिरती वणवण॥
उद्योगधंदे वा शेती काढून। होईल उन्नती गावाची॥

प्रचलित शिक्षण पध्दतीत कृषी शिक्षणाचा
अंतर्भाव हवा. तसेच सुशिक्षित बेरोजगार ही संकल्पनाच
त्यांना मान्य नाही. आपल्यातील दुबळेपण निघून जावे.
जीवन सुंदरपणे जगता येणे यासाठी शिक्षण असते.
त्यामुळे शेतीशिक्षणासोबत त्यास आपल्या श्रमाची व
नवतेन ज्ञानाची जोड देऊन जीवन यशस्वी करण्याचा
आदर्श घेऊन देतात. रिकामे हात व शिक्षण यांची
सांगड घालत आली की महान कार्य होते. समन्वयातून
स्वावलंबन अर्थात सहकारी किंवा सामुदायिक शेतीचा
पुरस्कार केली. आज होणारे शेतीविभाजन तुकडीकरण
करून शेतीचा आकार कमी होत गेल्याने शेती परवडत

नाही. त्यामुळे हा प्रयोग अमलान आणून विकास कार्याचे अबाधन केले. आजस झटकून एकमेकांसोबत सहकार्य वृत्तीने काम केल्यास विकास साधता येते. विविध उद्योग राहण्यासाठी घरे कारखाने यांच्या उभारण्यांमुळे जमिनीचे क्षेत्रफळ पुंजत चालते आहे. दुसऱ्याकडे लोकसंख्या वाढतच आहे. तेव्हा अन्नधान्याची व्यवस्था करावी यासाठी नदी, नाले, विहिरे यांच्या माध्यमातून जलसिंचन सुविधाही निर्माण करणे आवश्यक असल्याचे मजितीले.

केवळ निर्मग, व्यवस्था, सावकार, यासारख्या आपत्तीचे शेतो व शेतकर्याच्या अधोगतीस कारणीभूत उन्न नमुन स्वतः शेतकरी देखील काहीअशी या अधोगतीस जबाबदार ठरतो. हा निर्देश करताना ते म्हणतात.

उत्पादनाची मती खुदली। उरभोगाची भावना वाडली। काय करील भूमता भण्ये। मशागत नमना जमिनीची॥ व्यवस्थापिनता, क्रमकांड, आपारसातील भांडणे, आधुनिक जीवनशैली, शंगळवाद मारखी स्वनिर्मित काणेही त्याच्या अधोगतीस कारणीभूत ठरत असल्याचे निरजमाम आणून देतात.

शेतकर्याने आजस झटकून देशांदाच्या आधीन राहून मेश करणाचा नाला देतात. आरल्या नुसतप्रमो शेतोचो काळजी घेईल प्रमनता निमोन करील तेच दुस शेतकरी म्हणून ओळख्या असेही मानतात. 'श्रम' हा कृषीविकासाचा मूलधार असून त्या श्रमाचा, काळ्याचा गौरव करतान. सत्यभुधारक, भूमिहीन, शेतमजूर, वास्तुतेदार, अस्तुतेदार, शेतो करणासाठी मदन करणाऱ्या सर्व पटकाचा बरकाईने विचार करतात. त्यांना नवी दिशा दिली. म्हणून विनोबा भावेनी चालवलेल्या 'भूदान चळवळीने' सहभाग घेतला. 'कसेल त्याची जमीन' तन्वांचा पुरस्कार केला. एकूणच स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकर्यांच्या शेतोचो आणि त्याच्या जीवनाचा सूक्ष्म अभ्यास तुकडोजी महागजांनी केली. अगदी कृषीसंस्कृतीशी निगडित मण-उत्सवाचाही विचार केला. यानिमित्ताने शेतो अवजारे, बैलाचे प्रदर्शन भरवून उन्न बैल आल्यास बक्षिस देऊन कौतुक करण्याचा विचार मांडला. अखिल विश्वाचा विचार करीत असताना आमच्याबरोबर पसरलेल्या सात लाख खेडबंचा प्रश्न आधी विचारत घेणे हे आपले सर्वप्रथम कर्तव्य ठरत असल्याचे मत नोंदवतात खेडबतील प्रत्येकास स्वराज्य व सुयज्याचा उपभोग घेता यावा येथी प्रत्येकास सुखी जीवनाचा

लाभ मिळावा या भावनेतून कृती-उक्तीचा मार्ग दाखवतात.

निष्कर्ष :

महाराष्ट्राच्या उज्ज्वल परंपरेतील एक धोर समाज-सुधारक, संतमालिकेतील एक धोर संत, ज्ञानिदर्शी साहित्यिक म्हणून वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महागजांचे. व्यक्तिमत्व सुप्रसिध्द आहे. ते स्वतः बळीचे समाजचिंतक व समाजसुधारक होते. महात्मा गांधीजींच्या खेडबकडे चला या अवाहनास प्रतिसाद देऊन ग्रामोधारस कार्यरत झाले. ग्रामोन्नातीचा, राष्ट्रउन्नतीचा मार्ग उगवा अशी ग्रामगोता नावाची अधर वाड.मय निर्मितो केलो. तसेच लोकशिक्षक म्हणून समाजाशी सुसंबध साधून नवभारत निर्मितोत मोठे योगदान दिले. ग्रामगोता व लोकशिक्षक कार्यातून आपले स्वप्न पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केलो. कृषिप्रधान भारत देशाचा सजा. आत्मा. मूलाधार असणाऱ्या ग्रामनाथाम अर्थात शेतक-यास आपल्या 'ग्रामगोता' हा श्रम अर्पण करून त्यांचो शेतो व शेतकरी यांच्या रमाप्रती असणाऱो नितांत निष्ठा, ग्रामनिष्ठा प्रतित होते. विविध विषयांसोबत मूलतः जेथे व जेथे-यामबंधो दिमून घेणे. जगाचा परिवर्त, नालनकार, अन्नदाता, शेतकरी तसेच शेतमजूर, कष्टकरी यांना या जगान प्रतिष्ठा मिळावी, सुखाने जीवन जगता यावे ही अपेक्षा, तळमळ प्रकट होताना दिमते. स्वराज्याचे व मुद्राज्याचे यथोचित भान ठेवून ग्रामोन्नातीसाठी तळमळनेर खरेखुरे गरूंसंत होते. आपले ज्ञान, विचार लोकसेवून मांडले. ग्रामजीवनाच्या पुनररनिचा प्रबंध नपशिलान झालून खोलवर केला शेतो व शेतकर्याच्या सद्यःस्थिती विषयी, अधोगतीच्या करणाविषयी व उपायोजनांचा कृती आराखडा त्यांनी दिला.

भारतातील शेतकरी, कष्टकरी सुखी तर सुखी, ग्रामोधार हाच राष्ट्रोधार हा मूलमंत्र दिला. अधिकारी, व्यापारी, सरकारने राष्ट्र उन्नतीसाठी राबणाऱ्या, देशसेवेसाठी कार्य करणाऱ्या शेतकर्यांच्या समस्येस प्राधान्य द्यावे. त्याच्या जीवनाचा विचार करावा. त्यांच्या कृषी विचारात. श्रमप्रतिष्ठा, शिक्षण, बचत, भांडवलनिर्मिती शेतोपूस्क प्रक्रिया उद्योग, स्वावलंबन, स्वदेशी गोपालन अशा महत्वपूर्ण बाबींवर सविस्तर मार्गदर्शन केले. निसर्गशेती, सेंद्रिय शेतो, सहकार शेतोचे पुरस्कर्ते होते. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, कृषीविकास योजना, नवतंत्रज्ञानाचा वापर करण्याचा आग्रह धरला.

ग्रामीण माणसाच्या मानसित्तेचा सखोल अभ्यास

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : ग्रामनिर्माण कला

प्रा. डॉ. शंकर किसनराव येडले
सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख,
श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख वरिष्ठ महाविद्यालय,
खाडगाव रोड लातूर

प्रास्ताविक :

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे पूर्ण नाव माणिक बंडोजी डाकूर, विदर्भामध्ये मोंडरी येथे गुरुदेव सेवामंडळ त्यांनी स्थापन केले. या मंडळाच्या टिकटिकाणी विविध शाखा स्थापन करून त्यांनी केंद्रेले लोकशिक्षणाचे, समाज सुधारणेचे, नवजागृतीचे बहुमोल असे व्यापक कार्य लक्ष्यवेधे असे आहे. राष्ट्रभक्ती, देशप्रेम, सुखी, आनंदी, आदर्श समाजाचे मुदर स्वप्न राष्ट्रसंतानी पाहिले. ग्रामगीता हा आदर्श ग्रंथ पुन्हा पुन्हा वाचावा, समजून घेऊन तो इतरांना सांगावा, असा हा ग्रंथ भारतीय खेडी आणि गावागावच्या ग्रामस्थांसाठी मार्गदर्शक असा आहे.

मराठी ग्रामीण साहित्यातील नामवंत ममोश्रकंती ग्रामगीता या ग्रंथाकडे म्हणावे तसे लक्ष केंद्रिले नाही याचे आश्चर्य वाटते. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या काव्यातून व्यापक, सर्वांगीण जीवनानुभवाचे मानवो जीवनासोबतच, निसर्ग, पर्यावरण, बौद्धिक विचार, विज्ञाननिष्ठ दृष्टी, आध्यात्मिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, राष्ट्रनिर्मितीचे बहुमोल अशा बहुआयामी विचाराचे दर्शन राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातून घडते. 'ग्रामगीता', 'अनुभवसागर भजनावली', 'सेवा स्वधर्म', 'राष्ट्रीय भजनावली' इत्यादी त्यांची बहुमोल ग्रंथसंपदा आहे. बहुसंख्य भारतीय समाज हा अजूनही खेडयातूनच राहतो. तो गावाकडूनच रोजगार, उद्योग, शिक्षण, व्यापार आदी कारणांमुळे शहरात आला व

करून त्याची आतंरिक शक्ती वाढविण्यासाठीचा विचार दिला. ऋतुमान, गरजेनुसार शेतकऱ्यांनी शेतीतंत्र अवगत करावे. शेतीशी संबंधित प्रत्येक बाबीचा डोळसबाणे विचार करून कृती करावी. गावाकडून विश्वाकडे, गाव हा विश्वाचा नक्षत्रा। गावावरून देशाशी परीक्षा ही विचारसरणी होती. शेतकऱ्यांनी कर्मकांड, चंगळवाद, व्यसनाधिनता यासारख्या अधोगतीस नेणार्या बाबीपासून दूर राहावे. आळस झटकून काम करावे. राष्ट्रसंतांच्या मनात शेतकऱ्याविषयी असलेली आत्मीयता, तळमळ, जिवाळा यांचा प्रत्यय येतो. जनभाषेतून ग्रामसमस्या व उपायांची मांडणी प्रभावीपणे केली. आपले हृदय अस्मणारी 'ग्रामगीता' शेतकऱ्यांस अर्पण करून शेतकऱ्यांचे अधिष्ठान पावता उच्चता विपद केली. खेडबचे महत्त्व, क्षमतेची ओळख देतात व असे केल्यास विकास हॅंडल हा विश्वासही देतात. कृषीसंस्कृतीचे पुनरुज्जीवन करणे, ग्रामोध्दारातून राष्ट्रोध्दाराकडे, उधानाकडे नेणारी विचारधारा अमलात आणणे गरजेचे आहे. त्यामुळे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शैली व शेतकऱ्यां संवेधीचे अर्थात कृषीविषयक विचार कालानित अमरत्वाचे मिष्ट ज्ञान

संदर्भग्रंथ सूची :

१. अशोक राणा : 'राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज जीवन व कार्य', जिजाई प्रकाशन पुणे, ११ एप्रिल २००८
२. रा.मो. बेलुरकर : 'ग्रामगीता आविष्कार', श्री माणिक प्रकाशन, वरखेडे जि. उमरावती, आवृत्ती ०२ नोव्हेंबर २००४
३. रा.मो. बेलुरकर : 'ग्रामगीता अर्पण-पत्रिका भावार्थ', श्री माणिक प्रकाशन, श्रीक्षेत्र वरखेडे जि. उमरावती, आवृत्ती ०६ डिसेंबर २००६
४. राम घोडे : 'संत तुकाराम-संत तुकडोजी तौलनिक दर्शन', राजीव प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती १९८८
५. कडवे रघुनाथ : 'राष्ट्रसंत तुकडोजी', संस्कार प्रकाशन, नागपूर-प्रथमावृत्ती २०००.
६. सुभाष सावरकर : 'राष्ट्रसंत तुकडोजी जीवन व कार्य', मराठी जनसाहित्य परिषद उमरावती, आवृत्ती २००७

श्री संत सावता माळी प्राचीण महाविद्यालय, फुलंबी

पंडित दीनदयाळ उपाध्याय शिक्षण संस्था संदर्भित,

शोधनिबंध वाचक क्र. ०४

संद ज्ञानेश्वर यांच्या अर्थव्याख्यान संजीवनी भाषांतर, श्री. राजेंद्रराव भागवत यांचे अर्थव्याख्यान संजीवनी यांचे अर्थव्याख्यान अमृतमहात्म्यची चर्चा करताना श्री. दीन दयाळ उपाध्याय यांच्या महाविद्यालयातर्फे दि. २५ मार्च २०२२ रोजी आयोजित झालेल्या शोधनिबंध वाचक क्र. ०४

ता. फुलंबी जिल्हा. औरंगाबाद (महाराष्ट्र)

25 'सद्यस्थितीत संत साहित्याची प्रासंगिकता'
दोन दिवसीय राष्ट्रीय आभासी परिषद
दिनांक-२५ व २६ मार्च २०२२

प्रमाणित करण्यात येते की, प्रा./डॉ./श्री./श्रीमती/कुमारी प्रा. डॉ. दादासाव गंडरे

महाविद्यालय / विद्यापीठ शिक्षणमहर्षी ज्ञानदेव मोडेकर महाविद्यालय, कळंब जि. उस्मानाबाद

यांनी 'सद्यस्थितीत संत साहित्याची प्रासंगिकता' या विषयावरील दोन दिवसीय राष्ट्रीय आभासी परिषदेत दिनांक २५ मार्च २०२२

रोजी दूरदृष्य प्रणालीच्या माध्यमातून 'गद्यमंत लेखकांची कला' या विषयावर कर्णोदिययक विचारधारेची कालान्तिवना' या शोधनिबंधाचे

वाचन करून आपणाकडील प्रस्तुत विषयासंबंधीचा विचार उपस्थिताना दिला.

करिता आपणास सन्मानपूर्वक हे प्रमाणपत्र प्रदान करण्यात येत आहे.

डॉ. संजीवकुमार पांचाळ

सहायक प्राध्यापक,

श्री संत सावता माळी प्राचीण महाविद्यालय, फुलंबी

प्रा. डॉ. राजेश्री पवार

शोधनिबंध वाचक,

श्री संत सावता माळी प्राचीण महाविद्यालय, फुलंबी

डॉ. एस. आर्. टकले

प्राचार्य,

श्री संत सावता माळी प्राचीण महाविद्यालय, फुलंबी

1978
1978/1979

तिफण

वर्ष : १२ वं । अंक २ स
- ऑगस्ट-सप्टेंबर - १९७९

लोकापती पक्षजनास पार्श्व

अनुक्रमणिका

क्र.	शीर्षक / लेखक-संशोधक	पृ. क्र.
	वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील शैक्षणिक जाणिवा - प्रा. नागेश बोतेवाड	1 - 4
	वामनदादा कर्डक : आंबेडकरी गीतकार - प्रा. विजयश्री विठ्ठल गवळी	5 - 8
	डॉ. बाबासाहेबांचे बुद्धत्व विशद करणारी वामनदादांची कविता - प्रा. डॉ. विश्वजित कांबळे	9 - 15
	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील शैक्षणिक तत्त्वज्ञान - डॉ. मारोती गायकवाड	16 - 23
	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील स्त्री-जाणिवा - प्रा. डॉ. रामकिशन दहिफळे	24 - 26
	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील आंबेडकर दर्शन - डॉ. संतोष देशमुख	27 - 31
	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान (शैक्षणिक) - प्रा. कातकडे केशव श्रीरंग / प्रा. डॉ. रमाकांत का. गजलवार	32 - 36
	आंबेडकरी ऊर्जा पुरवणारे समर्थ लोककवी वामनदादा कर्डक - प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे	37 - 41
	लोककवी वामनदादा कर्डक यांचे गीतलेखन व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - मंगल कचरु सांगळे	42 - 47
	वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातून प्रकट झालेले आंबेडकरी विचार - प्रा. डॉ. लालबा दुमटकर	48 - 50
	वामनदादा कर्डकांचे काव्य : आंबेडकरी विचार चळवळीची शिदोरी - प्रा. कैलाश माणिकराव मुटकुळे	51 - 54
	'माझ्या जीवनाचं गाणं' : एका लोककलावंताचा जीवन संघर्ष - प्रा. डॉ. आनंद वारके	55 - 59
	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - डॉ. महालक्ष्मी मोराळे	60 - 65

आंबेडकरी ऊर्जा पुरवणारे समर्थ लोककवी वामनदादा कर्डक

- प्रा. डॉ. दादासाह गुंडरे

(सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख)
शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय कळंब.
जि. उस्मानाबाद, 413507.

भा रतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचारधारा, जीवनकार्य जनसामान्यापर्यंत पेटती मशाल बनून आपल्या ओजस्वी वाणीतून व समर्थ लेखणीतून महाराष्ट्राच्या घराघरात, खेड्यापाड्यात, वाडीवस्त्यात, डोंगरदर्यात नेऊन पोहचवण्याचे मौलिक कार्य करणारे शाहीर, समाजप्रबोधनकार व लोककवी वामनदादा कर्डक होत. ते खऱ्या अर्थाने आंबेडकरी चळवळीचे पाईक व एक लोकशिक्षक होते. गीतमबुध्द, महात्मा फुले, राजर्षी शाहु महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हा त्यांचा धास होता उर्जाकिंड होणे, जीवनाच्या अखेरपर्यंत वादळवाग बनून समाजास जागृत करत राहिले. फिरत राहिले. फुले-शाहु-आंबेडकर प्रणित सौ-शुद्धांदिशुद्धांच्या मुक्तिसंग्रामात आजतागायत जे भुंंदर व कितींचे शिलेदार हांऊन गेले. त्यांच्या कार्य व कर्तृत्वाचा म्हुलपणे आलेख मांडला असता आंबेडकरी कलावंतांच्या तिसऱ्या पिढीतील लोकशाहीर लोकगायक, लोककवी व लोककलावंतांचे अग्रणी म्हणून वामनदादा कर्डक यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. 1922 ते 2004 असा 82 वर्षांचा जीवनकाळ लाभलेल्या वामनदादांनी 1942 पासून गीत लेखनास प्रारंभ केला. जवळपास सहा दशके गीतलेखन केले. त्यांनी मराठी चित्रपत्रगीते, मराठी लोकगीते, मराठी आंबेडकरी बुध्दगीते व हिंदी आंबेडकरी बुध्द गीते अशा स्वरूपाची गीतसंपदा निर्माण केली. एकुण जवळपास सहा दशकात पाच ते सहा हजार गीतांचे भांडार त्यांच्या नावावर असल्याचे दिसून येते.

शब्दांशी खेळण्याची उर्मी, निसर्गदत्त प्रतिभेचा झालेला साक्षात्कार व जन्मतः लाभलेला गोड गळा यातून गीतरचनेस प्रारंभ केला. त्याचवेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची चळवळ सर्वत्र पसरू लागली दलित-शोषितामध्ये एक नवचौतऱ्याची लाट उसळली होती. त्यात नायगाव येथे 1943 साली पहिल्यांदा त्यांना बाबासाहेबांचे दर्शन झाले. वामनदादा हे या चळवळीत खेचले गेले. ते अक्षरशः झपाटले. त्या वातावरणात त्यांची प्रतिभा फुलत गेली. नंतर आपल्या बुलंद आवाजात स्वरचित रचना गायिल्या. परिवर्तनवादी चळवळीस न थकता तोलून धरण्याचे काम करणाऱ्या वामनदादा कर्डकासारख्या लोककलावंताविषयी मोठेपण मांडतामा डॉ. गंगाधर पनतावणे 'लोककवीचे महानिर्वाण या लेखात लिहितात. "लौकिकार्थानं त्यांनी शाळा-महाविद्यालयाची पायरी ओलांडली नसेल. परंतु लोकजीवनाच्या विश्वविद्यालयाचे ते शिल्पकार होते. त्यांच्या अनुभव एकेक सुरंग होता. अंतरस्फोट होता. याच अंतरस्फोटातून त्यांची रचना आकाराला येत होती. वामनदादा कर्डक या परिक्रमेतील शुक्रतारा होता." म्हणजे लोकविद्यापिठाचे ते कुलपती ठरले. त्यांनी साहित्यशास्त्राचे ज्ञान घेतले नव्हते पण त्यामुळे त्यांच्या गीतास कुठेच उणेपणा आला नाही. त्यांच्या रचनेस अवडंबर नव्हते. भाषा आशयगर्भ व ते हृदयीचे अंतहृदयी बोल होते. म्हणून

जनतेने वामन कर्डकांना 'लोककवी' व 'दादा' ही अतिशय आदराची विरुदे बहाल केली.

बाबासाहेब म्हणजे मूक, शोषित समाजाचे बाबा होते. विद्यावंत व कलावंताचे पिता. हे भीमवादळ गर्जना करत सुटलं होतं. प्रत्येक भीमसैनिक समता लढ्यात उतरला होता. त्यात वामनदादा सामील झाले. महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सहवासात काही काळ राहिलेल्या आणि जीवनाची पूर्ण हयात आंबेडकरी चळवळीत लेखन, गायन, करून व्यतीत करणाऱ्या वामनदादा कर्डक यांची काव्यप्रेरणा अर्थातच बाबासाहेबांचे जीवन व कार्यातुन निर्माण झाली. अगदी -

' भीमवानी पडली माझ्या कानी
तीच गाणी ठरली माझी गाणी '

अशा शब्दातून क्रांतीगीताची कुळकथा सांगतात रंजनासोबत कलावंत हा माणसाच्या दुःखमुक्तीसाठी, दुःखनिरोधनासाठी कलानिर्मिती करत असतो. वामनदादा कर्डकांनी जेव्हा लेखनास प्रारंभ केला तेव्हा त्यांनी जे दुःख पाहिले, अनुभवले ते दुःख होते दारिद्र्याचे, विषमतामूल्य जाती आणि वर्णव्यवस्थेचे, या दुःखविरुद्ध डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जो लढा सुरू केला होता. या लढ्यास व्यापक चळवळीचे रूप प्राप्त झाले होते. ही दुःखमयता संपवायची असेल तर आंबेडकरांच्या चळवळीत उतरणे गरजेचे वाटले. त्यांनी या चळवळीचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी कलेच्या पातळीवर कविता, गीत यांची माध्यम म्हणून निवड केली. निरंतर मानवतेचा, आंबेडकरी चळवळीचा उद्बोध केला. वामनदादांच्या कार्याचे एकमेव प्रयोजन म्हणजे समाजप्रबोधन. कारण समाजप्रबोधन हाच आंबेडकरी काव्याचा प्राण आहे. चार्वाक, बुध्द, फुले, कबीर, शाहु व आंबेडकर हे सामाजिक सुधारणेचे लोकशिक्षक आहेत. या महापुरुषांच्या विचारकार्याची शिदोरी वाटल्यानेच समाजाची प्रगती होते. म्हणून क्रांतीचे स्वन पाहणाऱ्या समाज प्रबोधनाशिवाय कुठलाही पर्याय उरत नाही. हा विचार करून कार्य केले. म्हणून वामनदादा कर्डक हे आंबेडकरी गीतांचे चालते-बोलते झाड ठरतात.

स्वतंत्र प्रज्ञेचे कवी असणारे वामन कर्डक अनेक प्रतिमा, प्रतिकातून बाबासाहेबांचा महिमा सांगतात जसे त्यांच्या कवितेत ' भीमगडी' समताधिष्ठित समाजरचनेचे प्रतिक म्हणून येतो. याप्रमाणे

" भीमा विचार तुझा पिंपळाच्या पार आहे
सुखाच दार आहे, शोलाचे भांडार आहे "

अशा शब्दातून आंबेडकरी विचार ज्वालाचे प्रत्यवकाश दर्शन घडवतात. इथे पिंपळाचा पार बोधी वृक्षासाठी आल्याचे दिसते. तसेच भीम कधी स्वाभीमानाचे प्रतिक बनून बसतो. बाबासाहेबांचे व्यक्तीमत्व अमेकांनी रेखाटले. ते कुणास ओठावरील प्रलयकारी वाटले, कुणास हातावर सुर्य वागविणारा फकीर वाटले. कुणास लोकशाहीचा उद्गाता व संविधनाचा शिल्पकार वाटले. परंतु वामनदादा कर्डकांनी -

" भीमराव माझा विसावा गं बाई !
माझा भीमराव जीवाचा विसावा।।। "

असे वर्णन केले. जो भीमराव नवी उभारी, नवे तेज प्रदान करतो. अशी प्रतिमा उत्कटपणे प्रकट केली. वामनदादा आपल्या जीवनाशी, जगण्याशी संघर्ष करीत वर आले. त्यांच्या रक्ततून सामान्य गोरगरिव जनतेचे दुःख उमटले. सामान्यांच्या दुखात सहभागी झाले. खऱ्या अर्थाने लोककवी म्हणून शोभतात. त्यांच्या डोळ्यात तेज व लेखणीत धार होती. त्यांची वाणी व लेखणी अन्याय, अत्याचाराने पेटून उठली होती. लोककवी वामनदादा कर्डक आपल्या गीताबद्दल लिहितात, " मी जन्मलो, ज्या मातीत वाढलो आणि ज्या अन्यायाखाली भरडलो गेलो त्याची मला आठवण आहे. ती कैफियत मी शब्दांत मांडतो. त्याला तुम्ही कविता म्हणा किंवा म्हणु नका, जे प्रामाणिकपणे जाणवले ते मांडले. ते म्हणतात -

" पेर भीमाचा लळा, शिवारी पेर भीमाचा लळारे
पेर भीमाचा लळा, पिकु दे माणुसकीचा मळा. "

ही रचना लक्षात घेता त्यांना माणुसकीचा मळा पिकवायचा आहे. हे स्पष्टपणे जाणवते. बाबासाहेबांनी समग्र क्रांतीसाठी, पारंपारिक व्यवस्था नाकारून नव्या मुल्यव्यवस्थेची मांडणी करण्यासाठी शोषणमुक्त समाज व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी अर्थात समग्र क्रांतीसाठी संपुर्ण आयुष्य वेचले त्यांच्या आचार-विचारांचा सहजस्फूर्त लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि वाङ्मय / 38

अविष्कार काव्यरूप धारण करतो. या देशातील माणूस बंधमुक्त व्हावा देशमूक्त व्हावा ही अपेक्षा आहे. म्हणून मानवतेवर अदळ श्रद्धा असणारा विचार पुढे ठेवतांना म्हणतात,

"माणसा इथे मी तुझे गीत गावे
असे गीत गावे तुझे हित व्हावे".

हा बौद्धिक भाव त्यांच्या गीतांना मानवतेच्या पातळीवर नेतो. आपल्या गीताचे जन्मप्रयोजन सांगतात आंबेडकरी समाजवादाचे स्वप्न, जीवनाचे सुंदरत्व सांगतात आंबेडकरी विचारातील मानवतावाद अत्यंत संयमने व तितकाच अर्थपूर्णरित्या प्रकट करतात. माणसाच्या दुःखमुक्तीचे व बंधमुक्तीचे गीत गातात सर्वज्ञ समान व सुखाचेच वाटेकरी व्हावेत. अशी मानवजातीची मंगलकामना करतात. वामनदादा कर्डक आंबेडकरवाद व आपल्या देशविषयीचे प्रेम मोठ्या कौशल्याने जनतेस सांगतात याचा प्रत्यय वरील ओळीतून येतो.

माणुसकीचा मळा पिकवू पाहणाऱ्या आंबेडकरी चळवळीतील एक थोर लोकनायक वामनदादा कर्डक माणुसकीच्या लढ्यातील हा खंदावीर म्हणतो,

"जळू परंतु धरती उजळू,
प्रकाश येथे असाच उधळू
सदा चांदणे सुखीनांदणे
हेच आम्हाला हवे"
तुफानातले दिवे आम्ही तुफानातले दिवे"

अशा उदात्त ध्येयाने त्यांची गीते प्रेरित झालेली आहेत. सुखाच्या चांदण्यासाठी उपेक्षितांच्या कल्याणासाठी विधातील समस्त स्त्री शुद्रादिशुद्रांसाठी समतेचे पसायदम मागवतात. यासाठी मरण आले तरी चालेल असेही सांगतात. जीवनातील अवघे दुःखदारिद्र्य अज्ञान, अन्याय व अत्याचार यासबंधी हजारो गीते लिहिली गायिली. ती केवळ सुखाने नांदण्यासाठी, सुखी नांदण्यातील चांदणे सदा बहरत राहावे या एका उदात्त भावनेपोटी प्रबोधनाचे धडे दिले. वामनदादा एक तुफानात पेटलेला दिवा आहे. आंबेडकरी विचारांचे सुटलेले एक वादळ आहे देशासाठी, माणुस म्हणून जगण्यासाठी संघर्ष करू, रणांगणात उतरू, स्वतः जळू परंतु या धरतीचे पांग फेडू असे कर्तृत्व करू हा जोशपूर्ण आत्मविश्वास प्रकट करतात. आम्ही प्रकाशवाचां आहोत ही त्यांची धारणा आहे. बाबासाहेबांनी आम्हाला अस्मिता दिली व आम्ही सुर्योन्मुख झालो. त्यांनी आत्मजाणीव दिली आम्ही त्या तेजात न्हाऊन निघालो. अशी आशावादी जाणीव समर्पणे व्यक्त करतात. हजारो वर्षे भरडल्या गेलेल्या समाजाच्या मनातील न्यूनगंडाची भावना बाजूला सारण्यासाठी कवी आंबेडकरी उर्जा घेऊन येतात. नवे चांदणे तसे नांदणे आम्हास हवे आहे. ही चळवळीची मागणी पुढे करतात. बुध्द, कबीर, फुले, शाहु, आंबेडकरांच्या विचारांचे संश्लेषकर्ते तुफानातले दिवे असतील तर काळजीची बाब नाही. जे दिवे विझणारे नाहीत, कारण त्यास पिळालेले इंधन शक्तीशाली आहे. जे इंधन बुध्द व भीमाच्या मुशीतून तयार झाले आहे.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जे सुंदर स्वप्न पाहिले ते प्रत्यक्षात उतरलेले दिसत नाही. विषमता, रक्तापिपासू वृत्ती फणा वर काढताना, दिसते. तेव्हा अशा प्रवृत्तीस ठेवून काढण्यासाठी वादळवारा होण्याची गरज असल्याचे सांगतात.

"मी भीमयुगाचा बेटा
मी भीमयुगाचा रेटा
विषमतेला धारा जेथे
तेथे जातो माझा मारा,
मी वादळवारा."

बाबासाहेबांनी जे क्रांतीबीज समाजात पेरले त्या बीजाचे, त्या विचाराचे भाले किती सरसरून उगवले याची प्रचिती येते. कोटी-कोटी दलित जनांचा उध्दार करणारा आंबेडकर विचार आणि वाणी ही वामनदादा कर्डकांच्या कवितेची प्रेरक शक्ती असल्याचे सांगतात.

" आम्ही सायसयरे तुझे संताप
तुझा वारसा पुढे न्यावया
करू जीवाचे रान. "

या प्रतिज्ञापूतीसाठी जीवाचे रान करून संबंध महाराष्ट्रभर आंबेडकर विचारपेरण्याचे काम केले. आंबेडकर विचारांचा अग्नी घराघरात, मनामनात फुलवला व चेतवला. संपूर्ण महाराष्ट्रभर ज्योतीं ज्योत शिलगावत आंबेडकरी विचारांचा लख्ख प्रकाश आंबेडकरी जनतेच्या हृदयावर कोरला. या चळवळीचे वाहक बनलेले वामनदादा समाजातील विघटन पाहून उद्विग्न होतात. तुमची रास सिंहाची आहे तुम्ही डरकाळी फोडण्याऐवजी शेळीचे जीवन जगू नका. गुतामी दुबळेपणा, अगतिकता यास मुठमाती देण्याची भाषा बिंबवतात केवळ माणूसकी हीच चिरंजीव असल्याचे निर्धाराने सांगतात. तद्वा उधारणे हा उंचावलेल्या माथ्याचा स्थायीभाग असतो. माथा उन्नत करणारे, छाती रुंद करणारे, मोडेल पण वाकरणार नाही या प्रवृत्तीची ओळख करून देण्याचे काम करतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या एका जीवज्योतीने कोट्यावधी दलितांचे जीव उजळून निघाले. ज्यामुळे ' जयभीम ' हा शब्द दलितांच्या जीवनात प्रेरकशक्ती म्हणून येतो. वामनदादा कर्डकांनी जयभीम या शब्दास प्रातः स्मरणात्ता दलितांच्या यशस्वी जीवनाचे संदर्भ जोडले. ' काळ येईल काळ जाईल नाव भिमा तुझ राहील ' सा म्हणण्याप्रमाणे अनेक वामनदादा निर्माण होण्याची अर्थात आंबेडकरी उर्जा निरंतर राहील हा विश्वास व्यक्त करतात. बाबासाहेबांचं गुणगमन करणाऱ्या अनेक कविना त्यांनी लिहिल्या. ज्यांना हजारो वर्षे शिक्षणाची संधी नव्हती अशा समाजाला बाबासाहेबांनी ' शिका, संघटीत व्हा व संघर्ष करा ' असा संदेश दिला. हाच संदेश वामनदादा आपल्या गीतातून देताना म्हणतात,

" छंद लागो तुला शिक्षणाचा
मुला, नको भटकु असा
जाण आपले भले नेणत्या,
पाडसा, नको भटकु असा. "

वामनदादा कर्डकांच्या चळवळीतील असामान्य योगदानाबद्दल डॉ. भगवान ठाकुर म्हणतात.

' जे पाहिले जे साहिले लिहिले तेचि गाविले,
वामनाचे धासही भीमपधी वाहिले. "

वामनदादा म्हणजे आंबेडकरी चळवळीतील तुफनातला दिवा, वादळाचा वंशज, निष्ठावान भीमसैनिक, आदरानं नतमस्तक व्हावं असा लढवया, आंबेडकरी चळवळीचा दुवा, भिमयुगाचा महाकवी व महायोध्या होते. अशांना मरण कसले ? असा भावही व्यक्त करतात.

निकर्ष :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा ओजस्वी विचार घरोघर पोहोचविण्यासाठी पराकाष्ठा ज्या अक्षर निर्नात्यांनी केली त्यात वामनदादा कर्डक या लोककवीचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. भाऊ फक्कड यांच्यापासून ते केरुचुचा गापकवाड - वामनदादा कर्डक यांच्यापर्यंत एक समृद्ध अशी शाहीरी परंपरा दिसून येते. बाबासाहेबांनी मुक्तीसंग्राम सुरू केला व त्यात वामनदादा कर्डकांनी आपली लेखनी सरसावली. जीवनभर आंबेडकरी निष्ठा जपत राहिले. माणुसकीला साद घातली. स्वाभीमानाचे आवाहन केले. सन्मानाची पाठराखण केली. रुदय मोकळे केले. ' उधरली कोटी कुळे, भीमा तुझ्या जन्मांमुळे ' यांची जाणीव मनामनात कोरली. असं एक गाव नाही जिथे वामनाचे नाव नाही, ज्यांनी लेखणी व वाणीने बुध्द, फुले, आंबेडक रांच्या विचारांची झमरूपी शिदोरी तळागाळापर्यंत पोहोचवली. माणुस आणि कवी यांचे अद्वैत त्यांच्या व्यक्तीमत्वात होते माणुस हाच त्यांच्या काव्यनिर्मितीचा केंद्रबिंदु होता. त्यांच्या रचनेत आंबेडकरी विचार, सामाजिक आशय ठासून भरलेला आहे. बाबासाहेबांच्या कार्याचा, तत्वज्ञानाचा आणि त्यांच्या एकुण मानवी कल्याणविषयक जाणीवांचा प्रचार आणि प्रसार करणे हे उद्दिष्ट होते. त्यामुळे अस्सल अनुभुती कवितेकून आविष्कृत होते. त्यांची लोकगीते व कविता लोकमनाशी घेत भिडतात.

लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि वाङ्मय / 40

मानुसरीचा मळा निकटु शिचगान्या आंबेडकरी चळवळीतील एक धोर तन्विकिक ठरता. स्वातंत्र्य काळातील मानुसरीच्या लढ्यातील एक खडे वीर ठरता. आंबेडकरी चळवळीच्या संदर्भाचे एक अग्रिम मूख इंग्रगामे निर्माण केले. याद्वारे जीवन मगवे परिवर्तनवादी बीडनमुस्ये कधीच न संरगारे मुस्यगीत आहे त्याची कविता चळवळीची एक वीरत आदर्शवानव आहे. अंतर्मुख करगारी प्रत्यक्कारी, आंबेडकरनिष्ठ व संवेदनशील मनाची सूवरान्मक व टक्कदार अमिष्यकी आहे. आंबेडकरी चळवळीचा मजबुत पाया व पाया संबंधीची टोबीच मजबुत जागीव त्यांच्याकडे असल्याने प्रत्येक घटनेचे एक आंबेडकरी विभेपन अनुकरणे त्यांच्या गीतातु येते. बाबासाहेबांच्या क्रांतीकार्यत समाज भायसु गेला होता. त्या अनुकूल आल्या समाज धुमीत लोकबागाचे पीक पेरण्याचा एक व ध्यास त्यांनी घेतला होता. अखेरस्यत आंबेडकर विचार-कार्याची क्योत समावमनात ठेवत ठेवण्याचे कार्य त्यांनी केले. लोकसंवासोबत लोकगिषणाचे विशेष करन बाबासाहेबांचे ससवेपी विचारधन अतिसामान्य अगा समाज बांधकार्यत पोहचवण्याचे मडन कार्य केले. म्हणू त्यांना ' मीनशाहीन, लोककवी, दादा 'अगा उपाध्या प्राप्त झाल्या.

वामनदादा कर्डकांची कविता आंबेडकरी अतनविद्यात आहे. वेदना, अमिमता व मौडी आहे. आंबेडकरनप्या, आत्मसन्मान, नवपुग, व सुपंकुलाची कविता आहे. प्रदानुर्प ही बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सतवगीत विचारांची पालखी आरल्या समर्थ खांडावर बाहुन नेगारे आणि त्यासाठी आयुष्य खिबवीगारे अससल लोककवीगान्मक, दलित साहित्यिक, कवीना आंबेडकरो उर्वा पुरवगाग समर्थनाक्क, आरल्या प्रखर पराडी कार्याने व धारधार गाम्याने परिवर्तनवादी चळवळीस योगदान देऊन चौतऱ्याची उर्वा देगारे लोककवी वामनदादा कर्डक होत.

मंदर्भ ग्रंथ:-

- 1) (संपा) मधुकरराव भोळे (निमंत्रक), 'लोककवी वामनदादा कर्डक गौरव ग्रंथ', प्रकाशक- मधुकरराव भोळे लोककवी वामनदादा कर्डक नागरी सत्कर समिती व दलित कला विकास मंडळ, औरंगाबाद, प्रबनावृची 16 मार्च 2001.
- 2) संपा. डॉ. परगुणम निमंकर, ' वामनदादा कर्डक यांची गीतरचना,' कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद, प्रबनावृची 15 जुलै 2005.
- 3) डॉ. अशोक चौधरे, डॉ. शकुन्त बापव, 'आंबेडकरी प्रतिभेचा महाकवी : वामनदादा कर्डक ' प्रतिभात प्रकाशन, परभणी, प्रबनावृची 15 ऑगस्ट 2004.
- 4) वामन कर्डक, 'माहळ', अनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, सहस्रौ आवृची 07 नोव्हेंबर 2009.
- 5) वामनदादा कर्डक, 'तुफलावले दिवे', कौरास्य प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथम आवृची 27 जुलै 2009.

माणसा इथे मी तुझे गीत गावे । असे गीत गावे, तुझे हीत व्हावे ॥

विजय शिक्षण प्रसारक मंडळ औरंगाबाद संचालित,

दादाजीराव देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

वाळूज, ता. गंगापूर जि. औरंगाबाद, (नॅक-बी दर्जा प्राप्त),

मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग,

भाषा, साहित्य, संस्कृती आणि संशोधन परिषद, औरंगाबाद आणि

श्रेमासिक लिफण यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

लोककवी वामनदादा कर्डक

यांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त

एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

विषय : लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि वाङ्मय

शुक्रवार, दि. २९ ऑक्टो. २०२२

॥ प्रमाणपत्र ॥

प्रा.डॉ. दादाराव हुंडरे, शि.म.ज्ञानदेव आर्ट्स अरिथिटेटर, कॅम्ब्रिज डि. (उत्तराग्राबाद)
यांनी दि. २९ ऑक्टोबर २०२२ रोजी लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त आयोजित केलेल्या 'लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि वाङ्मय' या विषयावर मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग, भाषा, साहित्य, संस्कृती आणि संशोधन परिषद आणि श्रेमासिक लिफण यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित एकदिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात मार्गदर्शक / सत्राध्यक्ष / निबंधवाचक म्हणून सहभाग घेऊन ऑक्टोबरी ३१ रोजी पुरवणारे राखण जोरकरी या विषयावर शोधनिबंध सादर केला. कर्ताला प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

प्राचार्य

डॉ. संजय सांघाळकर प्रा.डॉ. राजेंद्राव जिगे

संपादक

प्रा.डॉ. शिवाजी हुसे

संयोजक

प्रा. डॉ. सुवराज धवडगे

समन्वयक

प्रा. नागेश बोंतेवाड

स्वातंत्र्योत्सव देणुपय गणविद्यालय, वाळूज

प्रा. रा. रा. रं. आणि सं. परिषद

श्रेमासिक - लिफण

मराठी विभागप्रमुख

मराठी विभाग

ISSN: 2394 5303

Impact
Factor
7.891(IJIF)

Printing Area®
Peer-Reviewed International Journal

June 2021
Issue-77, Vol-01

01

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages
June 2021, Issue-77, Vol-01

Editor

Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci., B.Ed.Ph.D.NET.)

Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana
Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd., At.Post.
Limbaganesh Dist, Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh, Tq. Dist. Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell: 07588057695, 09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

14) IMPACT OF COVID-19 ON THE ENVIRONMENT Dr. Dinesh Kumar Patidar, Jhabua (MP)	1160
15) DETERMINATION OF AGE UNDER POCSO, 2012 VIZ A VIZ JUVENILE JUSTICE ... V. Saratha Devi	1163
16) To study stress level of women suffering from polycystic ovary ... Deepmala Sudhare (Kshirsagar)	1168
17) महाराष्ट्राच्या समतोल प्रादेशिक विकासाच्या प्रस्तावित उच्चस्तरीय समिती : एक अन्वय प्रा. डॉ. ए. टी. तवार & प्रा. बंजुरे विद्याल चंद्रशेखर, जि. नांदेड	1172
18) वेरोजगारीची समस्या व वाढती गुन्हेगारी डॉ.दांडगे एल.जी., ता.जि.औरंगाबाद	1173
19) भारतीय औद्योगिक क्षेत्रातील कलहाची समस्या प्रा.डॉ. गव्हाळे बी.व्ही., जि.पुणे	1176
20) नरहर कुरुंदकरांची दलित साहित्यविषयक भूमिका प्रा.डॉ. दादासाव गुंडरे, जि. उस्मानाबाद	1183
21) दुर्गाबाई भागवतांच्या 'भावमुद्र' या खलितनिर्वह संग्रहातील मुक्तचिंतन प्रा.शैला जगद्वे, नांदेड	1186
22) अच्युताश्रमांचे वाङ्मय - विविध संप्रदायांचा समन्वय प्रा. डॉ.मेधा गोसावी, बीड	1191
23) भारतातील दहशतवाद - एक आढावा प्रा.डॉ.कुंभारकर के.जी., जि.लातूर	1194
24) रामासामी पेरियार सामाजिक व राजकीय कार्य प्रा.डॉ. अर्जुन उवाळे, जिल्हा औरंगाबाद	1197
25) कोविड -१९ चा भारतातील आदिवासीवर पडलेला प्रभाव डॉ.कुसुम विजयकुमार चौधरी, मुंबई	11101
26) कवी सुमंत यांच्या 'नागयण पासष्टी'चे वेगळेपण प्रा.डॉ. गजानन जाधव, जि. जालना	11107

३) प्रा.डॉ.खेडकर,गिते,शिंदे आणि शेख,
"औद्योगिक अर्थशास्त्रीय पर्यावरण," सक्सेस प्रकाशन,
पुणे, प्रथम आवृत्ती जून २०१४,पृष्ठ क्र. ६७.

४) प्रा.डॉ.खेडकर,गिते,शिंदे आणि शेख,
"औद्योगिक अर्थशास्त्रीय पर्यावरण," सक्सेस प्रकाशन,
पुणे, प्रथम आवृत्ती जून २०१४,पृष्ठ क्र. ६७.

५) प्रा.के.एच.ठक्कर,"भारतीय अर्थव्यवस्था,
" फडके प्रकाशन,कोल्हापूर, तिसरी आवृत्ती १९७६.
पृष्ठ क्र. ३७९.

६) प्रा.के.एच.ठक्कर,"भारतीय अर्थव्यवस्था,
" फडके प्रकाशन,कोल्हापूर, तिसरी आवृत्ती १९७६.
पृष्ठ क्र. ३७९.

७) प्रा. देव आणि झामरे," भारतीय अर्थव्यवस्था,
" पिंपळापूर प्रकाशन,नागपूर,चौथी आवृत्ती सप्टेंबर
१९९८.

८) प्रा. डॉ. भालेराव आणि देसाई,"भारतीय
अर्थव्यवस्था," निराली प्रकाशन,पुणे, प्रथम आवृत्ती
जून १९९८.

□□□

20

नरहर कुंरुंदकरांची दलित साहित्यविषयक भूमिका

प्रा.डॉ. दादाराव गुंडरे

सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख,
शि.म. शान्देय मोठेकर महाविद्यालय, कळंब्य,
ता. कळंब्य, जि. ठरमानाबाद

आचार्य नरहर कुंरुंदकर हे एक समाजवादी विचारवंत, साहित्यिक, समीक्षक, व्यक्ती, शिक्षक म्हणून सुप्रसिद्ध. बदलत्या सामाजिक परिस्थितीचे आकलन करून त्यास शब्दरूप देणाऱ्या विचारवंतात नरहर कुंरुंदकर यांचा समावेश होतो. यांनी मराठी वैचारिक साहित्यात लोकशाही, विचारस्वातंत्र्य, समानता आणि सामाजिक बांधीलकी या मूल्यांचा प्रभावी पुरस्कार केला. नवा सामाजिक आवृत्तीबंध डोळ्यांसमोर ठेवून लेखनास प्रारंभ केला. मानवी जीवनाच्या विविध अंगांशी चिंतनात्मक स्वरूपाची मांडणी करणाऱ्या विचारवंतांच्या लेखणीतून वैचारिक साहित्याची निर्मिती आजपर्यंत होत आलेली आहे. यामध्ये मराठवाड्यातील सुप्रसिद्ध समीक्षक, विचारवंत, साहित्यिक, व्याख्याते म्हणून सुप्रसिद्ध असणाऱ्या नरहर कुंरुंदकरांचा समावेश होतो. नरहर कुंरुंदकरांनी सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, वाङ्मयीन व शैक्षणिक अशा विविध विषयावर विपुल लेखन केले आहे. नानाविध विचारांना घालना देणारे त्यांचे हे चौफेर लेखन प्रभावशाली बनले. जे लेखन स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात निदर्शनास येते.

दलित प्रश्न, वर्ण-वर्ग संघर्षांसाठी महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सयाजीराव गायकवाड या सुधारकांचा चारस जपणारे, दलिताबद्दल अस्मिता असणारे पुरोगामी विचारवंत म्हणून नरहर कुंरुंदकर यांच्याकडे पाहिले जाते. दलित साहित्य हा नरहर कुंरुंदकरांच्या चिंतनाचा विषय राहिला आहे. दलित साहित्यावर त्यांनी जवळपास पंचवीस ते तीस लेख लिहिले आहेत. त्यांनी दलित साहित्याचा शोध घेताना, दलित साहित्याचा आधार एखाद्या जातीत जन्माला येणे हा नसतो तर तो आधार सामाजिक जाणीवेत शोधला पाहिजे असे म्हटलेले दिसून येते. यामधून दलित साहित्य नेमके कशाला म्हणावे हे जरी स्पष्टपणे

निर्देशित होत नसले तरी त्याचे निकष तरी हाती येतात. दलित साहित्य या संकल्पनेचा परिचय होण्याचा ते विचार देतात. यापुढे जाऊन ते विद्रोहात्मक सामाजिक जाणीवेतून दलित जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या साहित्यास दलित साहित्य म्हणावे असे मत नोंदवतात.

दलित साहित्यासंबंधी त्यांच्या भ्रजन या ग्रंथात सात लेख आहेत. या ग्रंथातील वर्ण-वर्ग समन्वय व माझी भूमिका या लेखातील विचार दलित चळवळ साहित्याची दिशा दाखवून देतात. तसेच दलितांनी कोषातून बाहेर पडावे हा लेख दलितांना दिव्य दृष्टी प्राप्त करण्यासाठी मार्गदर्शक ठरतो. इ.स. १९६९ ते १९८० या काळात कुरूंदकर दलित जीवन व दलित साहित्य यासंबंधी जे बोलले ते सर्व साररूपाने भजन या ग्रंथातून आलेले आहे. हे त्यांनी या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत स्वतः नमूद केले आहे. दलित साहित्यासंबंधी घेतलेल्या भूमिकेचा आढावा घेताना प्रा. बाळकृष्ण कवठेकर लिहितात, कुरूंदकरांचा दलित साहित्यविचार हा त्यांच्या दलित जीवन विचाराचा भाग असून तो साहित्यविचार हा जीवनाचाच एक भाग असतो. या त्यांच्या भूमिकेशी सुसंगत आहे. दुसरे असे की कुरूंदकरांचा दलित साहित्यविचार हा त्यांच्या एकूण साहित्य विचाराशी अत्यंत सुसंगत असा आहे. म्हणजेच असे की, ज्या जीवनवादी भूमिकेतून कुरूंदकर एकूण साहित्याचा विचार करतात ती जीवनवादी भूमिका त्यांच्या साहित्यविषयक लेखनातून प्रकट होते. तिसरे असे की, दलित साहित्याच्या प्रारंभापासूनच कुरूंदकर हे त्या साहित्याच्या पुरस्कर्त्यांपैकी एक प्रमुख समीक्षक असून त्यांचे लेखन सहानुभूतीच्या ओलाव्याने निसरडे झाले नाही. बाह्यमयीन सृजनशीलतेच्या पोषणासाठी सहानुभूतीची फड आणि आवेशाच्या गर्जना या दोन्ही बाबी सारख्याच निरूपयोगी असतात. हे कुरूंदकरांनी लक्षात घेतले आहे. म्हणून दलित साहित्याची स्वागताहता मान्य करूनही कुरूंदकर पुरेशा बस्तुनिष्ठपणे दलित साहित्याची समीक्षा करताना दिसतात. यावरून असे ध्यानात येते की, नरहर कुरूंदकर हे दलित साहित्याच्या समीक्षेसाठी स्वतंत्र मूल्ये असावित हे मानायला तयार होत नाहीत. ज्या मूल्यांच्या आधारे दलित साहित्याची समीक्षा केली जाते त्याच मूल्यांच्या आधारे दलित साहित्याची ते समीक्षा करतात. म्हणून त्यांना दलित साहित्यासंबंधी समकालीन वास्तवाच्या चित्रणापेक्षा जाणीवांची मूलभूत आणि सार्वत्रिकता अधिक महत्त्वपूर्ण वाटते. अनुभवाच्या एकपदरीपणापेक्षा त्यांची गुंतागुंत, अनेकपदरीपणास अधिक महत्त्व देतात.

दलित प्रश्नासंबंधी नरहर कुरूंदकर म्हणतात, कोणे एके काळी वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती. या वर्णव्यवस्थेतून जातीव्यवस्था निर्माण झाली हे पटत नाही. सामाजिक रचना म्हणून वर्णव्यवस्था

अस्तित्वात नव्हती. तसेच जुन्या काळात वर्ण गुणधर्मावरून ठरत असे ही समजुत चुकीची आहे. इतर क्षेत्रांप्रमाणे याही क्षेत्रात आपल्या शक्तीशाली विचाराने निकराचे भांडण सुरू ठेवले आहे. जातीची रचना ही उतरंडीसारखी होती. यानुसार प्रत्येक जात आपले श्रेष्ठत्व टिकवण्याचा प्रयत्न करीत होती. याशिवाय त्यांचा दलित समस्येचा विचार लक्षात घेतला असता भारतीय समाजसुधारकांनी भांडवलशाहीचा विचार केल्याचे दलित नसल्याचेही नमूद केलेले दिसून येते.

दलित साहित्याच्या संदर्भात नरहर कुरूंदकर म्हणतात, मला स्वतःला दलित साहित्याचा विचार करताना विद्रोहाची जाणीव जास्त महत्त्वाची वाटते. या जाणीवेचा नेमका धागा आपण घेतला पाहिजे. नाहीतर-नानाविध घोटाळा होण्याचा संभव असतो. केवळ दलित समाजात जन्माला आले म्हणून त्यांचे साहित्य हे दलित साहित्य मानणे चुकीचे आहे असा विचार केल्यास अनेक अडचणी येतात. जे साहित्य व्यक्तीची सुखदुःखे रंगविण्यात गुंतलेले असते ते दलित साहित्य समजण्यास काही हरकत नाही. प्रामुख्याने दलित साहित्याचा आधार हा सामाजिक जाणीवेत शोधला पाहिजे यावर त्यांनी अधिक भर दिला. यापुढे जाऊन लेखकाची जन्मुकुंडली न पाहता लेखक ज्या जीवनाचे चित्रण करतो त्यावरून देखील दलित साहित्याची कल्पना स्पष्ट होते असेही नमूद केले. तसेच ज्या साहित्यात दलितांचे चित्रण ते दलित साहित्य म्हणून स्वीकारावे अशीही त्यांची भूमिका नव्हती. या भूमिकेमुळेच त्यांनी श्री. म. माटे यांना आद्य दलित साहित्यिक संकेतले आहे. अत्यंत व्यापक स्वरूपात ही भूमिका मांडतात. कोणत्या जीवनाजाणीवेतून लेखन होते हा मुद्दा खूप महत्त्वाचा मानला आहे. ती जाणीव म्हणजे विद्रोहात्मक जाणीव होय. त्यामुळेच विद्रोहात्मक सामाजिक जाणीवेतून दलित जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या साहित्याला नरहर कुरूंदकर दलित साहित्य असे म्हणतात.

वैचारिक भूमिका मांडताना दलित साहित्य व नवसाहित्य यामधील परस्पर संबंधाचाही स्वतंत्रपणे विचार केला आहे. मूल्यात्मक निराळेपण जाणवले ते प्रकट केले. दलित साहित्याची समीक्षा अत्यंत परखडपणे केली. जीवनासाठी कला या विचारसरणीचा पुरस्कार करताना केवळ दलित म्हणून जन्मस येणे ही बाब त्या लेखन दलित आहे असे शिक्कापोर्तव करण्यास पुरेशी नसल्याचे म्हटले आहे.

दलित साहित्यविषयक भूमिका विशद करताना त्यांनी केवळ आत्मभाव व्यक्त केला आहे असे नाही तर व्यापक स्वरूपात टीका टिप्पणीही केली आहे. दलित साहित्य हे अंधश्रद्धा, परंपरा या

धार्मिक विधींच्या तीव्र विरोधात आहे हा विरोध मानवतेसाठी आहे. दलिताना मानवतेपासून दूर ठेवणाऱ्या अस्पृश्यतेविरुद्ध आवाज उठवतात. यासाठी अन्यायाला विरोध करणारी, निषेध करणारी व नकाराची जाणीव ते अभिव्यक्त करतात. तसेच दलित साहित्यात क्रोध, भूक व दारिद्र्य यांची देखील घास्तवपूर्ण अभिव्यक्ती मिळाली आहे. केवळ क्रोधच नाही तर स्वप्नांना देखील घाट गोळाही करून देतात. यानून ते असावाची तसेच उच्चस्व भविष्याची नांदी सुधित करताना दिसतात.

विद्रोह हा दलित साहित्याचा महत्त्वाचा निकष मानला. त्यामुळेच दलित साहित्याला व त्यातील चित्रणाला वेगळेपणा, मूल्यात्मकता लाभते. तसेच सामाजिक परियोजनाच्या दृष्टीनेही ते महत्त्वाचे ठरते. नरहर कुंरुंदकर दलित साहित्याच्या विद्रोहातील सामाजिक जाणीवेला अधिक महत्त्व देतात. या विद्रोहात्मक सामाजिक जाणीवेमुळेच दलित साहित्य हे सामाजिक जाणीवेमुळेच दलित साहित्य हे सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक गुलामगिरी विरुद्ध खंड करून उठते. या निकषावर दलित साहित्य हे नवसाहित्यापेक्षा निराळे ठरते हे दाखवून देतात. दलित साहित्यातून प्रकट होणाऱ्या जाणिवेस अनेकपदरी अस्तित्त्व आहे. त्यामध्ये आर्थिक व सामाजिक पदर अधिक महत्त्वपूर्ण असल्याचे नमुद करतात.

दलित साहित्याच्या वैशिष्ट्याविषयी मत नोंदवताना त्यांनी नकार यासाठी महत्त्व दिले. विद्रोहाच्या अनुपंगाने नकाराविषयी देखील लेखन केले. ते म्हणतात, विद्रोहाचे जे सामर्थ्य आहे ते परंपरागत अन्याय समाजरचनेला टाक नकार देण्यात आणि कोणतेतरी एक मध्य स्थान ठरावी बाळगून त्या स्वप्नांचा घाटलाग करताना बेभानपणे चाळवट तुडवण्यात असते. असा शब्दातून नकाराचा योग्यपणा हा दलित साहित्यास सामर्थ्य प्राप्त करून देतो हे निर्देशित करतात.

निष्कर्ष :
नरहर कुंरुंदकरांचे लेखन, संशोधन बहुआयामी व मौलिक स्वरूपाचे आहे. वैचारिक क्षेत्रातील योगदानही महत्त्वाचे ठरते. चतुरस्त्र व्यक्तीमत्त्व, चिकित्सक विचार करायला लावणाऱ्या व्यक्तीमध्ये त्यांचा अप्रक्रमाने उल्लेख करावा लागतो. एखाद्या घटकाविषयी सर्वोत्तम विचार प्रकट करण्यासाठी निबंध हा सर्व रतेयींनी युक्त असा प्रकार वाटला. याचीच निवेड दलित साहित्य विषयक भूमिका मांडण्यासाठी वेळी. १९६० नंतर निर्माण झालेल्या दलित साहित्य चळवळीची त्यांनी खंबीरपणे पाठराखण केली. एवढेच नाही तर साहित्यातील नवयव्या प्रवाहाची स्यागशील दृष्टीकोनतून दखल घेतली. त्यांचा दलित साहित्यविचार हा जीवनाचाच एक भाग असतो.

लेखनातून प्रकट होते. दलिततर साहित्याप्रमाणे दलित साहित्याच्या सामीक्षेसाठी वेगळी मूल्य नसावीत असे मत नोंदवतात. अत्यंत यस्तुनिष्ठपणे दलित साहित्याची समीक्षा करतात. दलित समाजाला जगाच्या आलेल्या व्यक्तीच्या हातून झालेली निर्मिती म्हणजे दलित साहित्य नसून त्याच्या अक्षर सामाजिक जाणीवेत शोभला पाहिजे. चित्रणापेक्षा जाणीवेत महत्त्व देतात. याशिवाय दलित साहित्याचे विद्रोहात्मक जाणीव व नकार हे निकष मानतात. जरी त्यांचे लेखन दलित साहित्याचा सामोवांग विचार करणारे नसले तरी त्यांनी मांडलेली दलित साहित्यविषयक भूमिका दलित साहित्य नेमके कशाच्या म्हणावे याचे यथी निष्पत्ती हाती देते. दलित साहित्य हे माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क मागतो. अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवतो. दलित साहित्यिकांना जीवनात व जीवने जगण्यात अर्थ वाटतो फक्त ते जीवन बदलण्याच्या मार्गास लागलेले आहेत. व्यक्तीचे श्रेष्ठत्व जन्म, जात यांनुसार न ठरता कर्मानुसार ठरते असे मानणाऱ्या विचारशैलीचे ते विचारवंत आहेत. हे त्यांच्या दलित साहित्यविषयक भूमिका मांडणाऱ्या निबंधातून स्पष्ट होते.

संदर्भग्रंथ :

१. फयदेकर बाळकृष्ण, प्रतिवाद, मेहेता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९५.
२. कुंरुंदकर नरहर, भजन, इंद्रायणी साहित्य, पुणे, प्रथमावृत्ती २०००.
३. वाडिकर भु. द., ज्ञानपीठ नरहर कुंरुंदकर, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, प्रथमावृत्ती १ जानेवारी १९९९.
४. देसांडे एल. एम., वाडिकर शैलजा, आयार्थ नरहर कुंरुंदकर यांचे विचारधन, क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन, नांदेड, प्रथमावृत्ती २००८.

□□□

Printing Area[®]

Peer Reviewed International Refereed Research Journal
At Post: Limbaganesh, Tq. Dist: Beed, Pin-431126 (Maharashtra)

Certificate Of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper/article titled

वरदर कुरंगदकरांची दलित साहित्यविषयक
of

डा. पी. पी. मिसल
Dr./Mr./Miss/Ms.

दादाराव सुखे (पि. म. सागरदेव सोडकर सह. कळस.)

is peer reviewed and published in the Issue 77 Vol. 01 in the month of June 2021

Thank you for sending your valuable writing for printing area Journal

Indexed (IUIP)

Impact Factor
7.891

Govt of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 3418002

ISSN 2394-5303

पुणे
Editor In Chief
Dr. Bapu G. Cholap

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue 40 , Vol. 2 (Indexed)
Aug. 2021

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Aug 2021 Special Issue- 40 Vol. 2

**Chief Editor
Mr. Arun B. Godam**

Shaurya Publication , Latur

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue 49 , Vol. 2 (Indexed)
Aug. 2021

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8548
Impact Factor : 7.139

Index

1. नारायण मूर्खी कविता : असमल जीवनानुभव आणि श्रमिक जगाचा टाक अविष्कार
प्र. डॉ. दत्ताराव गुंडे 6
2. उन्मत्त 'अज्ञ और विष' आधुनिक समाज का यथार्थवादी दस्तावेज
प्र. डॉ. मन्मथी कान्त चव्हाण 12
3. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धारण
डॉ. कांकाडे अर. एस. 15
4. मराठवाडा विमानतळास कॉल-सेंटरमिशन वा खेळाची सक्षमिती व भविष्य.
प्र. डॉ. रामेंद्र सुर्वेकर 18
5. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धारण
डॉ. कांकाडे अर. एस. 21
6. धर्मनिरपेक्षता और पंडित टीनदयाल ठाकुराचार्य का राष्ट्रवादी चिंतन
बाबुलाल मीणा, डॉ. विभा कौशिक 24
7. लोकल और ग्लोबल कोविड-19 के संदर्भ में
डॉ. देवेश रंजन त्रिपाठी, डॉ. अदिती गोस्वामी 27
8. देवदर तालुक्यातील तडखोल, घानापूर, नरंगल, येरगी, देवपूर आणि बेंबरा येथील
जिल्हास्तरीय अभ्यास
प्र. डॉ. अशोक अर्जुन मंडवराय 30
9. गोविंद (गोपाळ) गणपति मंदीर व छत्रपती संभाजी महाराज
प्र. डॉ. शिवाजी गाडे 34
10. पर्यटनसहस्रक कृषीक्षेत्राचा आर्थिक विकास एक अभ्यास
प्र. डॉ. सनेश्वर गंगाधर गोवंडे 39
11. पूर्व विदर्भातील आदिवासी समाजाचे अध्ययन केंद्र गोटूल / युवागृह
प्र. डॉ. आनंद के. भोयर, 45
12. प्रवासी साहित्यकार रामेंद्र यादव के ललित साहित्य में राम कथा का व्यवहारिक पक्ष
अनूपमा दिवागी 51
13. प्राचीन काळातील तेल
अनिल तानाजी जाधवर 54

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue 40 , Vol 2 (Indexed)
Aug. 2021

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

14. 2014 लातूर लोकसभा (अनु.जाती) मतदारसंघाची निवडणूक
निर्देश कामराव गापकवाड	59
15. बालकामगार : एक सिहावलोकन
प्रा.डॉ. डी.एन. दामावले	63
16. 'अपणा भाऊ साठे : जीवन व कार्य'
प्रा. डॉ. भुजंग पाटील	66
17. 'आळ आणि काळ : अर्थशास्त्रीय विश्लेषण'
प्रा. डॉ. शिवराज पाटील,	70
18. फकिरा: संघर्षाची कथा
प्रा. प्रभात कांबळे	74
19. 'महात्मा फुले आणि स्त्री शिक्षण'
प्रा. डॉ. रजनी अ. बोरोळे	77
20. 'वारणेचा वाघ: समाजशास्त्रीय विश्लेषण'
प्रा. डॉ. एन. पी. घायाल,	80
21. 'कोरोना काळातील कविता'
प्रा. डॉ. गोविंद काळे	83
22. 'होय, व्यायामाने कोरोनावर मात करणे शक्य'
प्रा. डॉ. भान्करु माने	88
23. उच्चशिक्षण व व्यक्तिमत्व विकास
प्रा.डॉ. सिद्धेश्वर शेटकर	91
24. 'उंचीं रेंवे' ची पी : डा. सलीप बॅर टिट्टाहा
डा. धरभीउ बॅर	95
25. भारत आणि क्षेत्रातील राष्ट्रांच्या राजकीय सीमा आणि परस्परसंबंधाचे विश्लेषण
प्रा. डॉ. अरुण पेंटावार	104

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue 40 , Vol 2 (Indexed)
Aug. 2021

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

नारायण सुर्वेची कविता : अस्सल जीवनानुभव आणि श्रमिक जगाचा दाहक अविष्कार

प्र. डॉ. दादाराव गुंडे

सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख, शि. म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय कळंब, ता. कळंब, जि. उस्मानाबाद

मराठी साहित्यात विशेषतः काव्यप्रांतात नारायण सुर्वे यांनी अत्यंत मौलिक स्वरूपाचे योगदान दिलेले आहे. जनसामान्यांपर्यंत पोहोचलेले मराठी भाषेतील एक प्रतिभासंपन्न, ज्येष्ठ नि श्रेष्ठ लोककवी म्हणून त्यांचे अमीट स्थान राहिले आहे. ज्याप्रमाणे प्राचीन मराठी कवितेचे संत, पंत, तंत असे तीन टप्पे दिसून येतात. या प्रत्येक टप्प्यास स्वतंत्र महत्त्व आहे. त्याप्रमाणे आधुनिक मराठी कवितेचा अभ्यास करताना केशवसुत, मर्दकर, सुर्वे असे तीन टप्पे पहावयास मिळतात. हे तीन टप्पे कवीचे व्यक्तिमहात्म्य अथवा स्थानमहात्म्य वाढविणारे नसून भिन्न प्रेरणा, प्रवृत्ती व परिस्थितीचे निदर्शक आहेत. १९६० नंतरच्या मराठी कवितेचा विचार करताना नारायण सुर्वे यांची कविता एक महत्त्वाचा टप्पा ठरतो यात शंका नाही. मार्क्सवादी विचारांचा प्रभाव असणारी त्यांची कविता रसिक मनावर एक वेगळाच ठसा उमटवून जाते. त्यांची कविता त्यांच्या स्वतःच्या तसेच वंचित, शोषित, श्रमिकांच्या अस्सल जीवनानुभवातून आकारास आली. त्यांना जन्मदात्यांनी वाऱ्यावर सोडले व गंगाराम या गिरणी कामगाराने लहानाचे मोठे केले. गिरणी कामगारांची पंढरी असलेल्या लालबाग-परळमध्ये नारायण सुर्वे वाढले. कमातीचे दारिद्र्य, अपार कष्ट व जगण्यासाठी ठायी-ठायी करावा लागलेला संघर्ष यात सुर्वेचे आयुष्य तावून सुलाभून निघाले. कधी हॉटेलात कपबशा विसळणारा फोरगा, कुणाचे कुजे, कुणाचे मुल सांभाळणारा हत्काम्या, घरगडी, रेल्वे स्टेशनवर वर्तमानपत्रे विकणारा, हमाल, गिरणी कामगार, शिपाई, शिक्षक, छोटे-छोटे व्यवसाय आणि आठ दिवस फुटपाथवर धाटावा लावलेला संसार असा बालपणापासून पावलोप्रावली संघर्ष पहावा लागलेल्या सुर्वेची जीवनकहाणी एखाद्या चित्रपटास शोभेल अशीच आहे. अशा दैनंदिन जीवनातील कठोर वास्तव्याचे संघर्षाचे साहित्याशी नाते जोडण्याचे काम केले, कामगारजगत, समाजनिर्मित दुःखे आणि साम्यवादी विचारधारा कवीच्या जीवनानुभूतीचे अविभाज्य भाग बनून काव्यातून अविष्कृत होतात. श्रमिक, शोषित, पीडित व उपेक्षितांच्या वेदना व सभोवतीचे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक वास्तव त्यांच्या कवितेतून जिवंतपणे साकार होते. लोकनाट्य चळवळ व शाहीरी काव्याशी जवळीक साधल्याने सुर्वेच्या मनास आणखी जाग आली, शब्दांचे सामर्थ्य उमजले. वातूनच पुढे 'डोंगरी शेत माझं गं बेनू किती' हे पहिले काव्य १९५८ मध्ये नवयुग मधून प्रसिद्ध झाले. कधी दोन घेत कधी दोन देत आयुष्याच्या धगीवर वाटचाल सुरू असतानाच जिदगीच्या धगीवर शब्द शेकुन घेत त्यांनी मराठी काव्यप्रांतात एक नवा सुर घुमवला. त्यांची 'ऐसा गा मी ब्रह्म १९६२, माझे विद्यापीठ १९६६, जाहीरनामा १९७८, सन्द १९८३, नव्या माणसाचे आगमन १९९५, सर्व सुर्वे, कहाणी कवितेची' ही साहित्य संपदा आहे. त्यांच्या कवितांचे अनेक भाषांत अनुवादही झाले आहेत. त्यांना अनेक वासाठी मानसन्मान, पुरस्कार मिळाले. ज्यामध्ये 'कबीर, जनस्थान, सोविएत युनियन, नरसी मेहता, पद्मश्री' सारख्या पुरस्कारांचा समावेश होतो. याशिवाय परभणी येथे झालेल्या ६५ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue 40 , Vol 2 (Indexed)
Aug. 2021

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

त्यांना लाभले. श्रमिक, शोषितांची भूक व भाकरीची वेदना तसेच जगण्यातील त्रियंत व वास्तव स्वानुभवातून काव्य आकारास आले. याचे दर्शन घडविणे हाच या शोधनिबंधाचा हेतू आहे.

साहित्य हा जीवनाचा अविष्कार असतो. सुर्वेचा जीवनविषयक अविष्कार काव्याद्वारे प्रकट झाला. कवी नारायण सुर्वे 'दोन दिवस' नावाच्या कवितेतून स्वतःच्याच जीवनाची घडण उभी करतात. हे नमुद करताना लिहितात,

"दोन दिवस वाट पाहण्यात गेले, दोन दुःखात गेले
हिशोच करतो आहे किती राहिलेत डोईवर उन्हाळे
शेकडो वेळी चंद्र आला, तारे फुलले, रात्र पुंद झाली,

भाकरीचा चंद्र शोधण्यातच जिंदगी बरवाद झाली"^१

गरीब, श्रमिकांच्या जीवनाचेही सत्य यातून मांडले, अशा आत्माविष्कारातून कविता साकार होते. पुरते अन्न न मिळणाऱ्या गरिबास चंद्र, सूर्य, तारे कसे आढळू शकतील. पुरेसे अन्न कसे मिळेल यात दिवसामागुन दिवस दुःखात जातात, ते कधी संपतील याची वाट पाहत अखेर भाकरीचा चंद्र शोधण्यातच जिंदगी बरवाद होते असे सुचित करतात. अशा अनुभवाच्या दाहकतेचे एक वेगळे श्रमिक जग कवितेद्वारे समोर येते. भाकरीचा प्रश्न महत्वाचा असल्याने जीवनातील इतर सुखांना जवळ करताच आले नाही. तसा वेळही मिळाला नाही आणि आवश्यकताही वाटली नाही. कवीस जीवन जगण्यासाठी चंद्र, तान्यापेक्षा भाकरी खूप महत्वाची वाटते. कारण भाकरीच भूक भागवू शकते. म्हणून भाकरीसाठी कष्ट, संघर्ष करावा लागतो. चंद्रतान्यांचा लपंडाव कवीमनास भावताच नाही. प्रचंड दुःख सहन करत जीवन व्यथित करणारे सुर्वे जीवनगाथा मांडताना पुढे मनमोकळेपणाने संवाद साधतात.

"हे हात माझे सर्वस्व, दारिद्र्याकडे गहाणच राहिले
कधी माना उंचावलेले, कधी कलम झालेले पाहिले
हरषडी अश्रू वाळविलेच नाहीत, पण असेही क्षण आले
तेव्हा अश्रूच मित्र होऊन सहाय्यास धावून आले"

दुःख, दारिद्र्य, यातनांनी त्यांची पाठच सोडली नाही. दुःखाच्या असहाय्यतेतून अश्रुच येत राहिले व हेच अश्रु कवीचे मित्र बनून राहिले. म्हणूनच पुढे सुर्वे लिहितात,

"दुनिवेचा विचार हरषडी केला अगा जगमय झालो
दुःख पंलावे कसे, पुन्हा जगावे कसे याच शाळेत शिकलो"

झातभट्टीत पोलाद शेकावे तसे आयुष्य छान शेकले. जे जग अनुभवले तेच दोन दिवस मधून साकारले. त्यामुळे त्यांची कविता वाचकास अस्सल जीवनानुभव देते.

प्रचंड दुःख सहन करीत संपुर्ण जीवन व्यथित करणारे कवी नारायण सुर्वे मी कसा घडत जात होतो याचे वर्णन 'मुंबई' कवितेत करताना लिहितात,

"कळू आलो तेव्हापासून डबा घेऊन साच्यावर गेलो
घडबटो लोहा हातोड्याला तसाच घडवला गेलो"

लोहार जसा आगीत तापलेल्या लोखंडास जी वस्तू बनवायची असेल तसा आकार देतो. अगदी तसाच मी बालपणापासून घडत गेल्याचे सांगतात.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue 40 , Vol 2 (Indexed)
Aug. 2021

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

जीवन जगदाना वाटपास आलेल्या व्यथा-वेदना अडवणी व त्याच केलेली मात याची कदापी नाराज्य सुर्वेनी 'बार शब्द' कवितेद्वारे अभिव्यक्त केली. वाटपास आलेल्या संघर्षातून शब्दास आकार मिळाला. माकरीसाठीचा संघर्ष, रोबोटोटीचा सवाल रोबोचाच आहे. त्यामुळे चंद्र, सूर्य, वाटपाच्या प्रक्रिया कवितेत न केला अस्तित् जीवनानुभव येतो. हे वास्तव मांडणाना लिहिताना,

"घोडे साहितेले, पाहितेले, जोखातेले आहे

माझ्या जगाची एक गंधेगाही त्यात आहे

केव्हा मुक्तो, मुक्तो नवे मिळतेही आहे

जसा जगत आहे मी तसाच शब्दात आहे"

दुःख व दारिद्र्याची वेदना कशी असते याची प्रविती ही कवितेत वाचल्यानंतर येते. स्वतःचा जीवनानुभव कवितेचा विषय झाला. अशी जगण्याची वास्तव वेदना, जगावि कधी व्यक्त करताना दिसतात.

आपले पालनकर्ते, माता-पिता कामगार कुटुंबातील असल्याने श्रमिकांचे जग सुर्वेनी सहजगत्या चमूत अनुभवते. जीवनाचा वितरण दाह सुर्वे 'माझे विद्यापीठ' मधूनही दखवितात. ते म्हणतात,

"असा तांबलेल्या माकरीसाठी करतलेल्या

उदास बादिबाडीच्या कर्तीत

टांगे घेत होते, घोडे लोळत घेत होते

उमा होती नालीचा खोच सांभाळीत"

खरे तर हा त्यांचा स्वानुभव होता. ते काम करणारी सर्वेदाय माकरी, कान्नार, वेत्या, पोस्टी विकटवगायी पीरे, पत्रीचाला, याकुब नातवंदयाला, सातकाळी विठिया थपमोबती घोडळ्याने गोंगाटाने धरु असे एक अनुभवविषय माझे विद्यापीठ म्हणून साकारते.

श्रमिक माणूस हा त्यांच्या कवितेचा केंद्रबिंदू राहिला. साक्षात अनुभवलेल्या माणसाना, परिस्थितीस चित्रीत केले. त्याचे जीवनाभाव्य, जगणे व संघर्ष रंगवता. ते 'मिनावासा' कवितेतून आढळतेले सत्य सांगताना म्हणतात,

"तो वंटे...

आता आदमी झाला सस्ता, बकरा म्हय झाला

जिंदगीमध्ये पोप; पुग अंधेर आता

आनि सध्याला; जग्वेल असा कोन हवे दितवाला

सबको पैसने छा डाला"

असे वाटपास आलेले वास्तव सांगतात.

सुर्वेनी खूप खस्ता खाल्ल्या. जगणं किती बेचारस, बेदान, बेदित आहे याचा अनुभव घेतला. ना घर होतं, ना गणगोठ, फक्त पायाखालची वाट होती. ही वाट चालताना आनि जगणासाठीची लढाई हरघडी सवताना अनुभवाच्या विद्यापीठातून कविता निर्माण केली. त्यांनी कामगारांसाठी पहिली सलग अशी 'सारस्वतांचे मी थोडासा गुन्हा करणार आहे' घोषणा केली. तसेच 'ऐसा गा मी ब्रह्म' असे बेघडक उदारही काढलेले दिसून येते. सर्व श्रमिकांच्या काळजात विद्यापीठाची पायाभरणी केली. त्यांच्या कवितेत अजीकन चाचा, चंद्रमागकिन,

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue 40 , Vol. 2 (Indexed)
Aug. 2021

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

हनम्या, लुंगीवाला नालबंद, खोलवाला, इसल्या, रेल्वे स्टेशनवरचा पोटा, दिल्लीहून वातप्या घेऊन येणारा रेल्वे ड्रायव्हर, डोंगरी शेतात राबणारी माय, काळ्या घोड्याजवळ मोर्चासाठी गर्दी करणारे श्रमिक आणि बोगद्याच्या चाळीतील अंधारात घळघळणारे असंख्य जीव येतात.

१९६२ च्या डिसेंबर महिन्यात प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या 'ऐसा गा मी ब्रह्म' या काव्यसंग्रहास कवीश्रेष्ठ युगुमाप्रजांची प्रस्तावना लाभली. त्यात ते लिहितात, 'सुर्वे हे कामगार जीवनाशी केवळ समरस झालेले नाहीत तर ते जीवन प्रत्यक्षात अनुभवणारे कवी आहेत.'^{१३} हेच खरे सुर्वेच्या कवितेचे वेगळेपण आहे. माझे विद्यापीठ संग्रहातील 'माझे विद्यापीठ, नेहरू गेले त्यावेळची गोष्ट, पाणी घे, बरं का रे पोरा, मुंबई, कठीण होत आहे, माझे शब्द, पोस्टर, ऊठ' या कविता वाचल्या तरी त्यातील दाहक जीवनानुभवाचे चटके जाणवल्याशिवाय राहत नाहीत. कष्टकऱ्यांचे जीवन इथे सहज पडते. तसेच यातील कविता समृद्ध असून त्यातील वास्तवता अस्सल आहे.

सुर्वे यांच्या 'मनीऑर्डर, तुमचंच नाव 'सिवा' या कविता डोळ्यात पाणी आणतात. 'मनीऑर्डर' ही स्त्रीच्या मनातील उत्कट भावनेचा अविष्कार करणारी पण व्यापक संदर्भ लाभलेली, खुल्या मनाने वास्तव चित्र अभिव्यक्त करते.

"आता हिनंभी म्हागाई वाढलीय
माणसात नवी चादर लागली
गिलासावरलं पानी उडालंय...
नुसता कुंझा न्हाई पुत,
पंकाभी लागतो."^{१४}

जगण्याची वास्तवता प्रस्तुत कवितेतून अभिव्यक्त होताना दिसते. यात तिचे वेगळेपण, लक्षणीयता जाणवते.

अस्सल जीवनानुभव व श्रमिक जगाची वेदना, अविष्कार घडविणारी कविता. ज्यावर साम्यवादी विचारांचा प्रभाव असल्याचे ठळकपणे जाणवते. 'गिरणीची लावणी' मध्ये याचे सहज दर्शन घडते.

"सात वाजता सकाळी भोंगा वाजवी भुपाळी
सुरू पहिली पाळी मोठ्या डौलात
चाक फिरे गररा सुत निघे भरभरा
नटवाया वसुंधरा आमच्या घामांतून"^{१५}

यामधून सुर्वे शेतकरी, कामगारांच्या गळ्यातील ताईत बनले. एवढेच नाही तर पुण्यात झालेल्या पहिल्या कामगार साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद लाभण्यात याचा वाटा असल्याचे दिसते.

नारायण सुर्वे यांचे जीवन एक महाकाव्य आहे. तसेच त्यांचे एक विद्यापीठही आहे. ज्या जीवन पाठशाळेत ते शिकले त्या पाठशाळेचे पुढे माझे विद्यापीठ झाले.

"किती वाचलेंत चैहरे,
किती अक्षरांचा अर्थ उतरला मनात
इथे संत्य अनुभव बाकी
हजार ग्रंथराज कोत्तमडून पडतात."^{१६}

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue 40 , Vol. 2 (Indexed)
Aug. 2021

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

हे भाष्य सर्वांनाच अंतर्मुख करणारे आहे. सुर्वेची कविता त्यांच्या जीवनाची कविता ठरली. त्यास सभोवतीच्या श्रमिक, पीडित जगाचा रंग, गंध व रंगही आहे. कवीवर्य कुसुमाग्रज लिहितात, 'नाळ तुटली तरी नाते तुटत नाही'. त्याप्रमाणे नारायण सुर्वेची कविता ते ज्या कामगार जीवनातून आले. त्या कामगार वर्गाची आहे. हे विधान सार्थ वाटते.

निष्कर्ष :

गिरणी कामगारांची वेदना सोबत घेऊन जन्मलेल्या सुर्वेनी याच वेदनेस शब्दकळा दिली. यातून निर्माण झाली ती अस्सल जीवनानुभव व श्रमिक जगाचा दाहक अविष्कार घडविणारी कविता. जे भोगले, अनुभवले ते कसलाही अभिनिवेश न बाळगता कवितेतून मांडले. आयुष्यभर कामगार, शोषितांची भूक आणि भाकरीची वेदना कवितेतून मांडणारी एक तलवार म्हणजे लोककवी नारायण सुर्वे होत. 'दोन दिवस, चार शब्द, मुंबई, मनीऑर्डर, माझे विद्यापीठ' यांसारख्या अनेक कविता मनास धेट भिडतात. सुर्वेच्या कवितेने मराठी कवितेत नवजागर आणला. कामगारांच्या वेदना, त्यांचा जगण्याचा संघर्ष त्यांनी शब्दातून जगासमोर आणला. मराठी कवितेत सामाजिक बांधीलकी देण्याचे प्रमुख श्रेय नारायण सुर्वेना जाते. उपेक्षितांचे अंतरंग साकार करणारा एक सच्चा कवी होय. जनसामान्यांची, कामगार, पददलितांची आणि दारिद्र्याने पिचलेल्यांची सुखदुःखे त्यांच्या भाषेत मांडणारे सुर्वेसारखे कवी दुर्मिळच. त्यांच्या कवितेत रंजकता, कवीकल्पना दिसून न येता संघर्षाची गाथा जी साम्यवादी विचारधारेतून अवतरते. हे त्यांच्या कवितेचे वेगळेपण आहे. समाजवास्तव वाट्यास आले ते त्या समाजाच्या भाषेचं, बोलीचं रूप घेऊन काव्य अवतरले. व्यक्तिगत व सामाजिक स्तराच्या अनुभवातून ती साकारली. सुर्वेची कविता मुंबईच्या फुटपाथवर, कापड्याच्या गिरणीत, शेताच्या बांधावर आणि एकूणच जगण्याच्या लढाईतून जन्मास आली असली तरी ती कधीच विशिष्ट प्रदेशाची आणि विशिष्ट काळासाठीची म्हणून वापरली नाही. आजच्या परिभाषेत सांगायचे झाले तर ती ग्लोबल झाली.

वास्तवास भीडणारा निर्भिड माणूस व कवी म्हणजे नारायण सुर्वे. ते जसे जगले तसे कवितेत अवतरले. ते आणि त्यांची कविता परस्पराशी एकरूप झाल्या. त्यांची कविता उसन्या वेदनेतून साकारलेली नाही तर स्वानुभवातून फुलत गेली. जीवनातील सर्व प्रकारची दुःखे, हालअपेष्टा व अवहेलना वाट्यांस आली होती. परंतु त्याचे वैषम्य न बाळगता त्यांनी आपली कविता फुलवली. तिच्यामधून खालच्या वर्गाचा आवाज बुलंद केला. त्यामुळे श्रमिक, शोषित, पीडितांची वेदना प्रभावीपणे शब्दबद्ध करणारे व या वर्गाच्या दुःखाची दाहकता समस्त समाजापर्यंत पोहचविणारा लोककवी म्हणजे नारायण सुर्वे होत. अवघ्या श्रमिक विश्वाचे ते भाष्यकार ठरतात. श्रमिकाविषयी त्यांची लेखणी चमकत राहिली. त्यांच्या वास्तववादी कविता श्रमिकांचे, कामगारांचे जीवनदर्शन घडविणाऱ्या ठरल्या. त्यामुळे सुर्वे हे श्रमिकांचे विद्यापीठ बनले. स्वतः ते कामगार वस्तीत वाढल्याने त्यांचे दुःख, त्यांच्यावर होणारा अन्याय याची पुरेपूर जाणीव होती. साहजिकच त्यांच्या कवितेत हे वास्तव पुर्णपणे उतरले आहे. त्यांचे विद्यापीठ केवळ दगड-विटांनी बनलेलं नाही. ज्यामध्ये रोजच्या जगण्याचे अनुभव होते. आजुबाजुस वावरणारी सामान्य माणसं होती. त्यांच्या कथा व व्यथा होत्या. गिरणीतील धडधडत्या साच्याप्रमाणे कामगारांच्या पिळवटलेल्या आतड्यांचे दुःख कवितेतून सहज प्रकट झाले. कष्टकऱ्यांचे जग सर्व पैलुसह प्रकट केले. हे प्रथमदर्शनी वैशिष्ट्य जाणवते. जीवन संघर्षाची पारवभूमी लाभलेली कविता अधिक वास्तववादी बनली. म्हणून ती वाचकांच्या हृदयासही धेट जाऊन भिडते. एकूणच सुर्वे स्वतः जसं जगले आणि इतरांचं धागधगतं आयुष्यही त्यांनी जसं अनुभवलं त्याचे चित्र कवितेद्वारे मांडले. जीवनाच्या विद्यापीठातून त्यांनी जी विद्या अवगत केली त्या विद्येचा

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue 40 , Vol 2 (Indexed)
Aug. 2021

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

अधिकार कवितेद्वारे प्रकट केला. नाही रे कर्वाच्या दुःखदर्शनाचे दर्शन घडविले. त्यामुळे अससत जीवनामुभव व
धनिक जगाचा दृष्टी अधिकार घडविलेने लोककवी नारायण सुर्वे हे माठी कवितेच्या प्रांतातील महत्वाचे व
लक्षणीय कवी ठरतात.

संदर्भ ग्रंथ :

१. नारायण सुर्वे, 'सनद', प्रकाशक दिनकर गंगल, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, जानेवारी १९८५, पृ.क्र. १६.
२. लईद, पृ.क्र. १६.
३. नारायण सुर्वे, 'माझे विद्यापीठ', पॉन्सुतर प्रकाशन, मुंबई, पुनर्मुद्रण १९७०, पृ.क्र. ३४.
४. नारायण सुर्वे, 'सनद', प्रकाशक दिनकर गंगल, ग्रंथाली, मुंबई, दुसरी आवृत्ती जानेवारी १९८५, पृ.क्र. ०९.
५. नारायण सुर्वे, 'माझे विद्यापीठ', पॉन्सुतर प्रकाशन, मुंबई, पुनर्मुद्रण १९७०, पृ.क्र. १३.
६. नारायण सुर्वे, 'सनद', प्रकाशक दिनकर गंगल, ग्रंथाली मुंबई, दुसरी आवृत्ती जानेवारी १९८५, पृ.क्र. ६०.
७. दै. गांवकरी, १७ ऑगस्ट २०१०, पृ.क्र. ०४.
८. संघ. माठी अभ्यास मंडळ, खं. वा. आं. म. वि. औरंगाबाद, एन्सुकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती जून २०१३, पृ.क्र. ४६.
९. नारायण सुर्वे, 'सनद', प्रकाशक दिनकर गंगल, ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई, दुसरी आवृत्ती जानेवारी १९८५, पृ.क्र. १०२.
१०. दै. पुढारी, १७ ऑगस्ट २०१०, पृ.क्र.०४.

डॉ. दिपक सुथनिंशी

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक-दुसरा; जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२१

UGC Care Listed Journal

ISSN 2231 - 573X

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद- ४३११०३.

मो. ९९०४००३९९८

29.	आंबेडकरी चळवळीत वामनदादा कर्डक यांचे योगदान - प्रा. डॉ. किशोर शेषगन चौरे	126 - 129
30.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील परिवर्तनवादी विचार - डॉ. नरकुमार माने	130 - 132
31.	महाकवी - वामनदादा कर्डक आणि कार्य - प्रा. डॉ. राहुल यशवंतराव निकम / प्रा. डॉ. भारोती निवृत्ती गायकवाड	133 - 137
32.	बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची पेरणी करणारा महाकवी वामनदादा कर्डक - प्रा. डॉ. उत्तम जकोजी सोनकांबळे	138 - 142
33.	वर्ग लढ्याची जाणीव देणारे महाकवी वामनदादा - डॉ. समाधान झळे	143 - 146
34.	वामनदादा कर्डक यांची आंबेडकरी गीते - डॉ. रामलीला सुदामराव पवार	147 - 152
35.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या लोकगीतातील सामाजिकता - डॉ. यशवंत सोनुने	153 - 155
36.	प्रतिभावंत लोककवी शाहीर वामन (दादा) कर्डक - प्रा. डॉ. दीपक सुभाषराव सूर्यवंशी	156 - 159
37.	वामनदादा कर्डक - व्यक्ती आणि वाङ्मय - प्रा. डॉ. बाबासाहेब पिरगोंडा नाईक	160 - 162
38.	महाकवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरवाद - प्रा. डॉ. शिवदास कान्होजी इंदोरकर	163 - 168
39.	लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि वाङ्मयातील काव्याचे स्वरूप - प्रा. सिद्धार्थ झोले	169 - 172
40.	मूल्यदृष्टीचा कवी : वामनदादा कर्डक - प्रा. संतोष लांडे	173 - 175
41.	भीमशाहीर.: वामनदादा कर्डक - ललिता मानसिंग गोपाळ	176 - 178
42.	वामनदादा कर्डकांच्या लेखनातील सामाजिकता व मान्यता विषयक विचार - राहुल संभाजी पंडित	179 - 182
43.	वामनदादा कर्डक यांच्या गीतांमधून झालेले समाजप्रबोधन - प्रा. डॉ. गणपत काशिबा हगळे	183 - 188

44.
45.
46.
47.
48.
49.
50.
51.
52.
53.
54.
55.
56.
57.
58.

प्रतिभावंत लोककवी शाहीर वामन (दादा) कर्डक

- प्रा. डॉ. दीपक सुभाषराव सूर्यवंशी
(मराठी विभाग)
शि.म.ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय
कळंब वि. उम्मानाबाद- ४१३५०७
मो.९४२०९५८६९९
deepaks2021@gmail.com

मराठी साहित्यात १९६० नंतर उळ्ढळणुणे ग्रामीण दलित,स्त्रीवादी ,जनवादी, बालसाहित्य, आदिवासी, भटक्या विमुक्त, मुस्लीम,ख्रिस्ती,जैन आणि आदिवासी असे विविध साहित्य प्रवाह व चळवळी मोठ्याप्रमाणात उदयास आल्या.१ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली आणि सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात अनेक स्थित्यंतरे घडून आले,या अनेक प्रवाहांपैकी दलित साहित्य प्रवाहाचा विचार केला तर हा प्रवाह गौतम बुद्ध, महात्मा फुले,राजर्षी शाहू महाराज,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीतून दलित समाजाला आत्मभान आलेहा प्रचंड मोठा समुदाय हाडून जागा झाला. लिहिता-वाचता झाला, शिक्षणाच्या प्रवाहात आला आणि माणसाला माणूस म्हणून नाकारलेली जवस्थे व्हायला वेदना,विद्रोह आणि नकार वातून त्यांना नकार त्यांच्या हक्ककर्तव्य आणि जीवनजाणीव निर्माण झाली.याच साहित्याच्या अनुषंगाने अभ्यासक र.बां.मं.चंकर लिहितात,"१९६० नंतरच्या मराठी साहित्याला परिवर्तनाचे नवे धुमारे फुटू लागले .मराठी साहित्याच्या सागर परिवर्तनाच्या असंख्य लाटांनी गदगदुन आणि मोहरून आला इथल्या पर्मिक प्रस्थापितांच्या हजारो वर्ष ओसडीत गाढलेला आवाज गर्जना करीत साहित्याच्या रणभूमीवर रूजू होऊ लागला".

उद्दिष्टे :-

- वामनदादा कर्डक यांचे आंबेडकरी चळवळीतील आणि साहित्यिक क्षेत्रातील योगदान समजून घेणे
- प्रतिभावंत कलावंत म्हणून समाजाला केलेला उपदेश व भूमिका विचारात घेणे.
- प्रतिभावंत कलावंत वामनदादा कर्डक यांच्या गीतलेखनामागील प्रेरणांचा शोध घेणे.
- वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील जाणीवा व त्यांचा सामाजिक प्रभाव तपासून पाहणे
- वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील मूल्यविचारांचे स्वरूप समजून घेणे

गृहितके:-

- वामनदादा कर्डक यांचे अप्रकाशित गीतांची संह्या जवळपास पाच हजारांच्यावर आहेत
- दैनंदिन कष्ट व संघर्षातून वामनदादा कर्डक यांनी सामाजिक मूल्यविचारांचा संदेश दिला आहे
- आंबेडकरी चळवळीतील समाजप्रबोधनाचे केलेले कार्य म्हणून वाखाणण्याजोगे आहे

• महाराष्ट्राच्या मातीत जन्माला आलेले वामनदादा कडक यांचे योगदान अक्षरीत आहे संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनासाठी वर्णनात्मक व विशेषणात्मक अभ्यासपद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे तसेच प्राथमिक व दुय्यम साधन सामुग्री म्हणून प्रकाशित झाल्या उपरोक्त काव्यात्मक आला आहे विषय प्रवेश :-

शाहीर, लोककवी आणि आंबेडकरांचे चळवळीतील कार्यकर्ते समाज प्रबोधनकार यांचे तळाचे कार्य वा ना १५ ऑगस्ट १९२२ रोजी नाशिक जिल्ह्यातील सिन्नर तालुक्यातील देसावंडी या गावात झाला यांचा प्राथमिक शालेय शिक्षण वेताच्या परिस्थितीमुळे त्यांना शिक्षण घेता आले नाहीपरंतु त्यांना मिसगंधत प्रतीभा ही शक्ती कवने मिलात तेही अत्यंत लेखणी, अमोघ वाणी आणि संगीत यांच्या सुरेख त्रिवेणी संगमामुळे ते प्रसिद्धात. महत्त्वाचे प्रसंग व घटना:-

वामनदादांचे वेगळेपण म्हणजे टाळ्या हातानेच पेटो वाजवीत असत त्यांच्या हुमते टाळूच हात तळा, प्रकाशित व अप्रकाशित) गीतरचना असल्याचे सांगितले जातेत्यांचे एकूच चार काव्यसंग्रह प्रकाशित होते गीत, मुद्र, माला, मुद्र, हा वावासाहेब आंबेडकर यांचे विचार हेच वामन दादांचे प्रेरणास्थान होते

घरच्या प्रतिकूल परिस्थिती आणि अकाली मुलीच्या (गीताच्या) मृत्युमुळे ते पोटावाण्याच्या व नोकरीत गोरवां १९३४ मध्ये मुंबईला आले हाताला मिळेल ते काम करू लागले. त्यात गिरीष कामगार, कोळशाच्या खाणीत बोकळा उचलणे, चिवकीय व आईस, फळे विक्री असे किततीही उद्योग व्यवसाय केले. कशातही त्यांचे मन लागत नसल्याने अनेक ठिकाणी नोकरी करतांना धरसोड केली बऱ्याच प्रयत्नात पुढे त्यांना टाटा स्मूथच्या कंपनीत नोकरी मिळाली तेथे तेथे मुंबईला राहत असलेल्या चाळीत एक माणूस पर पेऊन दादांकडे येऊन म्हणाला, 'मनस खडे पर कायू वाजवा' त्यावेळी तिथे वामनदादांनाच काय पण आजूबाजूच्या कुमालाच पर वाजवा येत नव्हते, त्यामुळे त्या माणसाच्या मनाची कातळी तळमळ बघून दादांच्या डोक्यांत पाणी आलंत्यावर त्यांनी कसल्याही परिस्थितीत दिवसभरा काळात शिकवणे आणि साक्षर व्हायचे असा निर्धार केला. त्यांचे परिचयाचे अधिकारी श्री देहलको यांच्याकडून मोठ्या विद्येने अल्पअल्पाने काम घेतली. तसेच त्यांनंतर दादांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार गान्यातून समाजासमोर रोखेखाली आणून देण्याकडून त्यांनी उभा महाराष्ट्र मध्य प्रदेश व गुजरात आदी भागात बाऊन आपल्या आवाजातून आंबेडकरांचे विचार सर्वत्र रोखेखाली

चित्रपट पटकथा लेखक, कथाकार, अभिनेता व्हावची त्यांची खूप इच्छा होती ते कलातले अनेक दिग्गज चित्रपट कंपन्यामध्ये गेले. खूप प्रयत्नांनी त्यांना सिनेवर्ल्ड नावाच्या फिल्म कंपनीत एकदा म्हणून कामाची नोकरी मिळाली ज्यावेळी काम नसेत त्यावेळी ते राणीच्या वागेत हासनुतास बसत. त्यावेळी त्यांचा वरीले हिंदी चित्रपट गीतबंदी हिंदी मधील बसवते. त्यांनी नुकतेच रचलेल्या गीतांचे ३ मे १९४३ रोजी चाळीतील लोकांसमोर सादरीकरण केले आणि त्यावेळी त्यांच्यातील लोककवी समाबापुढे आला

मागसा इथे मी तुझे गीत गावे...

असे गीत गावे तुझे हित खावे

वामनदादांची पहाडी आवाजातील लोकगीते हजारांचा जनसमुदाय ऐकताच दिली ही किमती केवळ त्यांच्या आवाजाची नव्हे तर त्यातील आशयाची आहे. दादांची गीते लोकवोवनाचा वेध घेणारी आहेत ते लोकप्रियता ही दिग्गज आहे. वामनदादांची कविता प्रचलित समाजव्यवस्थेला थेट रोखटा सवाल घेऊन येते

'सांगा आम्हाला बिरला,

बाटा, टाटा कुठे हाय हो,

सांगा धनाचा साठा अन्

आमचा बाटा कुठे आहे हो'

व्यवस्थेला प्रश्न विचारणारी त्यांची कविता वावासाहेबांचे चरित्र सांगताना त्यांची वाणी हाच कवितेतील मूळ रसक हावे

लोककवी वामनदादा कडक : कवी आणि कवच 157

पायरी न चढणार्थ वामनदादांची ही लोकगीत शब्दांची मांडणी सुसंस्कारित स्वरूपाची आहे

चा दण्याची छाया कापराची काया,

माउलीची माया, होता माझा भीमराया'

लोकगीत हे मराठी साहित्यातील देणू. अक्षर वाङ्मय मानले जाते, तसेच शाहीरी काव्याचा बाज असल्याने त्यांची लोकगीत मराठी कवितेचा उषःकाल मानली जातात. समीक्षकांनी गौरविले आहे. यापूर्वीच्या पेशवाईकाळात लोकगीतात कोणत्याच प्रकारचे सामाजिक स्थान नव्हते. रियांंना फक्त चूल आणि मूल एवढाच तिचा दर्जा मानला जात होता. युद्धात अनेक दिवस बाहेर काढणाऱ्या सैनिकांसाठी पेशवाईतील शाहीरांनी रियांच्या शृंगाराचे भद्रक वर्णन करणार्थाद लावण्या लिहिल्या. तर सामाजिक चळवळीचा वेध घेऊन शाहीर अमर शेख, लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे, शाहीर अमर सावळे आदींचा समावेश होता. त्यातच लोककवी वामन दादा कर्डक यांनीही आपली भूमिका शाहीरीतून मांडली

महाराष्ट्रातील लोककवींना समाजमनाची किंता होती. लोकगीतांच्या 60 वर्षांच्या काळाखंडात परिवर्तनवादी भूमिका लोकगीतांतून प्रकट झाली. कामगरी, शेतकरी, मावसंबादी, स्त्रीवादी, दलित आणि संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ यामाध्यमातून माणूस आणि माणुसकीचा धर्म जोपासण्यासाठी प्रयत्न झाले. लोकगीतांतून समाजप्रबोधन हा हेतू आहे. लोकजीवनातील सामाजिक विषमतेवर प्रहार करण्यात येतो.

तुम्हाला चीड यावी तिची ठिणगी उडावी

भुकेल्या माणसाची भूक जाळीत जावी

कविता हीच आता जगाचे गीत व्हावे

दैनंदिन जीवनात आपल्या रोजच्या शब्दातून लोकभाषेतून शाहीरी रचना, कवने, लोकगीते याद्वारे लोककवीतेतून जनजागृती केली. गीतांमधील लोकजीवनाच्या प्रतिमा त्यांच्या साधनेची साक्ष देतात. माणूस हाच वामनदादांच्या काव्यनिर्मितीचा केंद्रबिंदू होता, हे त्यातून सिद्ध होते. मानवता, दया, क्षमा, बंधुभाव, शील, करुणा आणि मैत्री आदी तत्वांचर दादांची लोकगीते आधारित आहेत. आंबेडकरा व दलित चळवळीच्या अनेक लोकगीताबरोबरच दादांनी पर्यावरण, हुंडाबंदी, दारुबंदी, ऊसतोड कामगार, दुष्काळ अशा विविध विषयांचर मोठ्या प्रमाणात लेखन केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या प्रचंड शक्तीने समाजतळ ढवळून निघाला. रुढींचा सहाय करून व आत्मतेजाची पखरण करून दलितांसाठी ते दादा म्हणतात,

“ तितुके बलुते घेऊ

आणि खरकटे उरले खाऊ

काय म्हणुनी जीवन असले

जगशी रे आता ?”

‘चल गं हरिणी तुरू तुरू, ‘सांगा या वेडीला, माझ्या गुलछडीला’ यासारखी गाणी आजही ओठावर ताल धरतात. अशी अनेक चित्रपट गीते आजही लोकप्रिय आहेत. तत्कालीन परिस्थितीत मुंबईत. सामाजिक चळवळीचे दिवस होते. डॉ. आंबेडकरांच्या सभा होत असतल्या दादा मन लावून ऐकत. यातून स्फूर्ती घेऊन दादा समता सैनिक दलाचे कार्यकर्ते झाले आणि त्यांनी भूमिकार्यात स्वतःला वाहून घेतले. वामनदादांच्या धारदार व पहाडी आवाजाची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमिही मुक्तकंठाने प्रशंसा केली. असे हे लोककवी वामनदादा वर्षानुवर्षे आपल्या समाजात त्यांच्या प्रभावी कवित्व आणि प्रतिभेशक्तीमुळे अजरामर आहेत.

दादांचा गौरव आणि मिळालेले पुरस्कार-

- वामनदादा कर्डक यांनी समाजपरिवर्तनासाठी आपल्या असंख्य अवीट लोकगीतांनी समाजमनाला भुरळ घातली म्हणूनच समीक्षक वा.म. कुलकर्णी यांनी दादांना ‘लोककवी’ तर जनतेने त्यांना ‘वामनदादा’ ही पदवी बहाल केली.
 - साहित्य कला, संस्कृती मंडळाचा ‘उत्कृष्ट कवित्व’ पुरस्कार.
 - महाराष्ट्र राज्य शासनाचा ‘दलित मित्र पुरस्कार’. असे तब्बल २५ पुरस्कार मिळाले.
- लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि वाङ्मय / 158

- नाशिक आणि बुलढाणा जिल्ह्यात त्यांना नाणे तुलाने सन्मानित करण्यात आले.
- महाराष्ट्र शासनाच्या नाट्यरंगभूमी परिनिरोधन मंडळ आणि महाराष्ट्र शासनाच्या साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ यांचे ते तीन वर्षे सदस्य होते. आंबेडकरी चळवळीच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी आपले उभे आयुष्य कार्य केले.
- विचारांच्या माध्यमातून सामाजिक कार्य करणाऱ्या प्रतिभावंत, लोककवी वामनदादा कर्डक यांचे १५ मे २००४ रोजी निधन झाले, अशा या महाराष्ट्राच्या प्रतिभावान गाहिराम विनम्र अभिवादन !!

निष्कर्ष :-

वामनदादा कर्डक यांचे विचार चिंतन हे 'सामाजिक बांधिलकी' असून ती स्पष्ट होण्यासाठी त्यांचे जीवन संघर्षमय राहिले आहे. दलित कवींच्या कवितेतून आंबेडकरवादी विचारांचो प्रकल्पने जाणीव होते विद्रोहाची आणि वेदनेची कविता म्हणजे आंबेडकरवादी कविता असून त्यात स्वातंत्र्य समता, न्याय, यंघुता, मानवता आणि विध्वांतीचा संदेश मिळतो या काव्याचा आत्मा आणि प्रेरणाच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असून त्यांचे विचार दलित कवितेतून आलेले दिसून येतात. एकूणच आंबेडकरी चळवळीतही वामनदादा कर्डक यांचे विचार वर्तमानकालीन समाजजीवनाचा दस्तऐवज आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. मंचरकर र.वा. : (संपा.) सामाजिक परिवर्तन आणि मराठी साहित्य, पद्यगंधा प्रकाशन, पुणे-२०१२
2. गायकवाड माधवराव, जाधव सागर (संपा.) महाकवी वामनदादा कर्डक समग्र वाङ्मय खंड-२ अलोक संवोधनी प्रकाशन, वरतमाळ प्रथमावृत्ती, १५ मे २०१०
3. किरवले कृष्णा, दलित चळवळ आणि साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन प्रथमावृत्ती, जून-१९९६
4. सखदे के. व्ही. 'तुफानातला दिवा'. प्र. आ.-२०११ मुकरंग प्रकाशन, लातूर
5. गुंडरे दादाराव 'मराठी कवितेतील महानायकाचे दर्शन'. प्र. आ.- ऑगस्ट २०१८ मैत्री प्रकाशन, लातूर
6. पाटील सदाशिव, सार्व गोरोबा चरित्र, गुरुकृपा मुद्रणालय, लातूर
7. डॉ. बेळंबे गणेश मानवमुक्तीची चळवळ, २०१६

ISSN: 2278-0181

Impact Factor 7.265

ISSN: 2278-0181

Journal of Research and Development

December-2021 Volume-12 Issue-26

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/I, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Mr. Shashikant Jadhwar

I/C, Principal,
Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya,
Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor

Dr. Anant Narwade
Dr. Raghunath Ghadge
Mr. Anil Jagtap

सामाजिक क्रान्ति के प्रणेता महात्मा ज्योतिराव फूले

प्रो. डॉ. गायकवाड मुकुन्द
प्रोफेसर एवं हिंदी विभागाध्यक्ष शि.म.इन्दनदेव मोहेवार महाविद्यालय कळंब तहसिल जि. उस्मानाबाद
पिनकोड-४२३५०७

ज्योतिराव फूले का जन्म ११ अप्रैल १८२७ को पूना शहर में हुआ था। महाराष्ट्र के लोग बड़े होने पर ज्योतिराव फूले को आदर, श्रद्धा, सम्मान व स्नेह से ज्योतिबा नाम से पुकारने लगे। कोल्हापुर के पास एक पहाड़ी पर महाराष्ट्र के बहुजन समाज के देवता ज्योतिबा का मंदिर है। मराठों के कई घरानों में ज्योत कुल देवता का नाम है। महात्मा फूले के जन्म दिवस पर इस देवता का उत्सव था इसलिए उनका नाम ज्योतिराव रखा था।

ज्योतिराव की अवस्था जब नौ माह की थी, तब माता चिमणाबाई का देहांत हो गया। गोविंदराव की पत्नी चिमणाबाई का जब देहांत हुआ तब मित्रों ने दूसरे विवाह की सलाह दी। लेकिन इन्होंने दूसरा विवाह यह सोचकर नहीं किया की सौतेली माँ उनके बच्चों को सगी माँ जैसा प्यार और ममता नहीं दे पायेगी। इसलिए राजाराम एवम् ज्योतिराव के पालन पोषण के लिए ज्योतिराव की मौसेरी विधवा बहन श्रीमती सगुणाबाई के छत्रछाया में रखा। सगुणाबाई ने उनका पालन-पोषण ही नहीं किया वरन उन्हें सही आर्यों में इन्सान बनाया था।

ज्योतिराव गोविंदराव फूले का नामोच्चार साथ एक विचार मन में आता है। ज्योतिराव ने शुद्धादि शुद्ध को धर्म के नाम पर जो शोषण होता था इसका जिज्ञा बहुत ही लगनता के साथ किया था। इतना ही नहीं ईश्वर और धर्म के नाम पर संस्कृति के नाम पर चलनेवाला महिलाओं का शोषण, उनका शारीरिक और मानसिक शोषण, उनपर लदा हुआ पुरुषों का दास्यत्व इनका दटकर विरोध किया। संस्कृति के नामपर बली जानेवाली हिंदू महिलाओं की खामोशी पहले महाराष्ट्र में ज्योतिराव ने ही सुनी थी। पाठशाला छोड़ने के बाद ज्योतिराव को झगों में हल-फाल, खुरपी जैसे खेती के उपकरण आ गये। अपने पिता के साथ खेत तथा बगीचे में वह परिश्रम व लगनता से काम करने लगे। इतना होने के बाद भी उनका किताबों का लगाव कम नहीं हुआ। खेती के काम के बाद बने समय में तथा रात्रि में दीपक की रोशनी में वह पढ़ाई करते थे। पास-पड़ोस के बुजुर्गों से विविध विषयों पर चर्चा करते थे। इनकी सुधम और तर्कपूर्ण बुद्धि ने पड़ोसियों को अधिक प्रभावित किया। उर्दू-फारसी के जानकार गणपतर बेग मुंशी तथा ख्रिस्ती धर्मोपदेशक लिजीट साहब इनके प्रतिभा से चकित थे।

गोविंदराव ने तेरह वर्ष की आयु में १८४० में उनका विवाह कर दिया। उस समय बाल्यावस्था में ही विवाह करने का प्रचलन था। इनकी पत्नी धाय माँ सगुणाबाई के दूर के रिश्ते में मामा खण्डूजी पाटील की पुत्री सावित्रीबाई थीं। इनका जन्म १८३१ में सातारा जिले के नामगाँव में हुआ था। इस सावित्रीबाई ने आजीवन ज्योतिराव का साथ दिया। इनके चलाये गये समाज-सुधार अभियान में सहयोग तथा सम्मुख आनेवाली विभिन्न समस्याओं से इस दम्पति ने संघर्ष किया और अपने क्रान्ति-पथ पर निर्भीकता से बढ़ते रहे। जब ज्योतिराव के पड़ोसियों ने इनकी प्रशंसा की तथा उन्हें आगे और पढ़ने के लिए प्रोत्साहित किया लगभग १४ वर्ष की आयु के ज्योतिराव को पूना के बुधवार पेठ ब्राह्मण स्थित स्कॉटिश मिशन की सरकारी पाठशाला में प्रवेश दिलवा दिया। स्कूल परिवार में सटाशिव गोवन्डे से इनकी लम्बी दोस्ती हो गई। साथ ही विभिन्न जातियों के बहुत से बच्चे इनके मित्र बन गये।

मिशन स्कूल में हिन्दू, मुसलमान तथा ईसाई आदि सभी धर्मों के छात्र पढ़ते थे। ज्योतिराव की सबसे मित्रता हो गई थी। इनके रहन-सहन, धर्म तथा आचार-विचार से इनका परिवर्ण हुआ। समाज में व्याप्त विषमता में सुधार लाने की भावना वहीं से उनके मन में जागृत हो गई थी। रामोशी, कोली आदि पहाड़ी जन जातियों में अंग्रेजी शासन के विरुद्ध वातावरण बन रहा था। श्री उमाजी नाईक ने १८२६ में विद्रोह का झण्डा लहराया, बापू जी मंगरे एवं राधोजी मंगरे ने १८४८ में ब्रिटिश सत्ता के विरुद्ध विद्रोह किया, लेकिन सभी अभियान असफल रहे। अंग्रेजों ने निर्दयतापूर्वक इनके विद्रोह को दबा दिया। इस घटना का इनपर बहुत प्रभाव पड़ा। ज्योतिराव की नजर में गुलामी घृणास्पद थी। इसलिए विदेशी शासन के विरुद्ध झण्डा उठाने वालों से ज्योतिराव एवं उनके मित्रों को स्वतंत्रता प्राप्ति की प्रेरणा मिली। ज्योतिराव के ब्राह्मण मित्र सखाराम ने उन्हें अपने विवाह का मिनंत्रण दिया। इसलिए ज्योतिराव उसकी धारा में चले गये। कुछ देर बाद अपने ब्राह्मणत्व पर घमण्ड करनेवाले दक्षिणानुसी ब्राह्मणों ने उन्हें अपने साथ चलते देखा। एक क्रोध भरे ब्राह्मण ने कहा - 'क्यों रे शुद्ध लडके, तू हमारे साथ कैसे आ

ISSN No 2319-3078
Impact Factor- 7.328
Volume-2 Issue-10

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

**Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary**

Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

Editor

**Dr. R.R.Jane
Principal
Arts and Commerce College,
Bhisi Tah- Chimur Dist-Chandrapur**

Co- Editor

CONTENTS

Sr. No	Paper Title	Page No.
1	Effect Of Role Portrayal Of Women In Advertisements On Consumer Attitude Priya Deshpande	1-3
2	Study Of Feminist Consciousness: Special Reference With Anita Desai's Novel Cry, The Peacock Prof. Dr. Vishnu M. Chavan	4-5
3	Women Empowerment Through Education Dr. J. S. Chithoor	6-9
4	Feminism In The Poetry Of W. B. Yeats Dr. Rajendra Jann	10-12
5	Image Of Strong Woman In The Selected Novels Of Anita Desai Ms. Shital P. Mendhe, Dr. Varsha Vaidya	13-15
6	Study On "Women Empowerment, In The State Of Odisha" And The Role Of "Mission Shakti" Dr. Seema B. Mishra	16-18
7	Alice Munro's Deep Holes: A Feminist Overview Mr. Anidit Wadatka	19-21
8	Women And Environmental Movements In India For Conservation Of Nature Dr. Tanusree Chaudhuri	22-24
9	The Role Of Media In Women Empowerment In India Dr. Rajesh N. Sonkusara	25-26
10	A Study On Women Empowerment In Indian Economy Ms. Ruchira Pawar	27-29
11	Human Rights Of Women Under Preventive Detention: A Critique In The Light Of Women Empowerment Mrs. Vaishali Dorle Sukhdeve	30-33
12	Gender Disparity In Teacher Education: The Experience In West Bengal Dr. Manikanta Parla, Dr. Arun Maity	34-38
13	Gender Discrimination: A Major Issues Dr. Ghanshyam B. Bagde	39-41
14	Women's Participation On Environmental Salvation In Chennai City Ramya. J, Dr. S. Santhi	42-45
15	Gender Inequality In Slums: A Dark Reality Of Urbanisation, Its Impact On Women's Empowerment And Way Forward Miss Taposhi Bordoloi	46-48
16	Kamala Shamsie's Home Fire As A Rewriting Of The Greek Play Antigone And Comparison Of The Position Of Female Characters Mrs. Blessy K. P, Dr. B. Rajesh	49-50
17	Ethinking Women Mental Health And Wellbeing Through The Lens Of Their Empowerment Dr. Pratibha Ganesh Chavan	51-53
18	Women Entrepreneurship And Economic Development Dr. Gayatri S. Tiwari	54-57
19	Women Empowerment In India: Ancient And Modern Dr. Sumita Mandal	58-61
20	A Study Of The Challenges To Women's Empowerment In The Modern Era Fr. Balju Thomas	62-65
21	Patriarchy And Marriage In The Great Gatsby Ashutosh Manohar Popate, Sneha Manohar Popate	66-68
22	Impact Of Education On Womens Empowerment Ramya.P, Dr. S. Anitha	69-72
23	Environmental Conservation Movements In India By Women: A Review Subahat Anjum Qureshi	73-75
24	Effect Of Education On Women's Empowerment Dr. Vanmala R. Tadvi	76-78
25	Feminist Analysis Of Amrita Pritam's Pinjar Dr. Govind Digambar Kokane	79-81
26	Role And Reality Of Women In Media Dr. Dadarao. K. Upase	82-84
27	Spatial Analysis Of Disparity Index Of Scheduled Caste Population Literacy In Osmanabad District Dr. Tatpamul R.V	85-88
28	Enriching The Nation Through Empowering Women - Challenges And Opportunities Dr. T. Vijaya Chithra	89-91
29	Empowerment Of Beggars In India: An Overview Rajshree Ramteke	92-93

**SPATIAL ANALYSIS OF DISPARITY INDEX OF SCHEDULED CASTE
POPULATION LITERACY IN OSMANABAD DISTRICT**

Dr. Tatipamul R.V.

Assistant Professor, S.M.Dnyaneshwar Meshkar Mahavidyalaya, Kalamb
nrghaven@268@gmail.com

Abstract:

The present paper deals with the literacy pattern using the disparity index in Osmanabad district with special reference to Scheduled Caste population. In the present paper temporal study of 1991, 2001 and 2011 has been analysed. Disparity index of Scheduled caste population of Osmanabad district shows variation in index values. The tahsil wise disparity index shows diverse in nature. The present paper shows continuously reduction in disparity index in last three decades.

Introduction :

Literacy is one of the indicator of social development. It is the key factor in the depressed class of society. The scheduled caste population has very low rate of literacy in the past. In last three decades the percentage of literacy among male and female in Scheduled Caste population was increased. But till there is gender gap in literacy of scheduled Caste population in the study area.

The gender disparity is measured by using the method of disparity index in the Osmanabad district with tahsil wise were discussed in the present study.

Objective :

The main objective of the present study is male female disparity index of literacy among Scheduled Caste population of Osmanabad district.

Study area :

Osmanabad district is located in Maharashtra state. It is located on east side of Marathwada region. The latitudinal extent of study area is 17° 35' to 18° 40' north and longitudinal extend between 75° 16' to 76° 40' east. The total area of district is 7512.4sq.km. it is situated about 600 m above mean sea level. Manjira and Terna are major are seasonal river mainly flow in rainy season. Temple of goddess Tuljabhavani at Tuljapur is famous in India. There are eight Tahsil in the district.

Methodology and Data Collection:

The present study is covering entire Osmanabad district. as the study area. Therefore, the analysis is based on secondary data sources. It includes census of India, socio economic abstracts. The data is divided in various categories and processed using disparity index. The comparative approach and disparity index used in is present study. To study disparity in literacy most of the geographer used the disparity index. For the measurement of male and female disparity in literacy, Spheres' disparity index (1974) modified by Kundu and Rao (1983) has been employed.

$$DS = \log(X_2/X_1) + \log [(100-X_1)(100-X_2)]$$

Kundu and Raos modified disparity index formula as follow

$$DS = \log(X_2/X_1) + \log [(200-X_1)(200-X_2)]$$

X₂ is considered for male and X₁ for female literacy rates.

Spatial Analysis of Disparity Index of Scheduled Caste Population of Osmanabad District (1991-2011):

Gender disparity in literacy among Scheduled Caste population was very high compared to other Caste and general literacy from National, State to District level. The disparity index is applied for the Scheduled Caste population of study area over the time period of 1991, 2001 and 2011. Its shows comparatively disparity index of Scheduled Caste was reduced over the period. The table 1.1, 1.2 and 1.3 shows range of disparity index range from 0.52 to 0.38 in 1991, 0.27 to 0.22 in 2001 and 0.17 to 0.14 in 2011.

The level of disparity index in Scheduled Caste population is compared with 1991, 2001, and 2011. The output of disparity index shown by maps and table.

Male female Disparity Index of Scheduled Caste Population of Osmanabad District (1991-2011) :

Scheduled Caste population literacy is very crucial in Indian society, because this class are far away from the education. These communities have very low level of literacy rate before independence.

After independence because of Dr. Babasaheb Ambedkar and Constitution of India provides basic rights for all deprived community. These leads Scheduled Caste and Scheduled Tribe community coming in to main stream of society. As compare to other community and overall literacy disparity in Scheduled Caste was very high at National, State and District level. The Osmanabad district shows high male female disparity index of Scheduled Caste population in 1991-2011. These disparity index of male female has been grouped in to three categories. These are High disparity index, Moderate disparity index and Low disparity index.

1. High Disparity Index of Male Female in Scheduled Caste :

As per census 1991 and table 1.1 and fig 1.1 shows high disparity index of male female in Scheduled Caste was observed in Bhoom and Paranda tahsil with 0.52 and 0.45 respectively. During the period of 2001 and table 1.2 and fig 1.2 scenario was drastically changed due to formation of two new tehsil as well as improvement of literacy rate. In the year 2001 disparity index of male female of Scheduled Caste was recorded in Washi and Kalamb tahsil with 0.27 and 0.25 respectively.

In the census data of 2011 and table 1.3 fig 1.3 shows high disparity index of male female of Scheduled Caste population was observed in Bhoom and Washi tahsil with 0.17 and 0.17 respectively. The figures and tables show continuous reduction in disparity index rate. It is a good sign of improvement in literacy.

2. Moderate Disparity Index of Male Female in Scheduled Caste :

As per census data 1991 and table 1.1 and fig 1.2 shows moderate disparity index of male female in Tuljapur, Omerga and Kalamb tahsil with 0.44, 0.40 and 0.40 respectively. In the year 2001 census and table 1.2 and fig 1.2 shows moderate disparity index of male female of Scheduled Caste recorded in Bhoom, Paranda and Omerga tahsil with 0.24, 0.24 and 0.24 respectively. As per 2011 Census and table 1.3 and fig 1.3 moderate disparity indexes was observed in Omerga, Kalamb, Tuljapur and Lohara tahsil with 0.16, 0.16, 0.15, and 0.15 respectively.

3. Low Disparity Index of Male Female in Scheduled Caste :

Table 1.1 and fig 1.1 shows the low disparity index of male female in Osmanabad tahsil with 0.38 in 1991. It is the only tahsil show the disparity index below 0.40. As per census 2001 and table 1.2 and fig 1.2 low disparity indexes was recorded in Tuljapur Osmanabad and Lohara tahsil with 0.23, 0.22, and 0.22 respectively. Table 1.3 and fig 1.3 shows low disparity

Table 1.1 Male Female Disparity Index Of Scheduled Caste Population Of Osmanabad District (1991)

Sr. No	Name of tahsil	Total	Male	Female	Disparity index
1	Paranda	37.12	51.74	21.71	0.45
2	Bhoom	48.98	69.46	27.3	0.52
3	Kalamb	45.28	60.41	29.12	0.40
4	Osmanabad	46.76	61.49	30.86	0.38
5	Tuljapur	38.64	53.32	23	0.44
6	Omerga	42.92	57.71	27.36	0.40
	District total	43.46	58.76	27.18	0.42

Source:-Socio economic abstract of Osmanabad District-1991

Table 1.2 Male female Disparity Index of Scheduled Caste Population of Osmanabad District (2001)

Sr. No	Name of tahsil	Total	Male	Female	Disparity index
1	Paranda	47.38	57.4	37.13	0.24
2	Bhoom	50.79	61.02	40.04	0.24
3	Kalamb	52.69	63.5	41.09	0.25
4	Osmanabad	54	63.87	43.42	0.22
5	Tuljapur	51.97	61.84	41.51	0.23
6	Omerga	52.92	63.55	41.7	0.24
7	Washi	51.85	63.28	39.8	0.27
8	Lohara	53.12	62.62	43.01	0.22
	District total	52.45	62.68	41.59	0.24

Source:-Socio economic abstract of Osmanabad District-200

Table 1.3 Male female Disparity Index of Scheduled Caste Population of Osmanabad District (2011)

Sr. No	Name of tahsil	Total	Male	Female	Disparity index
1	Paranda	69.72	77.23	61.78	0.14
2	Bhoom	70.75	79.86	61.11	0.17

4	Osmanabad	75.58	83.1	67.63	0.14
5	Tuljapur	72.76	80.2	64.02	0.15
6	Omerga	74.07	83.32	65.5	0.16
7	Washu	72.94	81.94	63.4	0.17
8	Lohara	71.71	79.46	63.48	0.15
	District total	73.52	81.61	64.98	0.15

Source:-Socio economic abstract of Osmanabad District-2011

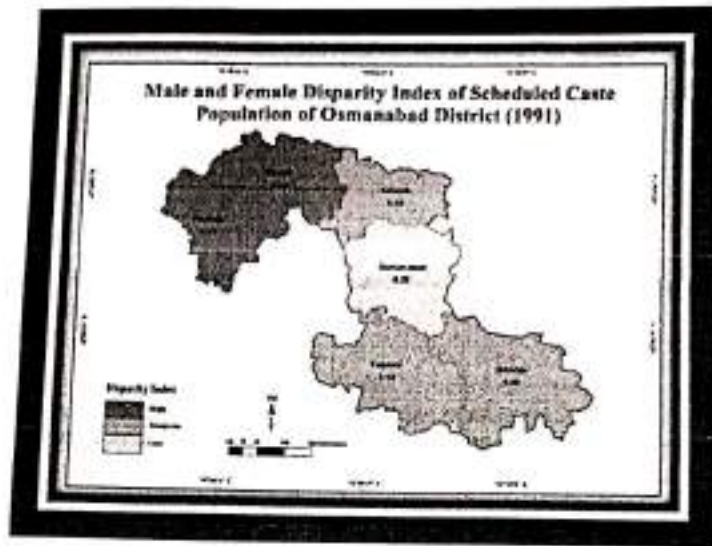

Fig 1.1

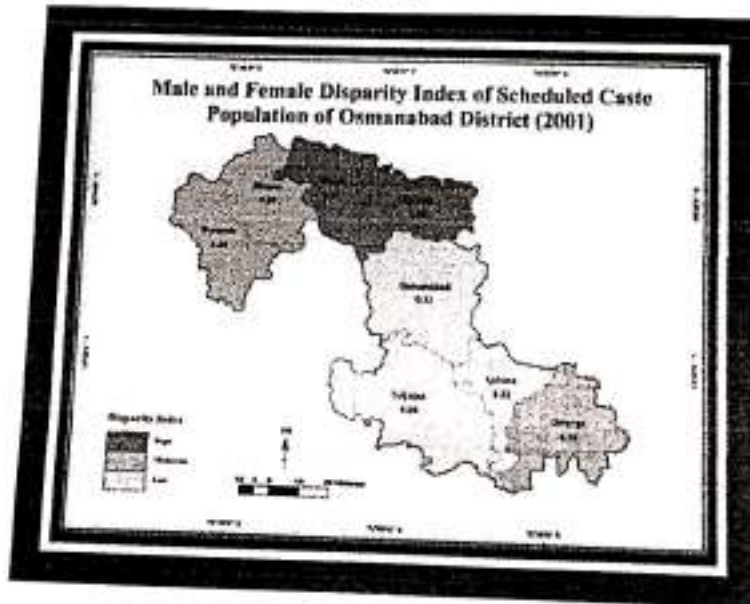

Fig 1.2

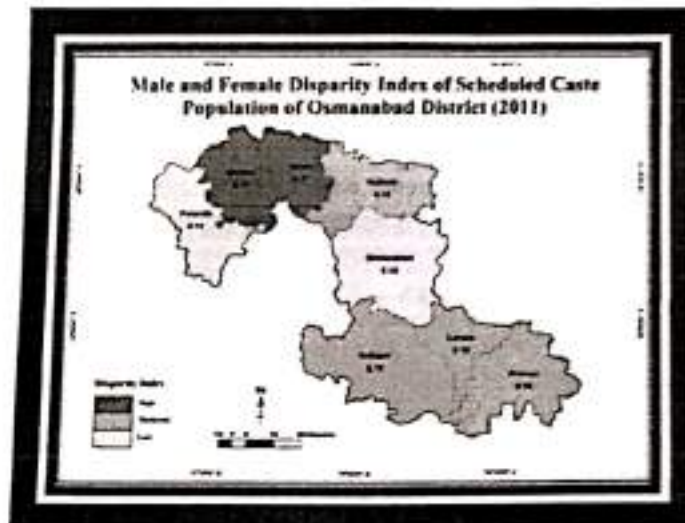

Fig 1.3

Index in Osmanabad and Paranda tahsil with 0.14 and 0.14 respectively. The disparity index of male female in Scheduled Caste shows very rapid decrease in the index value in last three decades. The range of values high started from 0.52 to low ended in 0.14 shows improvement in literacy rate. Still gender gap is observed in literacy of some of the tahsil of study area.

Conclusion :

The present study is focused on the Scheduled caste population literacy level in the study area. The disparity index applied to find out the level and gender gap in literacy of Scheduled caste population in study area. The present study shows the disparity index values decreases in last three decades. It is because of government efforts and awareness about education. The present study concluded the major observation as below.

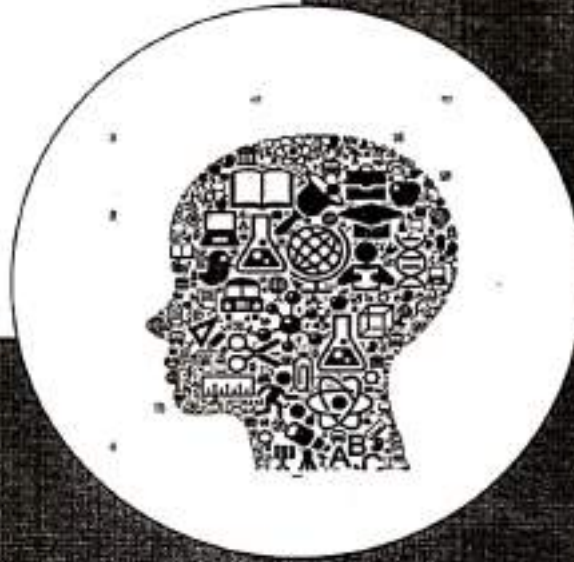
1. The male female disparity index of Scheduled Caste population of Osmanabad district was ranges from 0.52 to 0.38 in 1991, 0.27 to 0.22 in 2001 and 0.17 to 0.14 in 2011. It shows continuous decreases of disparity index value in the study area.
2. The high disparity index of Scheduled Caste population was observed in Paranda and Bhoom tahsil in 1991, Washi and Kalamb tahsil in 2001 and Bhoom and washi in 2011. The low disparity index was observed Osmanabad tahsil in 1991, Osmanabad, Tuljapur, Lohara tahsils in 2001 and Osmanabad tahsil in 2011.

References :

1. Ahire R.C. and S.R.Choudhari, levels of disparity in literacy of Scheduled tribes of Nandurbar District: a spatial analysis, *International Journal of Applied research*, 2016.
2. Chandana R.C. geography of population, kalyani publication, New Delhi 1989.
3. Tatipamul R.V., Anigunte V.S. ET al (2010), Gender disparity in literacy of Osmanabad districts a geographical analysis. *Research Analysis and evaluation*, Vol-issue 14, pp-36-39.
4. Trevor J Gambell and Darryl M Hunter (1999), "Rethinking gender differences in literacy, *Canadian Journal of education*, Vol-24, pp-1-16.

ISSN No. 2247-1075
Impact Factor - 7.398
Volume 2 Issue 19

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed BI-Monthly

ISSN - 2347-7075
Impact Factor -7.328
Vol.2 Issue-12 May-Jun -2022

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

May-Jun -2022 Volume-2 Issue-12

On

Impact of Globalization on Sustainable Development

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

Editor

Dr. T. L. Holambe

Principal

Late Shankarrao Gutte Gramin Arts, Commerce & Science College,
Dharmapuri

Co- Editors

Mr. Kawale S. T.

Mrs. Dr. S. D. Munde

Mr. A. D. Munde

Published by- P. R. Talekar, Secretary, Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Antecedents of Purchase Decision Process in Baby Care Products – Empirical Evidence in Chennai Mrs.M.Jackulin, Dr. K. Sethuraman	1-4
2	Geographical Analysis Of Disparity Index Of Scheduled Tribe Population Literacy In Osmanabad District Dr. Tarigamul R. V	5-8
3	Government Scholarship Schemes – A Supportive Factor For The Schedule Caste Students For Taking Admission In Engineering Colleges In Maharashtra Dr. Suresh Deshmukh, Sachin Kamble	9-12
4	Indian Mythology: A Study of the Feminist Perspective Asst. Prof. Vaghmare Bhagyashri Tukaram	13-16
5	Geological Scenano of Around Khargone District Madhya Pradesh, India Lal Singh Solanki	17-21
6	An outline of growth and and rise of Indian English writers Krishnakant Patil	22-24
7	Sustainable Development A Call for A Change Mr. Samir Subhash Kulkarni, Dr. Harsha Dhule	25-27
8	Dr. B.R Ambedkar Contribution to the Modern Indian Society: A Review Mr. Dundappa Y Badlakkavar	28-30
9	The economic perspectives of Indian agriculture trades: Problems and Remedies Dr. Prashant M. Puranik	31-33
10	Sustainable Development & Role Of Lampes In Empowering Women Farmer Members, A Study In Reference To Koraput District, Odisha. Dr. Seema B.Mishra	34-37
11	The Effect of Cinema on Foreign Language Learning Students With Special Reference to French Language Anirudh Khandelwal	38-42
12	Odonata assemblage at a small garden near Harsul lake (Aurangabad city) JB Aghade, SA Saraf	43-47
13	Depiction of War and Dark Reality of War in Selected War Poems in Twentieth Century Assist. Prof. Jadhav Ganesh Shankarrao	48-51
14	Mahatma Gandhi's Vision Of True Swaraj Is Attainment Of Moral Elevation Dr. Govind Digambar Kokane	52-54
15	Pest and predators of honeybee- a review A. M. Shinde, S. A. Saraf, J. B. Aghade	55-60
16	Influence of Saq Training on Selected Physical Physiological Variables Among College Women V.Preethi, Dr.S.Saroja	61-63
17	A new eulophid species of Stenomeresius Westwood, 1833 (Hymenoptera: Chalcidoidea) parasitizing Phyllocnistis citrella (Lepidoptera: Gracillariidae) in Uttarakhand, India Puja Pant, Manish Kaneria	64-67
18	Quite India Movement in Tamrolipto Jatiyo Sarkar Dhirendra Nath Ghosh	68-69
19	White Grub: A Nefarious Pest M. A. Aute, S. A. Saraf	70-72
20	The Study of Physico-chemical Parameters of Soil Samples from the Kannad locality of Marathwada Region Nitin S. Muley, Dr. R. T. Parihar	73-77
21	Problems faced by Badlapur Farmers during the Pandemic Meghna Vesvikar, Supriya Suryawanshi	78-81
22	Impact of Russia- Ukraine War on Indian Economy Dr. Rupali M. Burde	82-85
23	Financial Awareness of Higher Secondary School Students Pallavi Sasidharan Pillai, Prof. (Dr.) Bindu R L	86-89
24	Rapid Survey on Diversity of Spiders (Arachnida: Araneae) From Some Localities of Ahmednagar City of Maharashtra State, India Khomane T.S, Saraf S.A	90-95
25	Studies Of Physico-Chemical Parameters Of Well Water Near The Thermal Power Station, Parli (V), Dist Beed Maharashtra, India R. G. Momle	96-98
26	The Occurance Of Tds And Total Hardness In Well Water Near Thermal Power Station, Parli (V), Dist- Beed (M. S.) India. Dr. S. L. KASARE	99-101
27	Systematic Investment Plan (SIP): The prominent way for Retail investors for long term wealth creation. Dr. S. S. Muley	102-106

Geographical Analysis Of Disparity Index Of Scheduled Tribe Population Literacy In Osmanabad District

Dr. Tatipamul R. V

Assistant Professor, Department of Geography S.M.Dnyandeo Mohekar

Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. - Osmanabad

Email- raghavendra268@gmail.com

Abstract

The present work is based on the disparity index of scheduled tribe population Literacy in Osmanabad district. The Spatio temporal analysis of 1991, 2001 and 2011 Scheduled tribe population disparity index were studied. The level of literacy among male female of Scheduled Tribe population was very low before independence. After Independence the percentage of literacy increased. The tahsil wise study of disparity index of Scheduled population shows variations in values decade by decade.

Introduction

There are many factors affecting on socio economic development. Among them literacy plays vital role in community development. The literacy level was very low in Osmanabad district compared with other district with special reference to Scheduled tribe population. Scheduled tribe population literacy was low compared with overall literacy in the study area. The disparity index applied to find out the level of disparity among the tahsils in the study area with special reference to Scheduled tribe population.

Objectives

The present study is based certain specific objective. To study male female disparity index of literacy of Scheduled Tribe population in the Osmanabad District.

Study area

Osmanabad district is located in Maharashtra state. It is located on east side of Marathwada region. The latitudinal extent of study area is 17° 35' to 18° 40' north and longitudinal extend between 75° 16' to 76° 40' east. The total area of district is 7512.4sq.km. It is situated about 600 m above mean sea level. Manjra and Terna are major are seasonal river mainly flow in rainy season. Temple of goddess Tuljabhavani at Tuljapur is famous in India. There are eight Tahsil in the district.

Methodology and Data Collection: - The present study is covering entire Osmanabad district. as the study area. Therefore, the analysis is based on secondary data sources. It includes census of India, socio economic abstracts. The data is divided in various categories and processed using disparity index. The comparative approach and disparity index used in is present study. To study disparity in literacy most of the geographer used the disparity index. For the measurement of male and female disparity in literacy, Spheres' disparity index (1974) modified by Kundu and Rao (1983) has been employed.

$$DS = \log(X_2/X_1) + \log [(100-X_1)/(100-X_2)]$$

Kundu and Raos modified disparity index formula as follow

$$DS = \log(X_2/X_1) + \log [(200-X_1)/(200-X_2)]$$

X₂ is considered for male and X₁ for female literacy rates.

Spatial Analysis of Disparity Index of Scheduled Tribe Population of Osmanabad District

Gender disparity in literacy among Scheduled Tribes was very high compared to general literacy and other Caste. These disparities are very high at National, State and District level. Coming to Osmanabad district disparity index of Scheduled Tribe population was very high. It is because these community far away from main stream of society. This community mostly lives in forest area. They live nomadic life. Table 1.1, 1.2 and 1.3 shows disparity index of Scheduled Tribe population of Osmanabad district. The value of disparity depicted with the help of maps.

Male Female Disparity Index of Scheduled Tribe Population of Osmanabad District (1991-2011)

Scheduled Tribe population was deprived community of Indian society. Education level, social and economic status of Scheduled Tribe was very poor compare to other. After independence various government efforts were taken to improve socio economic condition of Scheduled Tribe community. Presently due to wide spread of education system level of literacy slightly increased among Scheduled Tribe community. Osmanabad district Scheduled Tribe population literacy level increased in last three decade. But still male female disparity index of Scheduled Tribe population was very high. The disparity index of male female has been grouped in to three categories. These are High disparity index, Moderate disparity index and Low disparity index.

Dr. Tatipamul R. V

High Disparity Index Male Female in Scheduled Tribe As per census 1991 table 1.1 and fig.1.1 show high disparity index of male female in Scheduled Tribe was observed in Kalamb and Paranda tahsil with 0.56 and 0.55 respectively. During the period of 2001 and table 1.2 and fig. 1.2 shows drastic change in scenario due to formation of two new tahsil. The high disparity index of male female in Scheduled Tribe was observed in Washi and Kalamb tahsil with 0.36 and 0.34 in 2001 respectively. In the year 2011 and table 1.3 and fig. 1.3 shows high disparity index of male female of Scheduled Tribe was recorded in Kalamb, Washi and Bhoom tahsil with 0.27, 0.24 and 0.23 respectively. The table 1.1, 1.2 and 1.3 shows continuous reduction in disparity index rate. It is a good indicator of improvement in literacy level.

Moderate Disparity Index of Male Female in Scheduled Tribe

As per census data of 1991 and table 1.1 shows moderate disparity index of male female in Omerga, Tuljapur and Bhoom tahsil with 0.46, 0.43 and 0.43 respectively.

Table 1.1 Male Female Disparity Index of Scheduled Tribe Population of Osmanabad District (1991)

Sr. No	Name of Tahsil	Total	Male	Female	Disparity index
1	Paranda	34.45	50.7	17.11	0.55
2	Bhoom	33.51	46.46	19.86	0.43
3	Kalamb	29.97	44.17	14.48	0.56
4	Osmanabad	43.86	57.58	28.99	0.37
5	Tuljapur	41.99	56.5	25.51	0.43
6	Omerga	43.18	58.85	25.1	0.46
	District total	39.45	54.03	23.43	0.44

(Source:- Socio-economic Abstract of Osmanabad District-1991)

Table 1.2 Male Female Disparity Index of Scheduled Tribe Population of Osmanabad District (2001)

Sr. No	Name of Tahsil	Total	Male	Female	Disparity index
1	Paranda	44.02	55.66	31.63	0.31
2	Bhoom	42.03	51.18	32.1	0.25
3	Kalamb	38.79	50.71	26.4	0.34
4	Osmanabad	48.73	57.99	38.2	0.23
5	Tuljapur	51.49	69.92	40.2	0.32
6	Omerga	51.3	64.98	42.77	0.24
7	Washi	36.69	48.6	24.09	0.36
8	Lohara	55.6	65.84	45.23	0.22
	District total	47.37	57.79	36.11	0.26

Source:-Socio-economic Abstract of Osmanabad District-2001

Table 1.3 Male female Disparity Index of Scheduled Tribe Population of Osmanabad District (2011)

Sr. No	Name of tahsil	Total	Male	Female	Disparity index
1	Paranda	68.27	78.14	57.57	0.20
2	Bhoom	64.82	76.18	53.06	0.23
3	Kalamb	65.52	73.3	46.95	0.27
4	Osmanabad	68.61	77.01	59.51	0.16
5	Tuljapur	72.42	81.81	61.64	0.19
6	Omerga	74.57	81.5	67.52	0.13
7	Washi	58.68	70.33	46.95	0.24
8	Lohara	75.86	84.8	66.67	0.16
	District total	68.25	77.38	58.53	0.18

Source:-Socio-economic Abstract of Osmanabad District-2011

In the 2001 census data and table 1.2 shows moderate disparity index of male female in Scheduled Tribe was Tuljapur and Paranda tahsil with 0.32 and 0.31 respectively. As per census data of 2011 and table 1.3 shows moderate disparity index was observed in Paranda and Tuljapur with 0.20 and 0.19 respectively. In the last three decade Tuljapur and Paranda tahsil improved very rapidly. In the 2001 census data and table 1.2 shows moderate disparity index of male female in Scheduled Tribe was Tuljapur and Paranda tahsil with 0.32 and 0.31 respectively.

Low Disparity Index of Male Female in Scheduled Tribe

As per census of 1991 and table 1.1 show low disparity index of male female in Osmanabad tahsil with 0.34. It is the only tahsil show the disparity index rate below 0.40. As per census 2001 and table 1.2 and fig.1.2 recorded low disparity index in Bhoom, Omerga, and Osmanabad and Lohara tahsil with 0.25, 0.24, 0.23 and 0.22 respectively. It is because drastic change in demographic structure. During the period

of 2011 low disparity index of male female in Scheduled Tribe recorded in Osmanabad, Lohara and Omerga with 0.16, 0.16 and 0.13 respectively. The study shows that in 1991, 2001 and 2011 majority of the tahsil falls under high disparity and moderate disparity. Moreover the study shows that apart from a few exceptions, male female disparity ratio in literacy rate is higher am

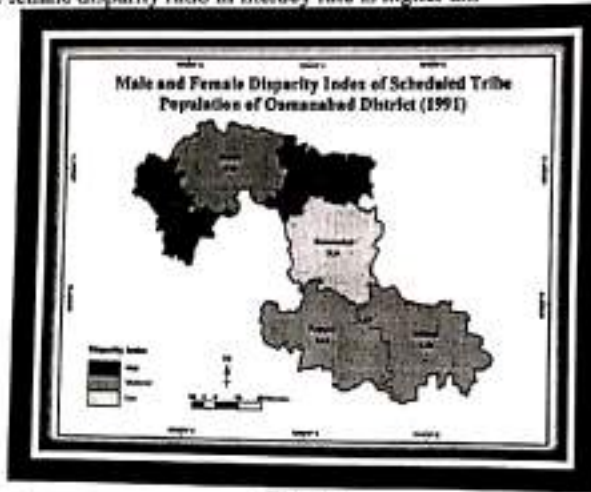

Fig 1.1

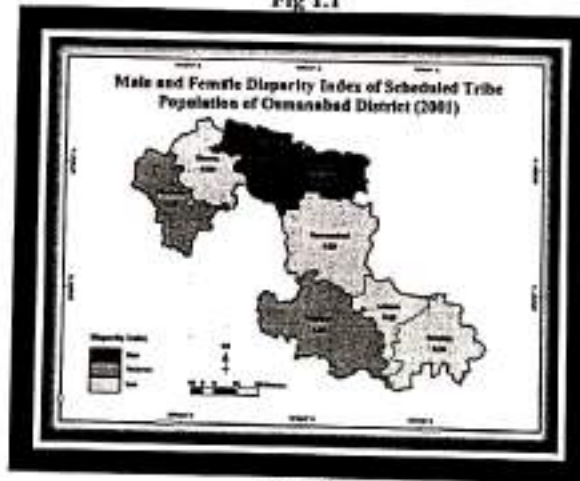

Fig 1.2

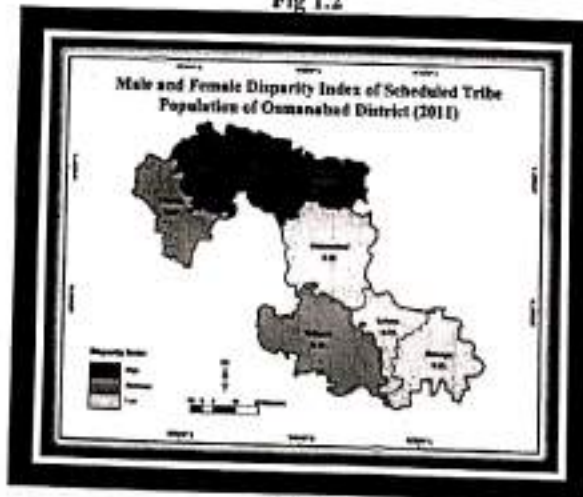

Fig 1.3

Scheduled Tribe population of Osmanabad district. It is due to the female's members of this community socially, economically and educationally backward. Most of the female were engage in household activities, to take care of elders and children's. Major problem faced by Scheduled Tribe population was absence of women teachers of their own community. The gender disparity in literacy among Scheduled Tribe population was high because child marriage, restrictions on girls mobility, poor transport facilities.

Conclusion

The present study explained spatial analysis of Disparity index of Scheduled Tribe population in the study area. The disparity index shows variation in index values. It shows drastic changes in disparity index in last three decade in the study area.

The male female disparity index of Scheduled Tribe population of Osmanabad district was ranges from 0.55 to 0.37 in 1991, 0.36 to 0.22 in 2001 and 0.27to 0.13 in 2011. It shows continuous decreases of disparity index value in the study area.

The high disparity index was observed in Paranda and Kalamb tahsil in 1991, Washi and Kalamb tahsil in 2001 and Bhoom, Kalamb and washi in 2011. The low disparity index was observed Osmanabad tahsil in 1991, Osmanabad, Bhoom, Omerga, Lohara tahsils in 2001 and Osmanabad, Lohara and Omerga tahsil in 2011.

References

1. Census of India (2011), Maharashtra, District census handbook of Osmanabad, Series -28, Part XII A.
2. Tatipamul R.V. and Shinde N.G.(2011),Spatio temporal pattern of scheduled tribe population in India A geographical Analysis, Research Analysis and evaluation, Vol-II issue VII,pp-34-36.
3. Rakhsana and asrafal alam (2014), "literacy differentials among SC and None scheduled castes in West Bengal. India a district wise study"IJRSET, Vol-3.
4. Deka Pallabi (2014), A Study on Disparity of Literacy Pattern between Scheduled Castes and Scheduled Tribe Population of Goalpara District, Assam, International journal of Current Research.